

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДРОБНИЙ Віктор Сергійович

УДК: 94(477.7):[631.1+ 323.11+37.014] «179/1917»

**ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК
ПОСЕЛЕНЬ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)**

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з історії та археології

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. С. Дробний

Науковий керівник

Рижева Надія Олександрівна,

доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Дробний В.С. Соціально-економічний та культурний розвиток поселень Одеського повіту Херсонської губернії (XIX – початок XX ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2024 р.

Дисертаційна робота присвячена аналізу соціально-економічного та культурного розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії у контексті трансформаційних змін і регіональної специфіки XIX – на початку XX ст.

Здійснений аналіз історіографії свідчить, що обрана тема не мала належного висвітлення в науковій літературі. До сьогодні не існує комплексного дослідження питань функціонування та трансформації малих поселень Півдня України у XIX - початку XX ст. Історіографічний доробок з даної теми мав ряд особливостей, що визначались зміною спектру поглядів на різних історичних етапах. Для авторів XIX – початку XX ст. характерним є вузьке концентрування на таких питаннях як розвиток Одеси, стан сільського господарства, життєдіяльність етнічних груп Північного Причорномор'я, тощо.

Історики, які займалися окресленою тематикою в радянський період, разом із введенням до наукового обігу значної кількості джерел, залишили недостатньо висвітленими низку аспектів піднятої проблеми. Окрім того, працям цього періоду притаманна традиційна для тих часів заангажованість та заідеологізованість, внаслідок чого страждав фактичний зміст досліджень, через специфіку викладення інформації у них, територіям досліджуваного нами повіту увага майже не приділялася.

Сучасна історіографія, незважаючи на широку зацікавленість регіоналістикою, загального визначення основних напрямів подальшої розробки її проблем, потребує ґрунтовних праць з історії населених пунктів, уточнення їх статистичних і хронологічних даних, тощо.

Джерельна база дослідження визначається характером теми дисертації її територіальними і хронологічними рамками, включає в себе широке коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел. Основу її становлять архівні матеріали, урядові постанови, статистичні джерела, земські та картографічні видання, матеріали періодичної преси.

Теоретико-методологічні засади роботи базуються на принципах об'єктивності, історизму та науковості, що стали підґрунтям для системного аналізу реалій минулого із комплексним залученням історіографічного та джерельного матеріалу. У процесі написання дисертації використовувалися загальнонаукові, загальноісторичні та спеціально-історичні методи наукового дослідження. Проблемно-хронологічний метод став визначальним при аналізі історіографічного доробку; конкретно-пошуковий – історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми; порівняльно-історичний – дослідження внеску етнічних та соціальних груп у створення та трансформацію поселень; метод статистичного аналізу дозволив всебічно проаналізувати специфіку соціально-господарських трансформацій у поселеннях; логічний метод сприяв дослідженню вказаної теми у певній послідовності.

Сформована репрезентативна джерельна база, у поєднанні з обраними теоретико-методологічними засадами є достатньою для реалізації мети та вирішення поставлених завдань, забезпечує наукову достовірність та об'єктивність результатів дослідження.

Дисертантом здійснена спроба теоретичного узагальнення процесів соціально-економічного та культурного розвитку населених пунктів, адміністративно обмежених територіями Одеського повіту Херсонської губернії впродовж XIX - початку XX ст.

Доведено, що значну роль у створенні та трансформації постійних сільських поселень відігравали різні за соціальним станом та етнічним походженням спільноти – козаки, поміщицькі та державні селяни, євреї, греки, болгари, німці, тощо.

На початку XIX ст., основну масу колоністів складало населення з центральних та північних регіонів України, військові Чорноморського козацького війська.

Індикатором майбутніх перетворень стало залучення до економічного освоєння територій представників інших національностей. Німці та болгари, розселені у відповідності до спеціальних указів, зберігали умовні етнічно-територіальні межі навіть після скасування ряду урядових актів, котрі унормовували їх положення. В подальшому до економічного освоєння територій активно долучаються євреї, греки, серби та чорногорці. Вони використовували традиційні форми життєдіяльності, котрі доповнили загальну палітру соціально-етнічного різноманіття регіону.

Показано регіональну специфіку трансформації населених пунктів Одеського повіту Херсонської губернії, що дозволило розглянути процес зміни типів поселень відповідно до наведених у дослідженні факторів. Зміни типів поселень відбувалися у двох взаємопов'язаних макро та мікрорівнях. У контексті макрорівневого впливу трансформації мали за основу наявну політику державно-управлінських структур, зокрема фіксацію та адміністративно-управлінське підтвердження конкретного статусу за окремим поселенням (хутір-селище-село-містечко) на основі економічного розвитку та рівня самоорганізації населення.

У контексті мікрорівня базою змін стала повсякденна діяльність у сукупності з світоглядом поселян, що відобразилось у формуванні між мешканцями сталих економіко-культурних взаємовідносин, тісному господарському контакті, зберігаючи при цьому притаманний їм світоглядний традиціоналізм.

Досліджено особливості трансформації сільського господарства, його товаризацію впродовж XIX – поч. XX ст. Визначено, що механізми економічних взаємовідносин поселян являли собою симбіоз з перейняття традиційних підходів до ведення господарства разом з етнічними взаємовпливами в процесі поширення товарно-грошових відносин на рівнях «поселення-поселення», «поселення-місто».

Виокремлено та охарактеризовано ключові риси землеволодіння та землекористування у поміщицьких маєтках впродовж першої половини XIX ст., деталі господарювання державних селян, іноземних колоністів та селян, котрі стають особисто вільними, отримавши у користування земельні ділянки після Земських реформ 60-х рр. XIX ст. З метою комплексної аргументації даного положення проаналізовано основні аспекти та причини генези базових економічних тенденцій у Херсонській губернії, котрі стали основою подальших взаємовідносин між населенням поселень та посередниками, які в ході розширення фінансових контактів перетворились на невід'ємний складник повітової торгівлі. Важливим здобутком у цьому стало налагодження діяльності Варварівської пристані для транспортування зерна між Південним Бугом та Чорним морем.

Визначено специфіку капіталізації поселень на основі розширення сфер виробничої діяльності, а саме використання місцевим населенням нерудних корисних копалин: лиманної солі, червоних і гнейсових глин, та іншого. За допомогою аналізу умов праці в одній з найприбутковіших галузей – соляних промислах, поглиблено розуміння регіональних особливостей взаємовідносин між власниками та найманими працівниками.

Наявність розгалуженої мережі підприємств і промислів дозволяла поселянам знайти додаткові кошти для власної економічної діяльності шляхом найму, що у свою чергу значно спрощувало взаємовідносини у сфері кредитування як невід'ємної складової розвитку капіталістичних відносин.

Окреслено регіональні аспекти освітньо-просвітницького розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії, як складової культурних процесів регіону, шляхом аналізу шкільної, позашкільної та професійної спеціалізованої освіти у контексті розбудови шкільної мережі та залученості до неї учнів різних статей. Виділено і охарактеризовано роль Одеської повітової земської управи у становленні та популяризації початкової шкільної освіти. Освітньо-виховна діяльність навчальних закладів стала базою для соціально-культурного розвитку повіту. Прописано форми позашкільної освіти, котра мала характер просвітництва

різних вікових груп населення за допомогою утворення шкільних бібліотек з правом користування їх фондами як учнями так і містянами.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що його фактологічний матеріал, результати та висновки можуть бути корисними як для подальшої розробки обраної теми, так і при написанні узагальнюючих праць з історії України, соціально-економічної історії, історичної регіоналістики, культурології, низки довідкових видань. Результати роботи можуть залучатися для читання лекційних курсів, розробки спецкурсів, у суспільствознавчих і політологічних студіях. Окремі положення дисертації становлять цінність для освітньо-виховного процесу в закладах загальної середньої освіти задля формування толерантності, популяризації вивчення історії рідного краю, розвитку духовності відповідно до ключових завдань сучасної Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

Перспективні напрями подальших досліджень вбачаємо у розробці регіональних аспектів, з'ясуванні низки питань їх соціально-економічного, громадсько-культурного розвитку, включення до науково-дослідницького кола суміжних територій Одеському – Тираспольського та Ананьївського повітів, що надасть можливість скласти загальну картину розвитку поселень та життєдіяльності населення, подальше вивчення матеріалів, що зберігаються в державних і галузевих архівосховищах, пов'язаних із різноманітним спектром проблем історії України модерної доби.

Ключові слова: Одеський повіт, Південь України, історіографія, архіви, національна ідентичність, історична пам'ять, соціально-економічний та культурний розвиток, освітянство, просвітництво, господарський комплекс, земельні відносини, торгівля, селянство, промисли, виробництво, ремесництво.

ABSTRACT

Drobnyi V.S. Socio-economic and cultural development of the settlements of Odesa district of Kherson province (XIX - early XX centuries) - Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 History and Archeology – Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia, 2024.

The dissertation is devoted to the analysis of socio-economic and cultural development of the settlements of Odesa district of Kherson province in the context of transformational changes and regional specificity of the 19th- early 20th centuries.

The analysis of historiography shows that the chosen topic has not been studied in a proper way in the scientific literature. Nowadays, there is no comprehensive study of the functioning and transformation of small settlements in the South of Ukraine in the 19th- early 20th centuries. The historiographical heritage on this topic had a number of features that were determined by the changing spectrum of views at different historical stages. The authors of 19th- early 20th centuries are characterized by a narrow concentration on such issues as the development of Odessa, the state of agriculture, the livelihoods of ethnic groups of the Northern Black Sea region, etc.

Historians who dealt with this topic during the Soviet period, along with the introduction of a significant number of sources into scientific circulation, left a number of aspects of the problem underdeveloped. In addition, the works of this period were characterized by the traditional bias and ideology of the time, which affected the actual content of the research, and due to the specifics of the information presented in them, the territories of the county under study were hardly paid attention to.

Modern historiography, despite the wide interest in regionalism, general definition of the main directions for the further development of its problems, requires thorough works on the history of settlements, clarification of their statistical and chronological data, etc.

The source base of the research is determined by the nature of the topic of the dissertation, its territorial and chronological scope, and includes a wide range of sources

of various origins and types. It is based on archival materials, governmental decrees, statistical sources, zemstvo and cartographic publications, and periodicals.

The theoretical and methodological foundations of the research are based on the principles of objectivity, historicism, and scientificity that became the basis for a systematic analysis of the realities of the past with the integrated use of historiographical and source material. In the process of writing the dissertation, general scientific, general historical, and special historical research methods were used. The problematic-chronological method became decisive in analyzing the historiographical heritage; the specific-search method - historiographical analysis and systematization of the sources on the problem; the comparative-historical method - study of the contribution of ethnic and social groups to the creation and transformation of settlements; the method of statistical analysis allowed to comprehensively analyze the specifics of socio-economic transformations in settlements; the logical method contributed to the study of this topic in a certain sequence.

The developed representative source base, in combination with the selected theoretical and methodological foundations, is sufficient to achieve the goal and solve the tasks set, and ensures scientific reliability and objectivity of the research results.

The author tried to theoretically generalize the processes of socio-economic and cultural development of settlements administratively limited to the territories of Odesa district of Kherson province in the 19th- early 20th centuries.

It is proved that a significant role in the creation and transformation of permanent rural settlements was played by communities of different social status and ethnic origin - Cossacks, landowners and state peasants, Jews, Greeks, Bulgarians, Germans, etc.

At the beginning of the 19th century, the bulk of the colonists consisted of the population from the central and northern regions of Ukraine, the military of the Black Sea Cossack Army.

An indicator of future transformations was the involvement of representatives of other nationalities in the economic development of the territories. Germans and Bulgarians, resettled in accordance with special decrees, maintained conditional ethnic and territorial boundaries even after the abolition of a number of governmental acts that

regulated their situation. Later on, Jews, Greeks, Serbs, and Montenegrins actively participated in the economic development of the territories. They used traditional forms of life that complemented the overall palette of the region's socio-ethnic diversity.

The research presents the regional specifics of the transformation of settlements in Odesa district of Kherson province, which allowed to consider the process of changing settlement types in accordance with the factors presented in the study. The changes in settlement types occurred in two interrelated macro and micro dimensions. In the context of the macro-level impact, the transformations were based on the existing policy of state and administrative structures, in particular, fixing and administrative confirmation of a specific status for a particular settlement (hamlet-village-village-town) based on economic development and the level of self-organization of the population.

In the context of the micro-level, everyday activities in the connection with the settlers' worldview, which was reflected in the formation of stable economic and cultural relations between the residents, close economic contact while maintaining their inherent traditionalism, was the basis for change.

The peculiarities of the transformation of agriculture and its commodification in the 19th and early 20th centuries are investigated. It is determined that the mechanisms of economic relations of settlers were a symbiosis of the adoption of traditional approaches to farming along with ethnic influences in the process of spreading commodity-money relations at the levels of "settlement-settlement" and "settlement-city".

The key features of land tenure and land use in landlord's estates during the first half of the 19th century are identified and characterized, the details of the management of state peasants, foreign colonists, and peasants who became personally free after receiving land plots for use after Zemstvo reforms of the 60s of the 19th century. In order to comprehensively argue this point, the main aspects and reasons for the genesis of basic economic trends in Kherson province are analyzed, which became the basis for further relations between the population of settlements and intermediaries, which, in the course of expanding financial contacts, became an integral part of the county trade. An

important achievement in this regard was the establishment of the Varvarivs'ka wharf for the transportation of grain between the Southern Bug and the Black Sea.

The specifics of the capitalization of settlements based on the expansion of production activities, namely the use of non-metallic minerals by the local population: estuarine salt, red and gneiss clay, and others, are determined. By analyzing the working conditions in one of the most profitable industries - salt mines, the author deepens the understanding of regional peculiarities of the relations between owners and employees.

The presence of an extensive network of enterprises and crafts allowed the settlers to find additional funds for their own economic activities through hiring, which in turn greatly simplified relations in the field of credit as an integral part of the development of capitalist relations.

The research outlines the regional aspects of the educational development of the settlements of Odesa district of Kherson province as a component of the cultural processes of the region by analyzing school, extracurricular and vocational specialized education in the context of creating a school network and involving students of different genders in it. The role of the Odesa County Zemstvo Administration in the formation and popularization of primary school education is highlighted and characterized. The educational activities of educational institutions became the basis for socio-cultural development of the county. The forms of out-of-school education that had the character of educating different age groups of the population by the creation of school libraries with the right to use their funds by both students and citizens, are studied in detail.

Practical significance of the obtained results is that its factual material, results and conclusions can be useful both for further development of the chosen topic and for writing generalized works on the history of Ukraine, socio-economic history, historical regionalism, cultural studies, and a number of reference books. The results of the work can be used for developing lecture courses and special courses in social science and political science studies. Certain provisions of the dissertation are valuable for the educational process in general secondary education institutions for the formation of tolerance, popularization of the study of the history of the native land, development of

spirituality in accordance with the key tasks of the contemporary Strategy of National and Patriotic Education of Children and Youth.

Prospective areas for further research can be seen in the development of regional aspects, clarification of a number of issues of their socio-economic, social and cultural development, inclusion of Odesa-Tiraspol and Ananievs'kyi districts in the research circle of adjacent territories, which will provide an opportunity to draw up a general picture of the development of settlements and the life of the population, further study of materials stored in state and branch archives related to a diverse range of problems of the history of Ukraine in the modern era.

Key words: Odesa district, southern Ukraine, historiography, archives, national identity, historical memory, socio-economic and cultural development, education, enlightenment, economic complex, land relations, trade, peasantry, crafts, production, and crafts.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Дробний В. С. Розвиток німецької колонії Гальбштадт у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2019. № 2 (48), грудень 2019. С. 134–140

2. Дробний В.С. Соляні промисли Одеського повіту Херсонської губернії XIX – початку XX ст. / Віктор Дробний // Емінак: науковий щоквартальник. 2021. № 4 (36) (жовтень-грудень). С. 72–85. (Історія України). DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).557](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).557)

3. Дробний, В. С. До питання подолання наслідків неврожаїв в Одеському повіті Херсонської губернії у 70-ті роки XIX ст./ Віктор Дробний // Південний архів (історичні науки). Збірник наукових праць. 2022. Вип. 37. с. 12–20. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-2>

4. Дробний, В. С. Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку Одеського повіту Херсонської губернії кін. XIX-поч. XX ст./ Віктор Дробний // Південний архів (історичні науки). збірник наукових праць. 2022. Вип. 38. с. 19–27. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-3>

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

5. Drobnyj V. Formation and Development of Spiritual And Cultural Centers of the Town of Kovalivka on the XIX and Early XX Centuries / Victor Drobnyj // IntellectualArchive. 2021. Vol. 10, №. 2. P. 16–28. (History). DOI: 10.32370/IA_2021_06_4

Апробація результатів дослідження у виступах, доповідях та тезах регіональних всеукраїнських і міжнародних конференцій:

1. Дробний В.С. Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку східної частини Одеського повіту в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л. Л. Левченко. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2020. Випуск IX. Том I. С. 151–159

2. Дробний, В. С. Формування та розвиток пункту хлібної торгівлі Одеського повіту Херсонської губернії за матеріалами містечка Варварівка (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / В. С. Дробний // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 100-річчя Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова: матеріали X Всеукраїнської науково-методичної конференції. 9 жовтня 2020 року. Миколаїв: НУК, 2020. С.10–12.

3. Дробний В.С. Цегельно-черепична промисловість Одеського повіту Херсонської губернії у другій половині XIX – початку XX століття // Матеріали 19-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 28 – 30 жовтня 2020 р.) / Відп. ред. Гріффін Л.О.: Асоц. праців. музеїв тех. проф.; Ін-т досл. наук. -тех. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України; Нац. істор-архіт. музей «Київська фортеця»; Держ. політех. музей при НТУУ «КПІ»; Акад. інж. наук України; Акад. наук

вищої освіти України. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020. С. 100–103

4. Дробный В. Урбанизация сельских поселений Одесского уезда Херсонской губернии второй половины XIX – начала XX в. // А "Mediul si dezvoltarea durabila", conferinta stiintifica nationala cu participare internationala (5; 2020; Chisinau). Materialele conferintei stiintifice nationale cu participare internationala "Mediul si dezvoltarea durabila", Editia a 5-a jubiliara, 90 de ani ai UST, 30-31 octombrie 2020 / comitetul stiintific: Coropceanu Eduard [et al.]; comitetul de organizare: Mironov Ion [et al.]. Chisinau: Tipografia UST, 2020. P. 219–222

5. Дробний, В. С. Єврейське населення західної та центальної частин одеського повіту в кінці XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний аспект / В.С. Дробний // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л. Л. Левченко. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2021. Випуск X, Том II. С. 109–116

6. Дробний В.С. Формування мережі закладів початкової освіти в Одеському повіті Херсонської губернії у середині та другій половині XIX ст. / В.С. Дробний // Сучасна освіта: проблеми, реалії та перспективи». Матеріали Міжрегіональної науково-практичної онлайн-конференції (м. Миколаїв, 29 квітня 2021 року) / [за заг. ред. д.і.н., проф. Н. О. Рижевої]. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2021. с. 106-109

7. Drobnyj Victor. Development of the school education system of Odessa district of Kherson province in the 1860-70's. / Victor Drobnyj // International Scientific Conference Trends in Development of Innovative Scientific Research in the Context of Global Changes: Conference Proceedings, May 7-8, 2021. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2021. P.29–31

8. Дробний В. С. Матеріально-технічне оснащення Тузляньського соляного промислу Одеського повіту Херсонської губернії (остання чверть XIX – поч. XX століття) / В. С. Дробний // Матеріали 20-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2021. С. 94–96

9. Дробний В.С. До питання малого кредитування поселян Одеського повіту Херсонської губернії у другій половині XIX ст./ Victor Drobnyj // Features of the development of modern science in the pandemic's era: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 3), December 3, 2021. – Berlin, Germany: European Scientific Platform 2021 P.98-99

10. Дробний В.С. Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку Одеського повіту Херсонської губернії кін. XIX-поч. XX ст. / В. С. Дробний // Матеріали міжнародної наукової конференції Голокост у регіональному вимірі: передумови, жертви, стратегії порятунку, дослідження та збереження пам'яті / Херсон 22-23 лютого 2022 р.

11. Дробний В.С. Первинна переробка молочної продукції як одна із форм економічної діяльності населення Одеського повіту Херсонської губернії кін. XIX – поч. XX ст. /Дробний В.С./. Наука. Студентство. Сучасність. Практико-орієнтований підхід до розвитку педагогічної та соціальної освіти в міждисциплінарному дискурсі. Збірник матеріалів XIII Всеукраїнської науково–практичної конференції 26 травня 2022 року / за заг. ред. В.Д. Будака, О.Є. Олексюк. Миколаїв: МНУ, 2022. с. 42-45

12. Дробний В. С. Інцидент з англійськими пароплавами у акваторії Варварівської хлібної пристані Одеського повіту Херсонської губернії у травні 1894 р. як один із факторів початку техніко-економічної модернізації її інфраструктури у кінці XIX – на поч. XX ст. / В. С. Дробний, Г. П. Коваль // Матеріали 21-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2022. С. 62–65. Бібліогр.: с. 64–65.

13. Drobnyj V Transformation of forms of land use in the settlements of Odessa district of Kherson governance throughout the 19 th century as one of the basic factors of the economic well-being of the population/ Victor Drobnyj// Conferința științifică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei: ediția a 32-a, 27-28 octombrie 2022:

Program. Rezumatele comunicărilor Chişinău: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, 2022 (Bons Offices), p.156-157 ISBN 978-9975-166-14-0

14. Рижева Н., Дробний В. Меценатство та його роль у розвитку мережі освітніх установ Одеського повіту Херсонської губернії др. пол. XIX – поч. XX ст. // Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи: матеріали XII і XIII Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26-27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2023. С. 95–96.

15. Дробний В. Формування та розвиток бібліотечної справи в поселеннях Одеського повіту Херсонської губернії (друг. пол. XIX – поч. XX ст.) / Віктор Дробний, Євген Забіянов // Південний Захід. Одесика : істор.-краєзн. наук. альманах / Нац. спілка краєзнавців України ; Асоц. європ. культури "Золота акація"; [голов. ред. В. А. Савченко]. Одеса : Бондаренко М. О., 2023. Вип. 34. С. 100–106. (Степи лукомор'я).

16. Дробний В. С. До питання використання нових способів розбудови транспортної інфраструктури на території Одеського повіту Херсонської губернії у кін. 60-х. рр. XIX ст. // Матеріали 22-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». Київ: Вид-во «Політехніка», 2023. С. 54–56.

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Стан історіографічної розробки теми.....	24
1.2. Джерельна база роботи.....	43
1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.....	51
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	58
2.1. Динаміка освоєння та заселення земель у кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст.....	58
2.2. Стан та структура поселень Одеського повіту.....	78
РОЗДІЛ III ФОРМУВАННЯ БАЗОВИХ ГАЛУЗЕЙ ГОСПОДАРСТВА	94
3.1. Землеволодіння та землекористування	94
3.2. Особливості розвитку сільського господарства та його товаризація у другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст.....	112
3.3.Зародження та трансформація нових галузей господарства.....	140
РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТЯНСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РОЗВИТКУ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	158
4.1. Особливості формування і розвитку шкільної освіти у поселеннях повіту.....	158
4.2. Розвиток позашкільної, професійної спеціалізованої освіти та просвітницька діяльність у поселеннях повіту.....	186
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	213
ДОДАТКИ	256

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі цивілізаційного розвитку, боротьбі за Українську державність під час широкомасштабної збройної агресії, актуальним завданням української історичної науки є критичне осмислення та об'єктивне усвідомлення здобутків минулого, що дозволяє визначити перспективні шляхи майбутнього поступу. Важливою тенденцією в розвитку історичних студій є активізація досліджень у царині краєзнавства та регіоналістики. Одним з таких напрямів стали дослідження історичного розвитку Півдня України у контексті поглиблення науково-дослідного уявлення про етапи, стан, рівень життєдіяльності певних поселень, конкретизація особливостей їх трансформації на мікрорегіональному рівні та узагальнення загалом.

Актуальність представленого дослідження обумовлена необхідністю висвітлення взаємозв'язку між соціально-економічним зростанням поселень, створенням і розбудовою мережі освітніх установ та їх культурним впливом на населення шляхом трансформації існуючих навчальних установ від релігійно акцентованих до «багатокомплектних» та вузькопрофільних освітніх закладів на територіях поселень Одеського повіту Херсонської губернії у XIX – на початку XX століття – як однієї з найменш актуалізованої в сучасній історіографічній площині проблематики.

Необхідність узагальнення специфіки життєдіяльності населення визначена потребою комплексного аналізу взаємозв'язків та взаємовпливів як різних соціальних груп, так і етносів, що дозволить збагатити існуючі знання з формування та трансформації у професійні виробництва базових галузей господарства – рослинництва і тваринництва, специфіку освоєння та аграрного культивування земель, стан кустарної промисловості, тощо.

У цьому контексті, дослідницька увага актуалізується на з'ясуванні дієвості всього комплексу господарських, соціальних та освітніх заходів, що впроваджувалися в той час на територіях Одеського повіту Херсонської губернії.

Аналіз окресленого суттєво поповнить знання з історії формування як специфічних, так і провідних галузей господарювання, значна частина яких зберіглася у формі фрагментарних елементів традицій населення Півдня України.

Наведене є основою для активного та багатовекторного процесу формування історичної пам'яті, реконструкції основ спільного культурно-історичного досвіду місцевої спільноти. Узагальнення знань про історичне минуле є важливим фактором самоідентифікації населення регіону, невідомою частиною національної ідентичності мешканців Півдня України. Актуалізація її структурних елементів дозволяє узагальнити загальносуспільні мотиви національної єдності.

Обраний у дисертаційному дослідженні акцент на малі поселення, дозволяє суттєво поповнити знання з історії регіону, що вписується в загальний концепт української історії та доводить її єдність, сприятиме розумінню сучасних реалій найменших адміністративно-територіальних одиниць – сіл та селищ Півдня України.

Наведене сукупно обумовило вибір цієї дослідницької теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського в рамках планової теми: «Історія Півдня України в модерний та новітній час у контексті загальноісторичного розвитку» кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (державний реєстраційний номер 0118U003979).

Метою дисертації є комплексний аналіз, критичне переосмислення та узагальнення як опублікованих так і архівних матеріалів, на основі чого виявити специфіку соціально-економічного та культурного розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії у контексті трансформаційних змін і регіональних особливостей XIX – початку XX століття.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати наступні **завдання**:

- з'ясувати стан вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, як на загальному, так і на конкретно-регіональному рівнях, виявити та проаналізувати комплекс архівних і статистичних джерел;

- розкрити роль різних за соціальним станом та етнічними походженням суспільних верств у створенні та трансформації сталої мережі сільських поселень;

- виявити регіональну специфіку соціально-економічного розвитку і його вплив на структуру поселень Одеського повіту Херсонської губернії;

- проаналізувати особливості трансформації сільського господарства, його товаризацію впродовж XIX – початку XX століття.

- узагальнити напрями економічної діяльності населення не пов'язані з сільським господарством, окреслити їх вплив на фінансово-економічний розвиток поселень.

- визначити регіональні аспекти освітньо-просвітницького розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії шляхом аналізу шкільної, позашкільної та професійної спеціалізованої освіти.

Об'єкт дослідження – поселення Одеського повіту Херсонської губернії у XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – становлення і трансформація соціально-економічних засад та культурно-освітніх форм життєдіяльності поселень Одеського повіту Херсонської губернії у XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі роботи охоплюють період XIX - початок XX ст. Нижня межа зумовлена початком формування сталої мережі поселень на території Одеського повіту Херсонської губернії в 20-х рр. XIX ст. Верхня межа – початок XX ст., обумовлюється початком Першої світової війни, що призвело до кардинального зламу у всіх сферах життєдіяльності. Разом з тим, автору доводиться виходити за визначені хронологічні рамки, що зумовлено прагненням дослідити історичні передумови та чинники, які вплинули на процес становлення та трансформації поселень Одеського повіту Херсонської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

Територіальні межі – окреслені у відповідності з визначеним територіальним поділом Одеського повіту Херсонської губернії в XIX – початку XX століття. В реаліях сучасної України це наявний адміністративно-територіального поділ, який охоплює територіальні громади Миколаївської та Одеської областей.

Методи дослідження – базуються на принципах об’єктивності, історизму та науковості, що стали підґрунтям для системного аналізу реалій минулого із комплексним залученням історіографічного та джерельного матеріалу. У процесі написання дисертації використовувалися загальнонаукові, загальноісторичні та спеціально-історичні методи наукового дослідження. Проблемно-хронологічний метод став визначальним при аналізі історіографічного доробку; конкретно-пошуковий – історіографічний аналіз та систематизація джерел з проблеми; порівняльно-історичний – дослідження внеску етнічних та соціальних груп у створення та трансформацію поселень; метод статистичного аналізу дозволив всебічно проаналізувати специфіку соціально-господарських трансформацій у поселеннях; логічний метод сприяв дослідженню вказаної теми у певній послідовності.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що обрана тема вперше знайшла всебічне, комплексне висвітлення в українській історіографії. Спираючись на широкий пласт джерел, основну масу з яких вперше введено до наукового обігу, дисертант дослідив процеси соціально-економічного та освітньо-просвітницького розвитку в окреслених у дисертації територіальних межах, з урахуванням трансформаційних процесів досліджуваного періоду.

У результаті проведення дослідження вперше:

- здійснено наукове опрацювання історіографії проблеми, уведено до наукового обігу масив архівних матеріалів, що дозволив сформулювати репрезентативний комплекс джерел з поставленої проблеми;

- на основі широкого кола джерел досліджено комплекс життєдіяльності поселень Одеського повіту Херсонської губернії у XIX – на початку XX ст.;

- у відповідності до особливостей регіонального розвитку доведено, що зміни типів поселень відбувалися у безпосередньому зв'язку, як із політикою державно-управлінських структур на макрорівні, так і залежали від світоглядної мотивації та повсякденної діяльності поселян на мікрорівні;

- зроблено історико-наукову репрезентацію форм землеволодіння та землекористування, простежено взаємозв'язки, що виникали між представниками різних етнічних і соціальних груп у процесі трансформації земельних стосунків;

- проаналізовано специфіку фінансово-економічної діяльності представників етнічних спільнот регіону: українців, євреїв, німців, болгар, як на рівні «поселення-поселення», так і «поселення-місто»;

- встановлено специфіку капіталізації поселень на основі розширення сфер виробничої діяльності, а саме використання місцевим населенням нерудних корисних копалин: лиманної солі, червоних і гнейсових глин, та іншого;

- розкрито основні форми і напрями освітньо-просвітницького розвитку: зафіксовано та аргументовано процес формування навчально-виховних закладів шкільної, позашкільної та спеціалізованої освіти в Одеському повіті Херсонської губернії.

Уточнено:

- роль державних та поміщицьких селян, десятичників, іноземних колоністів у формуванні мережі населених пунктів;

- вплив діяльності економічно активних груп населення на розвиток територій Півдня України;

- на підставі узагальнення та систематизації джерельних і статистичних матеріалів деталізовано дані щодо: традицій життєдіяльності національних груп, форм володіння та використання земельних ресурсів, впливу рівня врожайності на соціально-економічні реалії і добробут населення.

Набули подальшого розвитку:

- фактологічні відомості про передумови виникнення та розповсюдження найбільш поширених ремесел, як складової розвитку поселень, соціального

розшарування населення, що дозволяє уточнити регіональну специфіку становлення капіталістичних відносин.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що його фактологічний матеріал, результати та висновки можуть бути корисними як для подальшої розробки обраної теми, так і при написанні узагальнюючих праць з історії України, соціально-економічної історії, історичної регіоналістики, культурології, низки довідкових видань. Результати роботи можуть залучатися для читання лекційних курсів, розробки спецкурсів, у суспільствознавчих і політологічних студіях. Окремі положення дисертації становлять цінність для освітньо-виховного процесу в закладах загальної середньої освіти задля формування толерантності, популяризації вивчення історії рідного краю, розвитку духовності відповідно до ключових завдань Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

Особистий внесок здобувача. Результати дослідження отримані особисто, шляхом аналізу історичних джерел та застосування обраних методик. Додатки до роботи також є самостійним доробком і є повноцінним доповненням до основного тексту дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації були представлені на засіданнях кафедри історії, а також у виступах, доповідях та тезах регіональних всеукраїнських і міжнародних конференцій:

1. IX міжнародна науково-практична конференція «Історичні Мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв 21-23 квітня 2020 р.);
2. X Всеукраїнська науково-методична конференція «Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 100-річчя Національного університету імені адмірала Макарова» (Миколаїв 09 жовтня 2020 р.);
3. 19-та Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ 28-30 жовтня 2020 р.);

4. «Mediul și dezvoltarea durabilă» Materialele conferinței științifice naționale cu participare internațională "Mediul și dezvoltarea durabilă», Editia a 5-a jubiliară, 90 de ani ai UST» (Кишинів, Республіка Молдова 30-31 жовтня 2020 р.);

5. X міжнародна науково практична конференція «Історичні Мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв 22-24 червня 2021 р.);

6. Міжрегіональна онлайн конференція «Сучасна освіта: проблеми, реалії та перспективи (Миколаїв 29 квітня 2021 р.);

7. Міжнародна конференції «Trends in Development of Innovative Scientific Research in the Context of Global Changes. (Рига, Латвія, 7-8 травня, 2021 р.);

8. 20-та Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ 07-09 жовтня 2021р.);

9. Міжнародна науково-практична конференція «I International Scientific and Theoretical Conference «Features of the Development of modern science in the Pandemic's Era» (Берлін. Німеччина. 03 грудня 2021 р.);

10. Міжнародна науково-практична конференція конференції «Голокост у регіональному вимірі: передумови, жертви, стратегії порятунку, дослідження та збереження пам'яті» Херсон (23-24 лютого 2022 р.);

11. XIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Наука. Студентство. Сучасність. Практико-орієнтований підхід до розвитку педагогічної та соціальної освіти в міждисциплінарному дискурсі» (26 травня 2022 р. Миколаїв)

12. 21-ша Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання історії науки і техніки»(Київ 20-21 жовтня 2022 р.)

13. Conferința științifică internațională „Istorie - Arheologie – Muzeologie”, ediția XXXII 27-28 octombrie 2022 (Кишинів, Республіка Молдова 27-28 жовтня 2022 р.)

14. XII і XIII Міжнародні наукові конференції «Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи» (Миколаїв, 26-27 травня 2023 р.)

15. 22-га Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ 5-6 жовтня 2023 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації – 311 сторінок, з них обсяг основного тексту – 195 сторінок. Загальний перелік використаних джерел та літератури складає 424 позиції.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан історіографічної розробки теми

В умовах повномасштабного військового вторгнення країни-агресора, значно актуалізуються питання ефективної регіональної політики у період воєнного стану, та перспектив регіонального розвитку на засадах інституційної та правової політики країн Європейської Співдружності у повоєнний час.

Враховуючи науково-концептуальні та ідейно-політичні критерії історіографія досліджуваної проблеми охоплює три, на нашу думку, етапи котрі характеризуються різноплановими підходами до висвітлення тематик, пов'язаних з темою дослідження, для котрих характерним лишається викладення інформації з різним ступенем об'єктивності, заідеологізованості та документальної аргументованості.

Перший етап – історіографія періоду Російської імперії, історіографічні напрацювання часів радянського періоду складають наступний етап дослідження. Хронологічні рамки третього етапу охоплюють період з 1991 року по сьогоднішній день, історіографія в якому відображає сучасні погляди на заявлену в дисертації проблематику.

Перший етап розпочався разом з колонізаційними процесами території Північного Причорномор'я Російською імперією і продовжувався до початку Першої світової війни. Одними з перших у цьому напрямку стали роботи іноземців, котрі перебували на імперській службі.

Виокремимо роботи А. Лафіт-Клаве, котрий проходив службу в Османській імперії, та А. Меєра, який перебував на службі Російської імперії. Праці першого територіально охоплюють землі сучасного повіту. Автор, спираючись на матеріали власної подорожі кінця XVIII ст. з Стамбулу до Очакова, разом з іншим, наводить дані щодо існуючих в регіоні поселень, зокрема Тузли та Очаків.

Військовий інженер А. Меєр, на підставі власних спостережень склав два рапорти щодо стану справ на території між Південними Бугом та Дністром у 90-х роках XVIII ст., зосередившись на географічному описі, насамперед рік, балок та лиманів [260; 171 с. 89-123].

Значно поживавилось дослідження заявленої у дисертації проблеми в XIX ст. Насамперед, цьому спонукало як інтенсивне господарче освоєння земель, так і розвиток системи територіально-адміністративного устрою.

Зокрема, питання розвитку поселень в межах територій, котрі після 1825 р. увійдуть до складу Одеського повіту Херсонської губернії, висвітлено у працях військового інженера Франца де Волана. Під час перебування на територіях Чорноморського козацького війська, дослідник зробив опис кількісного складу населення, основних сфер зайнятості, створив мапу їх розташувань, тощо [125].

У першій половині XIX ст. до проблеми історії Півдня України звертаються вітчизняні вчені та зацікавлені краєзнавчою тематикою громадяни. Виокремимо роботи науковців А. Скальковського, М. Мурзакевича та архієпископа Гавриїла (Розанова).

Одеський вчений А. Скальковський став одним з тих регіональних історіографів, котрий започаткував дослідження місцевої історії XVIII – початку XIX ст. Його розвідки, ціла низка створених на їх базі ґрунтовних історичних праць, надали початок багатьом ключовим напрямкам історичних досліджень Півдня України, чимало з яких не втратили своєї актуальності і в наш час.

Так, А. Скальковський обмежував свої розробки певним регіоном, що було новаторською ідеєю для історіографії того часу, а саме Новоросійським та Бессарабським генерал-губернаторством. Серед проблем, які стали об'єктом інтересу історика, центральне місце відводилось питанням входження регіону до складу Російської імперії, його соціально-економічне освоєння. Вченим зроблено спробу аналізу стану освоєності регіону напередодні входження до складу імперії, феномену запорізького козацтва, характеристиці географічних умов і поселень, сільському господарстві, видобувній промисловості, тощо.

В роботах науковця фіксуються особисті спостереження за економічним розвитком регіону. Саме такий характер має його праця щодо статистичного опису Новоросійського краю. Окремі наукові розробки вченого присвячені розвитку міста Одеси, торговельним відносинам у регіоні, впливу торгівлі на хід його освоєння та ролі окремих етносів в окресленому процесі. Особливу увагу вчений приділяв питанням розвитку приватного господарства іноземних поселенців, зокрема болгарським колоніям.

Історіографічний доробок А. Скальковського і сьогодні займає важливу нішу серед праць XIX ст., не втрачаючи актуальності на сучасному етапі активізації регіональних досліджень українськими істориками [316; 298; 299].

Інший дослідник, М. Мурзакевич, зосередився на кількох напрямках, провідним з яких стало висвітлення історії Півдня України в першій половині XIX ст. У роботі, присвяченій Новоросійському краю та Бессарабії другої чверті XIX ст., виданій в Одесі у 1846 р., зроблено опис економічного розвитку регіону у різних галузях, насамперед сільському господарстві, за допомогою чого проаналізовано наявні соціальні зміни населення [163; 105].

В цей період до краєзнавчої тематики активно залучаються і непрофесійні вчені. Архієпископом Гавриїлом (Розановим) проводилася цілеспрямована робота з дослідження південних районів України, зокрема історії сусідньої з Херсонською Катеринославської губернії. Під час своїх розвідок дослідник збирав архівні документи, рукописні, речові пам'ятки та усні свідчення. Складений ним опис історії краю, створено на основі оригінальних джерел, серед іншого має відомості про заснування найбільших міст Південної України. Опублікована у другому томі «Записок Одесского общества истории и древностей», праця з історії церкви в Південному регіоні, є важливою, як для дослідження історії розвитку релігії Півдня України, так і процесу створення поселень у регіоні [104].

Проте роботи церковного діяча, окрім «Историко-хронологические описания церквей епархии Херсонской и Таврической», не містять детальної інформації стосовно більшості поселень Одеського повіту. Натомість, вказана

вище праця має низку відомостей залучених нами до дисертаційної роботи. А саме, дані про створення православних приходів, будівництво культових споруд у них та інше.

Слід зазначити, що кожне з наведених досліджень зосереджено на описі достатньо великого за площею регіону, що у свою чергу не дає авторам можливості приділити увагу опису населених пунктів сільської місцевості наведеного в темі дисертації повіту. Не сприяла цьому і домінуюча в першій половині XIX ст. тенденція пріоритетного розгляду процесів розвитку міст.

Традиційною для першої половини XIX ст. була практика поєднання дослідницької та господарчої діяльності. Зокрема, П. Кеппен працював з кінця 20-х рр. XIX ст. в Криму як головний інспектор з шовківництва, а в кінці 30-х рр. XIX ст. був переведений для ревізування державного майна у межах Таврійської губернії. Ним було залишено цінні дослідження у галузі економіки, географії та статистиці півдня України [118; 119; 101, с. 28-38, 112].

У середині та другій половині XIX ст. підвищений інтерес серед дослідників становить питання впливу іноземних колоністів на економічний розвиток поселень Півдня України, точаться дискусії щодо пріоритетності форм господарювання, їх ефективності та іншого.

Дослідниками окресленого напрямку були: А. фон Гакстгаузен, А. Петцольд, М. Чернишевський та ін. Відзначимо, що різновекторний підхід та підтримка різних поглядів на це питання створювали наукові конфронтації у середовищі вчених. Детальну картину протиріч між науковцями А. фон Гакстгаузена та М. Чернишевським, до яких долучилися їх учні, описує у своїх дослідженнях О. Дружиніна, крім іншого, зосереджуючи увагу на основних підходах окреслених авторів до створення власних праць, та визначених ними наративах [333; 340; 341; 236].

Так, німецький агроном Август фон Гакстгаузен вивчаючи різні аспекти життя сільських громад слов'янських народів Пруссії, контекстно зацікавився історією сільської сучасного Півдня України. З дозволу російського уряду він, у 40-х роках XIX ст., обстежив значну частину Північного Причорномор'я, зокрема

Катеринославську і Таврійську губернії, після чого видрукував детальний опис власної подорожі.

В свою чергу М. Чернишевський, спираючись на зібраний А. фон Гакстгаузенем матеріал, зробив власні висновки про необхідність не консервації, а перетворень у існуючій селянській общині в контексті її соціального розвитку. При цьому М. Чернишевський оминув авторські висновки щодо стану сільського господарства у таких етнічних німецьких спільнот як меноніти.

Своє продовження проблема господарчого розвитку іноземних колоній-поселень Півдня України знаходить у роботах А. Клауса, який на початку 70-х рр. XIX ст., спираючись на фактичний матеріал здійснив узагальнення соціально-економічного досвіду колоністів за період перебування на цій території. Причину їх успішності А. Клаус вбачав у тому, що громада, як власник землі, відводила землеволодіння окремим господарям у вічне користування на правах спадкової оренди. За окресленої форми землекористування у поселянина росла зацікавленість у поліпшенні рівня виробництва власного господарства. Одним з головних висновків автора є пріоритетність розвитку вільного фермерського господарства у Північному Причорномор'ї [258].

Опонує йому дослідник Ю. Янсон, який відстоював необхідність збереження традиційної громади на селі та сталого становища селянства, у своїх роботах зосереджуючи увагу на розвитку хлібної торгівлі загалом в Російській імперії. З точки зору територіальних рамок нашого дослідження, інтерес становить наведений у праці опис торгівельного становища в Херсонській губернії та Причорноморських містах з портовою інфраструктурою [189].

До різних аспектів життєдіяльності окресленого в дисертації регіону зверталися у власних працях А. Шмідт, В. Григорович та інші. Характерною ознакою яких є зосередження уваги як на першій, так і на середині та другій половині XIX ст.

Зокрема В. Григорович, описуючи своє перебування на Дністрі, згадував про існуючі на ньому німецькі колонії та села: Градениці, Троїцьке, Яськи, Біляївку і Калаглею.

Друга половина XIX ст., у роботах вчених та дослідників, характеризується виокремленням різних напрямів та тематик досліджень, часто на вирішенні досить вузьких проблемних питаннях.

Окремі аспекти колонізації досліджуваного нами регіону окреслені у роботі Д. Багалія, що побачила світ у 1889 р. Вченим, одним з перших, зроблено спробу комплексного висвітлення процесів, характерних для історії Півдня України впродовж кінця XVI – початку XIX ст. [200].

Сільське господарство загалом стало тематикою праць дослідників Л. Падалки, Т. Осадчого, В. Постнікова, С. Кавелина, А. Веліцина, Я. Штаха та інших.

Зазначимо, що якщо Т. Осадчий та В. Постніков у своїх роботах приділяли увагу господарствам Півдня України, котрі перебували у власності різних, як за національністю так і за майновим рівнем осіб, то Л. Падалка, А. Веліцин, Я. Штах обмежували свої дослідження висвітленням та первинним аналізом становища приватних господарств виключно у німецьких колоніях регіону. Якщо згадані вчені описували життєдіяльність німецьких колоністів, то О. Лернер зосередив свою увагу на специфіці існування юдейського населення півдня України [261].

Науковець С. Кавелін у своїй роботі висвітлював специфічні особливості такого соціального стану як державні селяни, аналізуючи типологію та історію трансформування їх правового статусу [165; 279; 288; 250; 215; 324].

Існуючі в межах губернії особливості виноробства, описував у своїй праці М. Балас. Специфіка геологічного формування надр губернії стала тематикою дослідження М. Барбот-де-Марні. Деякі питання розвитку скотарства піднімав у своїй праці С. Зерцалов [201; 204; 110].

Проблемним питанням, пов'язаним із життєдіяльністю десятиників (категорії селянства, котрі орендували землі за десяту частину від урожаю та найманих сільськогосподарських працівників), їх ролі у соціально-економічному

житті досліджуваного нами регіону, присвячені роботи Л. Падалки та В. Хижнякова [164; 315].

Зазначимо, що праці вище вказаних вчених, через специфіку висвітлення у них питань зосереджених в більшості своїй на описі великих за площею територій Півдня України, не деталізуються на поселеннях власне Одеського повіту. При цьому, якщо у них і використовувалися дані зібрані в його межах, то лише з метою аналізу процесів характерних, як для Херсонської губернії зокрема, так і для Півдня України загалом.

Частина статистичних видань розроблених на замовлення імперських міністерств, місцевих губернських та повітових земств зосереджувалися виключно на характеристиці ряду напрямів економічного життя поселень повіту. Так, автори А. Микулін та В. Гомілевський на основі доступних їм статистичних даних, створили праці, у котрих зафіксували рівень розвитку ремесел та кустарних промислів, поширених серед населення Одеського повіту, становище деяких фабрично-заводських підприємств існуючих в кінці XIX ст. у його межах [123; 117].

Аналізуючи перший етап історіографічних доробок нашої теми зазначимо, що про Південь України XIX ст. написано низку мемуарів та різноманітних записок сучасників, твердження яких містять ряд суперечливостей. Вказані праці можуть відноситись як до історіографічної, так і до джерельної бази дослідження. Прикладом чого є робота П. Сумарокова присвячена подорожі по Криму та Бессарабії у 1799 році, де автор під Бесарабією вважає території відразу після переправи через річку Південний Буг поблизу Миколаєва [306].

В одному з фрагментів спогадів Йосипа Крашевського, польського письменника XIX ст., згадується про відвідання містечка Северинівка та села Еметівка під час мандрівки в Одесу влітку-восени 1843 р. [335]. О. Афанасьєв-Чужбинський, описуючи своє перебування на Дністрі згадує про села Калаглею та Маяки [198].

Однією з робіт мемуарного характеру є записи М. Карабчевського, котрий на основі дитячих спогадів, викладає ряд фактів пов'язаних з перебуванням у

одному з поміщицьких маєтків східної частини Одеського повіту – Кір'яківці. Це, у свою чергу, дозволяє нам висвітлювати ряд аспектів трансформації сільського господарства, землеволодіння та землекористування в межах повіту періоду існування поміщицьких господарств [251].

Опис подорожі М. Бернова надає нам свідчення про загальний стан освіти у земських школах повіту, наявності інтересу дітей до навчання, ситуації з вчительськими кадрами, тощо. Базою для чого слугувало особисте спілкування автора з жителями села Аджияск [89, с. 5-6].

Отже, дослідницькі роботи першого етапу дослідження проблематики соціально-економічного та культурного розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії визначеного територіальними рамками періоду, незважаючи на певний суб'єктивний характер, поєднання авторами дослідницької з господарчою та іншими діяльностями, фрагментарну згадку подій у сільських поселеннях Одеського повіту, створили певне підґрунтя джерельної та фактологічної бази з вивчення окресленої теми.

Другий етап історіографічних доробок з нашої проблеми розпочався у 1920-х роках і тривав протягом усього радянського періоду. В цей час було випущено ряд робіт, автори котрих зосереджувалися на дослідженні вузьких тематик, у тому числі: заселення краю, історії торгівлі, сільського господарства, класової боротьби, тощо.

До найбільш ранніх досліджень відносяться напрацювання А. Флоровського, у яких піднімається проблематика пов'язана з двома ініційованими урядом масовими переселеннями у Степову Україну селян із Могилівської та Смоленської губерній, котрі зосереджувалися на території Херсонського повіту. Проте територіально окреслені переселення хоч і торкнулися Херсонської губернії, не охоплювали меж Одеського повіту [314].

На початку 20-х. рр. ХХ століття, за дорученням Народного комісаріату національностей, дослідник К. Ліндемман збирав матеріал про сільськогосподарський досвід німецьких колоністів. Науковець залишив низку

статей, у яких поряд із спостереженнями за господарством колоністів наводять цікаві відомості з їх історії [337].

Дослідження радянських істориків другої половини ХХ ст. зосереджуються на висвітленні різних аспектів розвитку соціального та економічного життя населення України. Вчений І. Гуржій у 50-ті рр. ХХ ст. зосереджувався у своїй праці на торгівлі продукцією землеробства та розвитку сільськогосподарської промисловості в поміщицьких маєтках, аспектам застосування вільнонайманої праці, тощо [228].

Найбільш широкою за своєю проблематикою стала монографія історика В. Голобуцького присвячена Чорноморському козацтву, яка частково охоплює досліджувані нами території, проте основна увага зосереджена на Кубані. Становлять науковий інтерес його авторські праці пов'язані з висвітленням загальних питань економічної історії [222; 223].

У дослідженнях науковця С. Борового розглянуто питання розвитку одеської торгівлі. Погоджуємось з авторською думкою, що інтенсивне культурне та суспільно-політичне життя Одеси стало яскравим показником соціально-економічних процесів характерних для Півдня України. Одним з напрямків досліджень вченого була історіографія, зокрема дослідження праць А. Скальковського [211; 212].

Монографія іншого науковця, О. Коцієвського, розглядає становище селянства Півдня України кінця XVIII – першої третини XIX ст. Автор зосереджує увагу переважно на колонізації краю та селянському питанні, не охоплюючи при цьому як півострів Крим, так і райони Південної Бессарабії. Серед іншого, вчений розглянув етапи закріпачення місцевого селянства та створення великого поміщицького землеволодіння [410].

Динаміку статистичних змін кількісного складу населення Катеринославської та Херсонської губерній розглянув у своїй роботі В. Кабузан [249].

Дослідниця О. Дружиніна привернула увагу до зовнішньополітичних і соціально-економічних проблем розвитку Півдня України, спираючись на

історичну демографію та етнографію. Основним об'єктом досліджень вченої стали історія заселення та господарського освоєння Північного Причорномор'я у другій половині XVIII – середині XIX ст. [236; 237].

Різноманітні відомості про розвиток Півдня України, зокрема і заявлених у дисертації територій, містяться у працях молдавського науковця І. Анцупова, роботи якого охоплювали межі по обидва береги Дністра та були написані впродовж кінця 60-90-х рр.. XX ст.[191; 192; 193].

Вагомим внеском у дослідженні заявленої нами проблеми став вихід багатотомної історії міст та сіл УРСР. Автори якої висвітлюють процеси характерні для історії України, деталізуючись при цьому на регіональній проблематиці. Найцікавішими для нас є томи пов'язані з Миколаївською та Одеською областями, проте через специфіку викладеного у них матеріалу, вони потребують уточнень та доповнень [243; 244; 245; 246].

Незважаючи на всю монументальність праці, її вихід створив прецедентну модель написання історії населеного пункту, коли у висвітленні всього ходу розвитку домінуючим є висвітлення XX ст. над XIX ст., що загалом було притаманно низці авторів радянського періоду.

Яскравим прикладом окресленого є краєзнавчі роботи створені на базі Миколаївського державного інституту імені В. Г. Белінського. У них зроблено спробу висвітлити історію сіл Степове, раніше німецької колонії Карлсруе, та Ковалівки Миколаївської області. Об'єм висвітлення розвитку поселень впродовж XIX ст. у першій складає шість та 16 сторінок у другій. При цьому загальний обсяг кожної становить 84 та 108 сторінок відповідно [302; 253].

Таким чином, дослідники, що займалися окресленою тематикою в радянський період, разом із введенням до наукового обігу значної кількості джерел, залишили недостатньо висвітленими низку аспектів піднятої проблеми. Окрім того, працям цього періоду притаманна традиційна для тих часів заангажованість та заідеологізованість, внаслідок чого страждав фактичний зміст досліджень.

Кардинально новий етап вивчення та аналізу регіональної і краєзнавчої тематики розпочався з відновленням Української державності, роботи цього періоду становлять *третій етап історіографічних досліджень з нашої проблеми*.

Виокремимо кілька напрямів, що особливо привертають увагу сучасних науковців у питаннях вивчення розвитку досліджуваного нами регіону. Насамперед, це генеза соціально-економічного та господарського освоєння регіону, існування козацьких формувань між Південним Бугом та Дністром, проблематика перебування земель у складі Османської імперії, розробки пов'язані з історією етносів з якими пов'язана історія регіону, численні краєзнавчі розвідки.

Так, питання переходу земель зі складу Османської до Російської імперій та пов'язаних з цим процесам, розглянуто у працях науковців О. Середи, І. Сапожнікова, С. Аргатюка, О. Пригарина, С. Водотики. Хронологічні рамки праці наведених авторів охоплюють період кінця XVIII – поч. XIX ст. При цьому робота С. Водотики, зосереджена на висвітленні історії Херсонщини, охоплює часовий проміжок XIII – XIX ст. [217].

Цінним дослідницьким внеском історика О. Середи, стали залучені ним османські джерела, за допомогою яких автор зумів реконструювати становище земель Очаково-Силістринського еялету у складі Османської імперії, відкривши для широкої громадськості перелік існуючих в його складі поселень 70-х рр. XVIII ст. [295; 296; 297].

Автор ряду наукових статей С. Аргатюк, висвітлює питання освоєння Надчорномор'я на початку XIX ст. Одна з публікацій присвячена ролі польської родини Сцібор-Мохорських у колонізації земель довколо Одеси. Працюючи в тандемі з І. Сапожніковим, дослідниками створено об'ємну працю присвячену історичному розвитку Овідіопольського району, котрий займав південно-західну околицю розглянутого нами Одеського повіту [197; 195; 196; 194].

Краєзнавці В. Мільчев та О. Пригарін у своїх розвідках звертаються до становища козаків-некраївців на території сучасної Одеської області, акцентуючи уваги на їх соціально-економічному та культурному становищі [271; 289].

Науковець А. Бачинський дослідницьку діяльність розпочав у 70-ті рр. XX ст., зосередившись на території Буджаку та Придунав'я, в період відновлення державності вчений розширив тематику, зокрема звернувшись до проблеми перебування на території Одещини козацтва. Деякі з них були написані у співавторстві з О. Бачинською [206; 205; 207].

Питання щодо ролі козацтва в освоєнні південної частини сучасної Одеської області знайшло своє продовження у працях О. Бачинської. Науковий інтерес становлять її розвідки щодо присутності у складі козацтва представників інших етносів, конфесійної різноманітності, тощо [209; 208].

Проблематикою господарського освоєння Півдня України, соціально-економічного та культурного розвитку населення, займалися вчені та краєзнавці Південного регіону Т. Гончарук, А. Ложешник, Н. Ложешник, Н. Темірова, І. Фарентій, І. Петрова, А. Пивовар, І. Ніточко, П. Тригуб, В. Шкварець, О. Кривопішин, Ю. Линюк, О. Волос, Є. Забіянов.

Серед них на питаннях економіко-соціального життя населення упродовж XIX ст. зосереджувалися І. Петрова, І. Фареній, висвітлюючи питання повсякденного життя населення та деякі регіональні аспекти селянського господарювання [313; 282].

Написані у співавторстві роботи А. Ложешник, та Н. Ложешник зосереджені на висвітленні особливостей освоєння регіону та аграрних відносин на матеріалах Хесронщини. Певний інтерес становить авторська розвідка присвячена діяльності земельного банку, його впливу на економічний розвиток краю [266; 264; 265].

Дослідниця Н. Темірова висвітлює ряд аспектів трансформації поміщиків, як активних діячів економічного життя України другої половини XIX ст.. Тематика скасування кріпосного права та його подальша роль для соціально-економічного розвитку Миколаївщини стали основою статті відомого миколаївського професора П. Тригуба [308; 309, с. 49-55].

Висвітлення економічної генези південного регіону України, а саме становлення дорожньої інфраструктури, стали темою напрацювань науковців

О. Кривопішина, Т. Гончарука, Ю. Линюка. Робота останнього присвячена розбудові та діяльності залізничних шляхів [259, с. 111-122; 262; 225, с. 128-144].

Доцент Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти відомий краєзнавець О. Волос, розглядає діяльність Херсонського губернського та повітових земств. Широка тематика її досліджень охоплює територію Одеського повіту, аналізується роль земств у озелененні територій губернії, аспекти агрономічної діяльності діячів земства та інше [220; 219, с. 217-219; 218, с. 49-52].

Тематика Одеського повіту знайшла своє відображення у колективній монографії за авторством І. Ніточко, О. Корецької, І. Комаровської, яка присвячена історії розвитку медицини в повіті [278]. Стаття Є. Забіянової досліджує зародження повітових бібліотек-читалень, як окремих освітніх установ повіту [240]. Професор В. Шкварець присвятив своє дослідження загальному огляду історії Миколаївщини, в тому числі і періоду ХІХ ст. [322].

Серед колективних праць, котрі охоплюють розвиток поселень Херсонської губернії, можна виокремити роботи, створені під загальним керівництвом О. Стукалової зосередженої на історії губернії загалом. Провідні українські вчені О. Гордуновський, О. Гуржій, О. Реєнт виокремлюють питання губернського розвитку торгівлі та людського потенціалу [239; 227].

Колективна праця миколаївських фахівців-істориків, викладачів вищих навчальних закладів Миколаєва, присвячена літопису історичних подій Миколаївщини, містить підпункт, що висвітлює опис подій, які відбувалися в межах Миколаївщини впродовж ХІХ ст. [269].

Слушною є думка Г. Бабійчук, згідно якої, дослідники Миколаївщини активно зосереджуються на висвітленні білих плям в історії регіону, що в свою чергу спонукало до детального вивчення розвитку області в ХХ ст. [199].

Враховуючи багатонаціональний характер Південного регіону України, активна дослідницька увага в останні роки прикута до питань етнічної історії спільнот котрі проживали на окреслених територіях, ставши невід'ємною частиною сучасного українського суспільства.

Низка як місцевих, так і закордонних дослідників присвятила свої праці трансформаціям німецьких колоній. Розглядаючи окреслену проблему науковці зосереджують увагу як на окремих колоніях, так і на міжнаціональних взаємостосунках. Зокрема, це праці А. Айсфельда, М. Шитюка, Д. Заковоротного, Т. Іванової, Л. Хрящевської, Л. Щетенко, Е. Плеської, В. Сабалдашова, та інших [276; 241; 242, с. 282-290; 317, с. 69-73; 318, с. 216-225; 319, с. 204-209; 325; 284; 292; 277].

Низка публікацій присвячена історії польської діаспори Півдня України. Серед них «Поляки на Півдні України», надрукована в Одесі та двотомник «Поляки на Півдні України: історія та сьогодення», випущена у Миколаєві. Роботи містять інформацію присвячену появі перших поселень поляків на Півдні України, культурному та економічному життю представників польського етносу, тощо [285; 286; 287].

Болгарське населення краю стало об'єктом досліджень М. Дихан, В. Гамзи. М. Дихан, окрім загального висвітлення процесу появи болгарських колоністів на Півдні України, присвятив одну з своїх праць висвітленню перебігу історичних подій у селищі Благоево, раніше Великий Буялик, центру однойменної волості з переважно болгарським населенням у складі Одеського повіту.

Розвідки кандидата історичних наук, етнічного болгарина В. Гамзи, хоч і зосереджуються на території компактного проживання спільноти селища Тернівка, в межах Херсонського повіту Херсонської губернії, утім дозволяють частково конкретизувати вплив місцевих жителів на економічну ситуацію східної частини досліджуваного нами повіту, оскільки саме тут розташовувалися орендовані терновськими болгарами земельні володіння. [230; 231; 221].

На сучасному етапі наукових дослідженнях, присвячених історії єврейського населення на території Півдня України, безпосередньо праць пов'язаних з юдейськими громадами Одеського повіту обмежена кількість. На нашу думку, це зумовлено загальним пріоритетом досліджень, присвячених висвітленню історії єврейських общин у великих містах Причорномор'я та єврейських землеробських колоніях Херсонського повіту Херсонської губернії у

працях миколаївських науковців В. Щукіна, М. Шитюка, А. Павлюка [321; 327; 326].

Молдавська діаспора, широкий спектр питань їх господарчого та культурного життя є тематикою праць дослідника В. Тучинського [311; 312].

Науковий інтерес становлять праці вузькоспеціалізованої тематики, присвячені історії розвитку конкретних населених пунктів, створених на початку ХХІ ст. Серед них роботи одеських та миколаївських краєзнавців: В. Рєзніка, М. Паненко, В. Буковського, О. Тригуба, Н. Денисюк, В. Ярової, О. Задвірного, Ю. Пучкова, В. Задорожного, В. Александрова, О. Бродецького, О. Візірова, Г. Гончарука та інших.

Краєзнавець В. Буковський у власних розвідках зосереджується на історії села Біцілово та загальному огляду Кучурганських німецьких колоній [213; 214].

Село Катаржино стало дослідницькою темою О. Візірова, який детально висвітлює питання заснування та розвитку населеного пункту упродовж 1802-1918 рр., як складової усієї історії поселення, виокремлює специфіку поселення, облаштування, господарського та соціального розвитку. Окремо зосереджуючись на розбудові освіти, медицини та релігії [216].

Дослідник Г. Гончарук присвячує свої роботи історії села Комінтернівське, з 2016 Доброслав, до 1935 Антоно-Кодинцево. Автором відображає його історичний розвиток, починаючи з ХІХ ст.

Інший краєзнавець, М. Паненко розглядає історію села Яськи. Як і праця Г. Гончарука, його робота не деталізується на ХІХ ст., проте описує окреслений період, як складову та невід'ємну частину історичного часу в розвитку поселення. Схожа модель висвітлення перебігу історії поселень використана Н. Денисюк, котра зосереджується на німецьких колоніях північно-східної частини Одеського повіту та В. Рєзніком, котрий описував село Біляївку, територіально розташовану в південно-західній частині Одеського повіту [224, с. 15-26; 280; 232; 233; 234; 235; 307; 290].

Дещо ширше висвітлення досліджуваного нами періоду можна зустріти у праці В. Ярової та О. Задвірного. У ній автори здійснили спробу висвітлити

історію села, маючи у доступі ширшу джерельну базу та намагаючись відійти від шаблонної моделі написання, притаманної багатотомнику історії міст та сіл УРСР [328].

Одним з прикладів реалізації ідеї комплексної праці з історії різних поселень, зосереджених в межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці, стала колективна праця краєзнавців Миколаївського району Миколаївської області випущена у 2005 р. У ній зроблено спробу описати історію існуючих на рік публікації та деяких ліквідованих населених пунктів. Незважаючи на системний підхід, у повній мірі робота не змогла висвітлити хід історичного розвитку цілого ряду поселень через недостатню, на момент написання, джерельну базу [268].

Спроба перезапуску ідеї такого видання як «Історії міст та сіл Миколаївської області», знайшла своє втілення у діяльності Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України. Серед нарисів котрі висвітлюють історії поселень в межах досліджуваного нами повіту насамперед виокремимо напрацювання Голови Миколаївської філії О. Тригуба з історії сел Парутино, Старої Богданівки, Кам'янки та Нечаяного [303; 310; 304; 305].

Окремі аспекти, що становлять предмет нашого дослідження, знаходимо у працях західних істориків та вчених діаспори.

Натомість, серед них відсутнє дослідження, котре у повній мірі охоплювало різні напрями економічного та суспільно-політичного життя Півдня України. Так, американський історик Ф. Вчісло, досліджуючи проблематику реформ 60-х рр.. XIX ст., одним із перших обґрунтував думку про її незавершеність реформи та остаточну несформованість. Разом із істориками Т. Емонсом і Р. Менінгом вони наголошували на незадоволенні реформою як з боку дворянства так і селянства [342; 338; 332].

Питання становлення і розвитку підприємництва в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст. стали основою праць Р. Лінднера, А. Рібера, В. Блеквела, В. Пеетерса [330; 329; 263; 281].

Збірка, під загальною редакцією вченого діаспори І. Коропецького, містить чотирнадцять есе, у котрих зроблено спробу показати хід економічної історії України до Першої світової війни. Видання хронологічно поділене на три частини, котрі охоплюють періоди Київської Русі, XVI-XVII ст. та XIX ст. Третя частина несе в собі інформацію про зміни у чисельності та характері населення, процесах промислового розвитку: урбанізації та розвиток Південних і Західних регіонів України [343].

Видана у 2008 році книга Леонарда Фрізена акцентує увагу на економічному розвитку Півдня України та його трансформації з малозаселеного прикордоння періоду XVIII ст., до густозаселеного регіону, котрим він став на початку XX ст. [336]. Проте, як зазначає у своїй статті критик С. Жук, Л. Фрізен зосередився на дослівному висвітленні власних публікацій початку-середини 90-х рр. XX ст, таким чином обмежуючи рівень висвітлення піднятих ним питань [344, с. 862-863.].

Історії міста Одеси присвячені праці грецьких дослідників Патриції Герлігі та Евридіки Сіфнеос. При цьому робота першої являє собою зібрання наукових розробок, створених впродовж її кар'єри. Один з розділів книги, присвячений розвитку торгівлі в місті, не оминула автор своєю увагою історію міста під час етнічних конфліктів, війн і революцій. Евридіка Сіфнеос розглядає Одесу, як невід'ємну частину східно-середземноморського комплексу міст-портів, пов'язаних між собою постійними та тривалими торговельними зв'язками. При цьому вона не відкидає фактору багатонаціонального характеру його мешканців у розвитку міста [331; 339].

Пригорнула увагу іноземних дослідників і етнічна палітра Півдня України, так роботи науковця Д. Гайта присвячені висвітленню історії трьох колоністських округів, котрі існували в Одеському повіті, описуючи, як XIX ст., так і деякі трагічні сторінки життя німецької громади XX ст. [334].

У центрі уваги праці професора Стенфордського університету С. Циперштейна історія одеської єврейської громади, особливості її соціально-культурного розвитку. Серед іншого ним зроблено спробу висвітлення питань

стосунків євреїв з одеською адміністрацією, єврейські погроми, вплив юдеїв на економічне життя регіону [320].

Предметом книги болгарської дослідниці Ж. Андієвої є переселення до Російської імперії болгар з села Голям Буялик на початку XIX ст. Біля Одеси ними було започатковано поселення, проте після Російсько-турецької війни 1876-1878 рр. частина поселян повернулася до Болгарії [190].

Останнім часом проблеми регіональної історії стали темою дисертаційних досліджень, які розкривають різні аспекти окреслених процесів, у тому числі в межах Херсонської губернії. У роботах вміщено аналіз таких питань як розвиток освіти, етнонаціональні аспекти, місцеве самоврядування, земства, релігійно-конфесійні питання, тощо.

Так, проблеми освітнього розвитку піднімали у своїх дисертаційних дослідженнях В. Вербицький, А. Желан, М. Мінц, Я. Нагрибельний, Л. Рябовол, Т. Щетина [404; 407; 415; 416; 419; 423]. Культурно-просвітницьким аспектам присвячені роботи Н. Кузовова та А. Кучеренко [411; 412].

Миколаївська дослідниця О. Баковецька у своїй дисертації на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук комплексно розглянула проблему розвитку та суспільного впливу римо-католицької конфесії в Україні, у тому числі у Південних регіонах. Професор О. Тригуб здійснив аналіз розвитку православної єпархії в межах Херсонської губернії [403; 202; 203; 420].

На питаннях життєдіяльності німців-колоністів впродовж XIX ст., зупиняли увагу дисертаційні дослідження за авторством І. Задерейчук, О. Замуруйцева, К. Лях, Л. Хрящевської [408; 409; 413; 422].

Становище юдеїв в XIX ст. стали тематикою праць В. Щукіна та його учня А. Павлюка. Дисертація В. Гамзи присвячена болгарській колонії у Тернівці на Миколаївщині [418; 424; 406].

Діяльність земств Херсонської губернії у сфері сільського господарства стали об'єктом дисертаційного дослідження О. Волос. Історико-статистична робота О. Макієнко присвячена земській статистиці, О. Федорченко здійснила аналіз питань розвитку поштового сполучення [405; 414; 421].

У новітній російській історіографії проблема освоєння півдня України розглядається в площині російської імперської колонізаційної політики, історії відносин Гетьманщини та Російської імперії.

У роботах Т. Яковлевої, О. Пасько, О. Белової, як підсумок колонізації визначено вирішення проблем дефіциту населення на нових територіях, зміцнення обороноздатності південно-західних кордонів від зовнішніх ворогів, скорочення економічного відставання Росії від країн Західної Європи, запровадження передових технологій в деякі галузі обробної промисловості та землеробство, розширення торгового сектору економіки.

Загалом у вказаних працях спостерігається замовчування або применшення ролі українського козацтва і української народної колонізації у процесі залюднення регіону, позитивно оцінюються результати імперської політики щодо заселення Північного Причорномор'я [300].

Таким чином, аналіз третього етапу історіографічних розвідок з поставленої проблеми дозволяє виокремити відзначити кардинальну зміну історичних концепцій, стрімке зростання інтересу до краєзнавства, введення сучасних методологічних принципів, ширших можливостей доступу науковців до джерельної бази, початок якісно нового етапу комплексного вивчення проблем регіональної історії у історичному вимірі.

Отже, характеризуючи історіографічний доробок у дослідженні соціально-економічного та культурного розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії у XIX – на початку XX століття, виокремимо ряд особливостей. Істотно змінювався спектр поглядів на висвітлення проблеми на різних історичних етапах. Здійснений аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що тема дисертації не мала донині належного висвітлення в науковій літературі. До сьогодні не існує комплексного дослідження питань функціонування та трансформації малих поселень Півдня України у XIX на початку XX століття.

На першому етапі, котрий охоплює XIX ст. – 1917 рік, для авторів характерне концентрування на вузьких тематиках. Таких як розвиток міст, насамперед Одеси, сільського господарства, життєдіяльність етнічних груп

Північного Причорномор'я. Теоретичні аспекти досліджень представлені у працях тогочасних дослідників дозволяють говорити про наявність одностороннього та упередженого висвітлення фактів з історії розвитку регіону.

У радянський період було створено ряд об'ємних, багатофакторних досліджень, присвячених питанням історії Півдня України, проте через специфіку викладення інформації у них, територіям досліджуваного нами повіту увага майже не приділялася.

Сучасна історіографія, незважаючи на широку зацікавленість питаннями регіональної історії, загального визначення основних напрямів подальшої розробки її проблем, потребує комплексних праць з окресленої тематики, уточнення статистичних та хронологічних даних історії населених пунктів, тощо. На сьогодні існує ряд авторських статей, присвячених вузьким питанням життєдіяльності населення Херсонської губернії, у котрих розглянуто і землі Одеського повіту, однак комплексно питання не висвітлено у працях вітчизняних та іноземних авторів. Наведене зумовлює потребу подальшого поглибленого вивчення питань становлення та трансформації поселень Одеського повіту Херсонської губернії, як складової всебічного дослідження регіональної проблематики.

1.2. Джерельна база роботи

Специфіка джерельної бази дослідження визначається характером теми дисертації її територіальними і хронологічними рамками, включаючи в себе широке коло різноманітних за походженням і видовими ознаками джерел.

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять різноманітні документи і матеріали, котрі можна поділити на: архівні матеріали, урядові постанови, статистичні джерела, земські видання та матеріали періодичної преси. Також виокремимо деякі картографічні видання досліджуваних територій, аналіз котрих може доповнити інформацію про них.

Важливе значення для дослідження питань виникнення та соціально-економічного розвитку поселень повіту становлять архівні матеріали, котрі зберігаються у фондах: Державного архіву Херсонської області (ДАХО); Державного архіву Миколаївської області (ДАМО); Державного архіву Одеської області (ДАОО); Державного архіву Харківської області (ДАХО), *що складають першу групу джерел*. В проаналізованих архівних документах містяться надзвичайно важливі відомості, котрі дають можливість висвітлити ряд проблемних питань розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії.

На основі матеріалів справ Державного архіву Миколаївської області, котрі містяться у фонді 230, можливим є деталізувати специфіку взаємодії різних груп населення в поселеннях повіту, сусідніх з містом Миколаїв. Фонди 7 та 333, у котрих міститься інформація про деякі аспекти діяльності Ковалівської та Петрівської волосних правлінь дозволяють деталізувати ряд суспільно-економічних питань розвитку східної частини Одеського повіту. Ряд справ фонду 335 містять дані, за допомогою котрих можна деталізувати економіко-господарський розвиток поселень регіону, зокрема становище земель деяких маєтків в межах повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19].

Державний архів Одеської області містять в собі як вузькоспеціалізовані фонди, котрі мають дані про окремі поселення повіту, зокрема фонд 61 так і об'ємні зібрання, котрі не повною мірою доступні для повноцінних досліджень. Серед них фонд 91 – Одеська повітова земська управа, котрий містять дані, обмежені 90-рр. XX – поч. XX ст. доступний для опрацювань лише у формі описів [20; 21; 22; 23].

Великий об'єм інформації міститься у Державному архіву Херсонської області. Цінність її оприлюднення значно посилюється контекстом подій сьогодення пов'язаних з окупацією Херсону, під час якої частину фондів було знищено, інші вивезено до країни-агресора, внаслідок чого документи Херсонського архівосховища наразі є втраченими для дослідників.

До дисертації нами було залучено матеріали фонду 14 ДАХО, справи котрого містять відомості як про адміністративні так і про господарські зміни регіону упродовж всього XIX ст. Серед них: урядові розпорядження, справи про розмежування поміщицьких маєтків, дані про існуючі іноземні колонії, матеріали про переселення до меж Херсонської губернії поселян з різних регіонів Російської імперії. Ряд справ містять у собі інформацію про казенні поселення в губернії, котрі після формування меж Одеського повіту ввійшли до його складу.

Проаналізовані нами справи фонду 14 ДАХО дозволяють скласти цілісну картину соціально-економічних змін на землях Одеського повіту впродовж досліджуваного періоду, простежити трансформаційні процеси поміщицького землекористування, сформувані уявлення про кількісний склад поселень та їх формування, виокремити дані про кількісний склад населення у повіті [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69].

З Державного архіву Харківської області до дослідження нами залучено документи фонду 31 (Харківська казенна палата), матеріали справи щодо поміщицьких селян Старобільського повіту, дозволяють у порівняльному відношенні аналізувати соціально-економічне становище сільського населення Одеського повіту.

Через відомі причини українським дослідникам закритий доступ до архівів нашого північного сусіда. Цей недолік автори дослідження намагалися компенсувати використанням документів розміщених в інтернет-ресурсах відповідних архівів. За допомогою було залучено матеріали Російського державного архіву стародавніх актів (РГАДА) та Державного архіву Краснодарського краю (ДАКК).

Фонди 249 та 250 Державного архіву Краснодарського краю дозволяють деталізувати дані про період перебування на територіях повіту Чорноморського козацького війська у кінці XVIII ст. та окреслити стан господарського освоєння регіону, котрий став основою для господарств після початку поміщицької та урядової колонізації. Опрацьовані нами справи містять відомості про наявне

козацьке та волоське (молдавське) населення, їх взаємовідносини та взаємовідносини уряду з поселянами. Одна зі справ містить дані про жителів Чорноморського козацького війська, котрі не побажали переселятись на Кубань [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Фонд 1315 Російського державного архіву стародавніх актів, котрий містить опис з інформацією про планування дач генерального та спеціального межування Одеського повіту містить дані про проведення відмежувань земельних ділянок в межах повіту впродовж XIX ст. з вказанням кількості зручної та незручної для ведення сільського господарства землі [71; 72].

Друга група джерел представлена урядовими постановами та законодавчими актами, виданнями центральних органів влади, журналами, протоколами та постановами земських зборів, публікаціями земських повітової та губернської управ, довідкової літератури, тощо.

Повне зібрання законів Російської імперії як одна з найповніших збірок законодавчих актів містить у собі матеріали, котрі дозволяють аналізувати як загальні зміни у суспільстві усієї Російської імперії, так і досить вузькі галузі, пов'язані з територіями повіту. Окреслене можливе тому, що законодавство впливало на різні сторони економіки та соціальних відносин, але й тому, що у текстах законів є велика кількість фактів, що становлять історичний інтерес для нашого дослідження [74; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84].

Період середини XIX- початку XX ст. характеризується появою великої кількості довідкової літератури як у формі окремих видань, так і публікацій у працях Міністерства державного майна, Вільного економічного товариства, Товариства сільського господарства Південної Росії та інших.

Друковані огляди, складені офіцерами Генерального штабу дають змогу отримати відомості щодо різних напрямів господарчої діяльності. Накопичення матеріалів для видань проводилося впродовж 1837-1854 рр. Перерване Кримською війною складання військово-статистичних робіт відновилося у 1857 р. Огляди за формою викладу статичні, відрізняються точністю. У 1849 р. вийшов перший огляд по Херсонській губернії. В 1863 р. з'явилася фундаментальна

двотомна праця А. Шмідта з цілим рядом додатків, креслень та карт, у котрій було детально висвітлювалося господарське життя регіону [88; 118; 119].

У 1871 р. побачило світ продовження серії військових оглядів Херсонської губернії. Як і в попередніх випадках видання містило, окрім даних необхідних для армії, ряд статистичних матеріалів з питань економіки та економічного розвитку загалом [90].

Важливе місце серед довідкової літератури займають видання Херсонського губернського земства, зокрема «Сборник Херсонского земства». Упродовж виходу видання з 1868 по 1916 рр. у ньому публікувалися матеріали про діяльність як губернського, так і повітових земств, статті про розвиток кустарної промисловості, доповіді з питань розвитку дорожньої мережі, агрономії, шкіл, земських капіталів., постанови та статистичні дані, котрі дозволяють охарактеризувати рівень соціально-економічного становища жителів Херсонської губернії [267; 179].

Схожі за змістом, проте більш конкретизовані в контексті теми нашого дослідження, були видання Одеської повітової земської управи. «Отчет Земской управы Одесского уезда», «Отчет о действиях Одесской уездной земской управы», «Отчет Одесского уездного земского собрания». Видання містить у собі дані про розвиток сільського господарства, становище промисловості, скотарства та деяких аспектів фінансово-економічної діяльності населення. Окремо у виданні подаються дані про санітарно-гігієнічний та освітній розвиток поселень повіту [129; 130; 131; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 137; 138; 139; 142; 143; 144; 145; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161].

У дисертації використані матеріали орієнтованої на туристів довідникової збірки «Одесский чичероне», де оглядово описано місцевість, котра адміністративно належала до меж Одеського повіту. В контексті лікування грязями надано опис Грос-Лібенталя, Кляйн-Лібенталя та Олександрівки(Арнаутського), згадано курорти біля Кароліно-Бугазу [85].

Для реалізації поставлених в дослідженні завдань, особливу роль відіграє *третья группа джерел – статистичні матеріали*. Об'ємний обсяг інформації по

Херсонській губернії міститься в «Обзорах Херсонской губернии», повторюваному узагальнюючому виданні, котре містить узагальнені по губернії статистичні дані в таких напрямках: сільське господарство, фінансове становище та освіта. Хронологічні рамки друку окресленого видання, дозволяють комплексно аналізувати становище жителів губернії впродовж другої чверті XIX – початку XX ст. [172; 173; 174; 175; 176].

Нерегулярне видання Одесского статистического комитета «Труди Одесского статистического комитета» видавалися впродовж др. пол. 60-х рр. XIX ст. Всього було випущено чотири випуски. Зосереджувалось на висвітленні актуальних на момент видання даних з питань економічного становища Одеси та питань геології та деяких аспектів культурного розвитку [187; 188].

Серед видань, пов'язаних загальною тематикою, можна також виокремити «Списки населенных мест...», серія загальноімперських друкованих матеріалів містить відомості про існуючі на момент кожного з випусків поселення в межах повітів Херсонської губернії. На основі матеріалів поміщених у них можна простежити кількісну динаміку змін кожного з типів населених пунктів, представлених в межах повіту [180; 181; 182; 183].

Важливе місце в комплексі джерел належить *четвертій групі* – земським виданням та матеріалам періодичної преси, що мають для нас значну інформаційну цінність. До дослідження залучено матеріали офіційного універсального довідника, що видавався Херсонським губернським правлінням з 1864 по 1914 р. Видання поєднувало у собі риси адрес-календаря, адміністративного довідника, статистичного огляду губернії та науково-краєзнавчого збірника. Загалом Губернським правлінням було випущено вісім збірок у 1864, 1865, 1901, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914 рр. Серед окреслених примірників інформація про досліджувані нами території міститься у книгах за 1866 рік, перелік виборних гласних Одеського повіту книги за 1910 та 1911 р. містять розпис чиновників повіту, тощо [167, с. 31-32; 168, с. 77-79; 169, с. 151-159; 166].

Ілюстрований путівник Південно-Західної залізниці являє собою об'ємне видання, котре описує становище станцій та навколишніх до них земель наприкінці XIX – початку XX ст. видання опублікувало двічі, при цьому перше, надруковане 1898 р., містить більш розгорнутий опис природно-географічних особливостей та основних галузей господарства німецьких, болгарських та українських сіл, котрі розміщувалися як біля полотна залізниці, так і біля течії Дністра. Серед останніх згадуються Градениці, Троїцьке, Яськи, Біляївка. Описано місцеве садівництво та виноградарство [86, с. 200-206; 87, с. 148-150].

Серію земських видань котрі становлять науковий інтерес продовжемо довідником «Вся Одеса». Серія окреслених книг побачила світ впродовж кінця XIX – поч. XX ст. Інформація про досліджуваний нами регіон міститься у двох томах, котрі було опубліковано у 1912 та 1914 р., відповідно. У них містяться дані про тогівельно-промислові об'єкти в різних поселеннях повіту зі згадкою власників та перелік шкільних установ [94; 95].

Багато фактичного матеріалу містить періодика. Зокрема, місцеві газети «Одесский вестник», «Одесские Новости» та «Одесский Листок», дозволяють деталізувати низку цікавих та різнопланових відомостей з питань суспільно-господарської історії регіону в XIX- початку XX ст.

Інформація про врожаї, будівництво, розвиток великих і малих промислових об'єктів, товарно-грошових відносин між поселянами, складала основу статей розміщених на розвороті газет «Одесский Листок» та «Одесский вестник».

Діяльність земства та членів Одеської повітової управи була неодноразовою темою журналістських публікацій кореспондентів «Одесских Новостей». У виданні, серед іншого, описувалися процеси змін у медицині та ветеринарії, питання активізації товарного селянського господарства, боротьба з наслідками неврожаїв. Невід'ємною частиною були повідомлення про надзвичайні події в межах повіту, викликані як людським чинником, так і природою.

На початку XX ст. газети «Киевлянин», «Громадська думка» та «Рада» звертаються до опису повітових подій, зосереджуючи при цьому на змінах у

соціальній структурі населення, проблемах етнічної нетерпимості та економічних змінах реалій життя поселян [349; 350; 351; 352; 353; 354; 355; 356; 357; 358; 359; 360; 361; 362; 363; 364; 365; 366; 367; 368; 369; 370; 372; 373; 374; 375; 376; 377; 378; 379; 380; 381; 382; 385; 386; 387; 388; 389; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397; 398; 399; 400; 401; 402; 403].

Картографічні видання Російської імперії дозволяють доповнювати аналіз розвитку поселень повіту, створюючи на їх основі широку картину кількісного відношення різних типів поселень. Також карти дозволяють простежити фізико-географічні особливості досліджуваного регіону та їх роль у створенні та розбудові поселень [345; 346; 347; 348].

Таким чином, джерельна база дослідження є репрезентативною та достовірною, представлена різноманітними за походженням джерелами, інформаційний потенціал яких дозволяє вирішити основні завдання дослідження спрямовані на розкриття особливостей соціально-економічного та культурного розвитку Одеського повіту в хронологічно окреслених рамках. Введення до наукового обігу значної кількості архівних документів, разом з доповненням свідчень із них статистичними матеріалами, сприяло комплексному висвітленню життєдіяльності населення у поселеннях Півдня України в XIX – на початку XX століття.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи

Відновлення Української державності надало науковцям сприятливі умови для розширення проблематики історичних розвідок, доповнення його методологічних аспектів та творчого переосмислення. Сучасна дослідницька робота з регіональної проблематики полягає має специфіку, яка полягає в динамічному розвитку цього напрямку історичної науки, розробці значної кількості загальних та спеціальних методів дослідження, тощо. У підсумку це створило підґрунтя для отримання нових наукових результатів. Завданням науковця є ретельний відбір логічно поєднання несуперечливих методів,

правильне їхнє застосування, щоб максимально сприяти вирішенню сформульованих науково-дослідних завдань.

Враховуючи, що метою цього дослідження є висвітлення процесу формування та розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії у XIX – на початку XX ст. в контексті історичних процесів, котрі стимулювали розвиток Півдня України, теоретико-методологічна база ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-історичних методах пізнання, котрі визначають специфіку дослідження в контексті наукового пошуку та взаємозв'язку історії з сучасністю.

Усі складові дисертації базуються на загальнонаукових універсальних принципах об'єктивності, науковості, історизму, системності, структурності, плюралізму, використання котрих спрямоване на об'єктивне та всебічне висвітлення фактів подій, та явищ.

Принцип історизму як один із головних вимагає вивчення історичних подій та їх оцінювання на основі моральних цінностей і понять відповідно досліджуваного періоду. Для оцінювання змін, котрі відбувалися у межах повіту в досліджуваній період було залучено *принцип об'єктивності*, котрий передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації, залучення неупереджених суджень з метою уникнення будь-яких елементів заідеологізованості та упередженості.

Принцип науковості передбачає використання понятійного апарату, котрий відповідає темі нашого дослідження, цитування джерел, формування передбаченої вимогами до наукових праць структури роботи.

Принцип системності орієнтується на висвітлення цілісності об'єкта та відображення великого спектра поглядів на проблему. Керуючись окресленим принципом, зроблено спробу прослідкувати динаміку розвитку поселень розглянутого повіту як багатовекторної компонентної з характерними лише їм регіональними особливостями та висвітлити взаємозв'язки між багатонаціональним населенням різних населених пунктів, як складового елементу етнічної палітри Херсонської губернії та Півдня України загалом.

Дослідження питання соціально-економічної діяльності поселенців Одеського повіту в окреслений період свідчить про постійну динаміку, в котрій вона перебувала та її безперервному розвитку. Знаходячись при цьому під впливом цілого ряду різних чинників, серед яких можна виокремити використання різних моделей ведення особистого та товарного господарства, наслідком чого стала взаємодія між представниками окреслених категорій населення, що стимулювала різні аспекти економічного розвитку поселень.

Принцип плюралізму, котрий передбачає багатогранність та універсальність наукового пізнання, є важливим для неупередженого викладу матеріалу. Використання *принципу репрезентативності* дало змогу фіксації достатньої кількості матеріалу і водночас уникнути залучення другорядної й мало значущої інформації.

В дослідженні використовується *принцип соціального підходу*, котрий полягає в оцінці змін у середовищі населення повіту досліджуваного періоду. Усі складові наукового дослідження перебувають у діалектичному поєднанні, взаємозв'язку, доповнюють один одного, що дозволяє забезпечити об'єктивність та реальність пізнавального процесу.

Підхід до проведення дисертаційного дослідження визначає основний шлях вирішення поставленого досліджуваного завдання. В основу дисертації покладено історичний, цивілізаційний, модернізаційний, регіональний, комплексний та системний підходи.

Цивілізаційний підхід передбачає висвітлення історичних подій, процесів та явищ у нерозривному взаємозв'язку із загально-цивілізаційними подіями та явищами та спрямований на дослідження розвитку поселень повіту у всіх його аспектах та з урахуванням поліетнічності поселень.

Модернізаційний підхід розглядає історію як процес переходу від аграрного до індустріального суспільства. Зокрема, для селянства Російської імперії модернізаційними стають земські реформи 60-70 рр. XIX ст. Модернізацією було охоплено всі сфери життєдіяльності суспільства.

Селянська реформа 1861 р. в своїй основі була покликана стати кроком до початку розгортання окреслених процесів у суспільстві Російської імперії. Нею передбачалося створення передумов для активізації розвитку товарно-грошових відносин в усіх галузях соціальної та економічної сфер життєдіяльності населення, відкриття шляхів до демократичних перетворень у громадсько-політичному житті суспільства. Враховуючи присутність в повіті іноземних колоністів та значної частини єврейського населення, саме пожвавлення товарно-грошових відносин стало одним з найуспішніших наслідків реформи на його території.

Поява у населення значного масиву оброблюваних земель дозволила активізувати, як зерновий ринок, так і стимулювати галузь первинної переробки зернових продуктів, що в свою чергу давало можливість до створення робочих місць всередині повіту. Цьому найактивніше сприяв фактор німецьких колоністів, котрі поширювали свою власну модель ведення товарного господарства на сусідні не німецькі населені пункти, поселяни котрих активно переймаючи останню, з більшою активністю включалися до товарно-економічних стосунків.

Враховуючи наведене, в дисертації здійснюється спроба простежити процес появи та розвитку поселень, трансформації їх типу у ланцюжку хутір-село-містечко для населених пунктів з переважно українським населенням та фактичне перейняття окресленої моделі розвитку для поселень заснованих іноземними поселянами після земських реформ 60-х рр. XIX ст. Для поселень німців та болгар, створених у першій половині XIX ст. збереження статусу колонії впродовж досліджуваного періоду.

Історичний підхід передбачає вивчення певного процесу чи явища в розвитку, з урахуванням особливостей епохи, дослідження за умови цілісного підходу до об'єкта вивчення, розгляд його у виникненні та розвитку. Історичний підхід дає нам змогу дослідити динаміку чисельності поселень, їх соціально-економічне становище та суспільну активність населення досліджуваного регіону у хронологічній послідовності, з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Регіональний підхід до проведення дослідження дозволяє нам зосередити свою увагу на вивченні специфічних для окресленого регіону рис економічного, суспільно-політичного та культурного життя. Він дає змогу розглянути поставлену проблему в межах Півдня України, як конкретного територіального соціуму в історико-культурному контексті з урахуванням його господарської та культурної різноманітності.

Системний підхід передбачає розгляд будь-якого явища чи процесу як сукупності взаємопов'язаних елементів, відповідно до якої кожен об'єкт у процесі його дослідження розглядається як складна система, і, одночасно, як елемент більш загальної системи. У межах системного підходу розглядають структурно-функціональний підхід, за яким дисертаційне дослідження розглядається як система, що складається із взаємопов'язаних частин або підсистем.

Реалізація *комплексного підходу* передбачає розгляд досліджуваного регіону та тих процесів та явищ, котрі є характерними для нього з урахуванням усіх його особливостей та ключових характеристик. Окреслений підхід надає змогу використати праці спеціалістів у різних напрямках історичних досліджень, а також матеріали різних установ та інстанцій, що дає можливість розглянути розвиток поселень, як складний багатовекторний процес, котрий включає в себе різні напрями.

Дисертаційне дослідження спирається на комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних, міждисциплінарних методів, якими послуговується сучасна історична наука. До *загальнонаукових методів*, які застосовувалися в процесі дослідження належать: логічний (дедукції, індукції, аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення), системний та ін. Завдяки застосуванню *логічного методу* вдалося уникнути несуттєвого та випадкового, нагромадити емпіричний матеріал і забезпечити обґрунтування теоретичних положень дисертації, проілюструвати та аргументувати загальні поняття конкретними фактами. Цілісність висвітлення забезпечено завдяки *методам узагальнення*, а також *аналізу та синтезу*. З метою вирішення поставлених у дисертації завдань ми використали також й інші методи (проблемно-

хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, методами історіографії та джерелознавчого дослідження, тощо).

Порівняльно-історичний метод використовувався при з'ясуванні показників чисельності сільського населення повіту, наділення його землею, визначення рівня освіченості мешканців Одеського повіту. *Компаративний метод* надав змогу простежити особливості селянського середовища у контексті політичних, економічних та соціальних змін XIX – початку XX ст. *Математично-статистичний метод* застосовувався при складанні таблиць та обробці цифрових даних, на основі яких визначалися якісні та кількісні показники дослідження. Він дав можливість систематизувати у вигляді таблиць динаміку розвитку економічної складової в селянських господарствах, виокремити дані врожайності регіону, математичні розрахунки дозволили досить надійно визначити частку окремих галузей виробництва в загальноекономічній системі повіту. Широко застосовано *описовий метод*.

Історико-типологічний метод сприяв фіксації певної часової давності історичних явищ та процесів на підставі виділення якісно визначених типів. *Методи порівняння та зіставлення джерел* були ефективними в отриманні наближеного до достовірного результату зміни кількості різних типів поселень. Застосування *проблемно-хронологічного методу* дозволило окреслити основні складові проблеми, дослідити їх у часовому вимірі, показати ступінь впливу цих подій на розвиток поселень повіту.

Проблемний метод використовувався при визначенні структурної побудови дослідження. *Методи систематизації та логічного аналізу* використовувалися для викладу матеріалу у чіткій послідовності та зведення його у єдину логічну схему. Одночасно з фундаментальними методами дослідження в роботі використано джерелознавчий та архівознавчий підходи й методи аналізу джерельної бази.

Таким чином, сукупне використання наведеної теоретико-методологічної бази дозволило дисертанту вивчити, проаналізувати та дослідити широкий масив історіографії і джерел. Це сприяло визначенню динаміки змін соціально-

економічного та культурного розвитку Одеського повіту XIX – початку XX ст., що загалом дозволяє вирішити поставлені дослідницькі завдання, розкрити обрану тему.

Отже, проведений аналіз праць як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, присвячених різних аспектам проблематики представленого дослідження, дозволив дисертанту зробити висновок, що науковці, особливо на сучасному етапі, зробили значний крок у характеристиці проблем регіонального розвитку Півдня України.

Натомість, залишилася недостатньо висвітленою низка питань. Серед яких історія виникнення та розвитку населених пунктів регіону, проблеми господарчих перетворень, етнокультурного та конфесійного розвитку. На підставі дослідженого робимо висновок про переважання масиву архівної та статистичної інформації над матеріалами, котрі містяться у працях дорадянського часу (XIX – початку XX століття), радянської доби (1917-1991 рр.) та у сучасний період (з 1991 р.).

Актуалізовано, що здійснений аналіз історіографії дозволяє стверджувати про відсутність належного висвітлення в науковій літературі заявленої дисертаційної теми. До сьогодні не існує комплексного дослідження питань функціонування та трансформації малих поселень півдня України у XIX на початку XX століття.

Здійснений нами аналіз джерел та літератури у сукупності з використанням усіх описаних методів дослідження, дозволив узагальнити та репрезентувати стан розробки досліджуваної тематики, допоміг вирішити поставлені завдання та вивчити різні аспекти обраної теми дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОСЕЛЕНЬ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Динаміка освоєння та заселення земель у кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ століття

Багато цікавих, насичених подіями сторінок містить у собі історія колонізації земель Північного Причорномор'я. Передували йому тодішні зміни геополітичного характеру, обумовленні послабленням Османської імперії та посиленням її конкурентів. Це призвело до докорінних трансформацій територіально-адміністративного, політичного, соціально-економічного, культурного становища Півдня України наприкінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ століття.

Одним з результатів окреслених трансформацій стала поява Одеського повіту як адміністративної одиниці в складі Херсонської губернії, сформованого з частин Херсонського та Тираспольського повітів тієї ж губернії, відповідно до указу від 19 жовтня 1825 № 30.541 про заснування Одеського повіту з частин Тираспольського та Херсонського повітів [74, с. 539].

Указом від 19 листопада 1826 № 681 повідомляється про затвердження штату повіту [75, с. 1214]. Наступного року указом від 16 березня 1827 № 965 Державною радою Російської імперії приписувалося для оформлення Одеського повіту відокремити від Херсонського повіту всю його частину, що лежить на правому березі ріки Буг, а від Тираспольської – території по лінії від Дністра через Кучурганське селище до кордону Ольвіопольського повіту біля села Лозоватки.

До решти Тираспольського повіту пропонувалося приєднати від Ольвіопольського повіту території обмежені лінією від села Катеринівки з боку Подільської губернії до колонії Вормс біля межі, передбачуваного Одеського повіту. Згідно з ним, для створення Одеського повіту від Херсонського та

Тираспольського повітів відокремлюється 1.002.900,5 десятин землі та 30.202 тис. поселян. Відповідно від першого до новоутворюваного повіту переходило 424.575,5 тис.десятин та 8.396 осіб, від другого 578.325 тис. десятин та 21.806 осіб відповідно [76, с. 247-248].

Проте, мапа «Часть прожектного плана Одесского уезда» показує, що одним з варіантів територіального устрою повіту було приєднання до нього територій на північ від лінії Вормс-Андріївка до села Кантакузевка, це дозволило б залучити до майбутнього Одеського повіту території по обох берегах річки Чичиклеї, від гирла до села Градівка [347] (Додаток 2.1.1).

Офіційне приєднання територій Очаківської землі до Російської імперії, на основі яких у період 1825-1827 рр. буде сформовано Одеський повіт, відбулося в кінці 1791 р., але ще з 1790 р. розпочалася діяльність імперського уряду в напрямку вирішення питань залюднення територій зайнятих в ході воєнних дій.

Відповідно до офіційної позиції вони вважалися «Диким полем», проте необхідно зазначити, що Очаківська земля до зайняття її Російською імперією мала постійне населення, яке поєднало в собі два компоненти: кочове та осіле, розміщене в ряді поселень.

Проаналізовані нами статистичні видання кінця XIX поч. XX ст. називають освоєння земель Одеського повіту колонізацією та виокремлюють такі її типи:

1. Народна, об'єднувала прийшлих селяни та десятинників, після скасування кріпосного права до цієї групи також перейшли поміщицькі селяни;
2. Казенно-слобідська колонізація була представлена державними селянами;
3. Поміщицька, до неї відносять поміщицьких селян та чиншовників;
4. Іноземна. До неї включають появу поселень південних слов'ян (греків, болгар) та німців.

Окреслена класифікація сформована для детальнішого висвітлення специфіки формування економічної бази повіту на основі переважаючих форм землеволодіння, соціально-економічних та етнічних факторів. На неї, у своїх дослідженнях, опирався Д. Багалеї [200, с. 3-4].

На нашу думку, доцільним буде досліджувати питання появи та розвитку поселень спираючись на озвучену класифікацію, але ввести до неї уточнення відповідно до досліджень сучасних науковців. Зокрема, на нашу думку доцільним є об'єднати казенно-слобідську та іноземну колонізації та озаглавити цей тип освоєння земель – урядовою колонізацією. Визначення ролі кожного із зазначених типів колонізації, їх об'єму та соціально-економічних особливостей і є із завдань нашої роботи.

Зазначимо, що основну роль при освоєнні Півдня України відігравали народна та урядова колонізації які взаємно доповнювали одна одну. Часопис «Матеріали для оцінки земель Одеського повіту» подають народну колонізацію як колонізацію «бродяг», які переслідувалися урядом, на відміну від цього дослідження О. Дружиніної показують, що українське населення, притік якого розпочався на окреслені території після Російсько-турецької війни 1789-1791 рр., в більшості своїй було умілими селянами, котрі в майбутньому досить успішно скористалися процесом трансформації економічних відносин в Російській імперії у середині ХІХ ст., змогли накопичити та ефективно використати перші капітали в поселеннях повіту [236, с. 4].

Виходячи з цього, на думку авторів, є доцільним розділити народну колонізацію на два етапи. Перший з них охоплює період від середини ХVІІІ ст. до перших десятиліть ХІХ ст., та включає в себе переселенців з Правобережжя, втікачів з Лівобережної України та російських губерній. Другий, хронологічно обмежений серединою ХІХ початком ХХ ст., зосередив в собі маси десятинників, котрі в цей час починають розселяватись у новостворюваних поселеннях та прийшлих селян і жителів новостворюваних хуторів, що виникли в межах повіту.

Після зруйнування Запорізької Січі, українцям які рятувалися від кріпосницької неволі, рекрутчини та інших бід залишалося йти в степи, що перебували в правовому полі Османської імперії та Кримського ханства. Особливого пожвавлення процес міграції населення набуває після Російсько-турецьких війн 1768 – 1774 та 1787 – 1792 рр. Як наслідок, починається процес

швидкого залюднення земель, що відтепер перейшли під юрисдикцію Російської імперії.

Початок народної колонізації земель на яких буде сформовано Одеський повіт було покладено в першій половині – сер. XVIII ст., специфікою якої став її етнічний характер. Початком стала поява та господарське освоєння досліджуваних територій представниками ногайського етносу, а саме Єдисанською ордою. Оселена у межиріччі Південного Бугу та Дністра в 20-х рр. XVIII ст. орда стала основним кочовим населенням досліджуваних нами територій. Так, у 1766 р. до складу орди входило до 40 тис. юрт, або 200-250 тис. осіб [217, с. 15].

В цей період до Очаківської провінції також мігрують представники українського і молдавського етносів. У випадку з молдаванами їх розселення можна вважати дисперсно-груповим, оскільки більшість поселень засновані для наближення людей до місць праці, сільськогосподарських та мисливських угідь, лісів, місць риболовлі. Поява ж українців на окреслених територіях пов'язана, в першу чергу, з переселенням населення з земель України, що перебували під владою Речі Посполитої та Російської імперії внаслідок різних чинників, зокрема релігійного та економічного тиску.

Особливо збільшився потік населення з Правобережжя після придушення Коліївщини у 1768 р. про, що зазначає історик В. Голубицький у своїй праці «Чорноморське козацтво». На думку якого, чимало гайдамацьких ватаг зосередились вздовж Південного Бугу маючи в багатьох місцях схованки, фактично тилові бази, з яких здійснювали вилазки як на територію Речі Посполитої, так і двох сусідніх паланок Війська Запорізького, Буго-Гардівської та Прогноївської [223, с. 270-271].

Надалі ці тилові бази стають основою при заснуванні нових селищ, наприклад Петрово-Солониhi [252, с. 270]. Доказом цього може слугувати атлас «Карти Польщі з її провінціями, воєводствами, землями і регіонами» створений італійським картографом та географом Рицци-Занонні у 70-х рр. XVIII ст. На 24 листі зазначеного атласу зображене поселення «Солонітца» [348].

Однією зі специфічних груп населення, що приймали участь у першому етапі народної колонізації стали старообрядці, зокрема козаки-некрасівці. Існуюча історіографія виділяє два напрямки у питанні появи некрасівців у нижній течії Дністра та гирлі Дунаю. Перший охоплює праці кубанських дослідників, до яких зокрема належать роботи П. Короленко та Д. Сень у котрих домінантною точкою зору є поява старообрядців на окреслених територіях не раніше 1777-1778 рр. Ними це пов'язується з посиленням проведення каральних операцій військ Російської імперії на Кубані.

Другий напрямок об'єднує в собі праці істориків з України, серед яких А. Бачинський і О. Пригарін. Їх роботи дозволяють перенести початок переселення некрасівців з території Кубані до нижньої течії Дністра та Дунаю на початок 40-х рр. XVIII ст., після початку активного наступу на землі старообрядців Кубані Російської імперії з метою повернути їх до свого складу.

Обрання місця нового поселення на Дністрі між Бендерами та Маяками було обумовлене ними в першу чергу тим, що некрасівці були знайомі з цими місцями через організацію та ведення тут рибальського промислу. Також, як зазначає у своїх дослідженнях, А. Бачинський, ще до переселення козаки-некрасівці підтримували зв'язки з місцевими старообрядцями на базі сіл до яких вони розселялися [255; 294; 206; 289].

На момент початку приєднання земель між Південним Бугом та Дністром до Російської імперії у другій половині XVIII ст. структура поселень та їх кількість зазнають вагомих змін. Це пов'язано передусім з російсько-турецькою війною 1768-1774 рр. та підписанням Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. й Айналі-Кавакської конвенції 1779 р. Після чого перебування козаків-некрасівців, як і єдисанців у междуріччі Дністра та Південного Бугу фактично припиняється.

Якщо перші переселилися вглиб території Османської імперії, але при цьому частина старообрядців що жила на Дністрі до 1740 р. залишилася, то другі у 1770 р. прийняли підданство Російської імперії після чого були переселені на Кубань. Як зазначає вчений І. Анцупов, саме в старообрядських селах Слободзея

та Чобурі, під час Російсько-турецької війни 1788-1791 рр., квартирувалося Чорноморське козацьке військо на початку свого перебування на Дністрі [206, с. 159-163; 121, с. 148; 191, с. 30-39].

За результатами Російсько-турецької війни 1768-1774 рр. між сторонами було укладено ряд домовленостей котрі стосувалися в тому числі і досліджуваних нами територій. Відповідно до Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. та Айнали-Кавакської конвенції 1779 р. російський уряд визнавав Очаківську землю володінням виключно Османської держави.

Територія Буго-Дністровського межиріччя поділялася на дві частини. Північні території перетворювались на нейтральну, буферну зону, де османи не мали права на фортифікаційні споруди і заснування нових поселень. Південна частина, власне Очаківський санджак, перебувала під прямим османським управлінням. Розмежування поміж двома частинами Буго-Дністровського межиріччя встановлювались по лінії від Бендер через верхів'я Куяльницького і Тилігульського лиманів та річок басейну Березані до містечка Соколи на Південному Бузі, вздовж так званого «Бендерського шляху». Окрім того, за вимогою Айнали-Кавакської конвенції, Порта зобов'язувалась надати повний список поселень Очаківської землі.

Означений список було опубліковано дослідником М. Дубровіним у книзі «Присоединение Крыма к России» та деталізовано О. Середою на основі картографічних матеріалів другої половини XVIII ст., представлених зокрема в «Атласі Польщі» укладеним Річі-Заноні у 1772 р. [297; 348; 238].

Відповідно до праць вченого О. Середи, на окреслених територіях розташовувалося чотири великих міста – Очаків, Аджидер (Овідіополь), Хаджибей (Одеса) та Дубосари, окрім цього існувало близько 150 поселень які були заселені татарами, молдованами та українцями, вихідцями з земель котрі перебували під владою Речі Посполитої. Серед зазначених населених пунктів, близько третини поміщено автором на землях майбутнього Одеського повіту [297, с. 113-126].

Другий етап народної колонізації, хронологічно обмежений сер. XIX – поч. XX ст. В цей період основними групами населення, що поповнювали наявні та створювали нові поселення на землях повіту стали десятичники. Незважаючи на те, що окреслений термін в межах повіту набув поширення ще на початку XIX ст., масовим рух став після скасування кріпосного права у сер. XIX ст. [120, с. 48].

Представники цього стану у першій половині XIX ст. в більшості своїй наймалися в наймити на хуторах, для чого орендували хати у поміщиків і обробляли в них землю за десятку частку врожаю. Ті з втікачів, які мали гроші, приписувалися до міщанських товариств, насамперед до міщанського товариства міста Акерман Бессарабської губернії [19, арк. 31].

Позбавлені фінансової можливості купити паспорт, змушені були жити у хуторах і селах, перебуваючи в повній залежності як від станового пристава так і від землевласника на чийй землі розташовувалося поселення.

З початком 60-х рр. XIX ст. становище десятичників в більшості своїй лише погіршилося. Багато поміщиків, передбачаючи, що скоро доведеться звільнити селян з землею, почали задарма і за викути надавати «вільні» своїми кріпаками і записувати їх у міщани, що в свою чергу істотно збільшило цей стан безземельних людей. Ці нові міщани, незважаючи на приписку до міського стану, залишались в тих же селах і не змінювали свого способу життя, займаючись землеробством [120, с. 49].

Перші хвилі заселення краю, котрі проходили в межах урядової колонізації, проводилися імперською адміністрацією на відносно лояльних умовах. Цьому сприяла військово-стратегічна ситуація, яка виникла на кін. XVIII – на поч. XIX ст. Оскільки території майбутнього повіту складали прикордонні землі Російської імперії, для їх захисту та швидкої інтеграції до загальноекономічної системи держави, у межиріччя Південного Бугу та Дністра спрямовується Чорноморське козацьке військо. Саме козаків можна вважати першою хвилею урядової колонізації Північно-Західного Причорномор'я.

Його основу складали запорожці, котрі залишилися на території України після 1775 року. Сформоване ними на добровільних засадах військо мало

початкову назву «Військо вірних козаків». За короткий термін його чисельність досягла десяти тисяч осіб, але до 1790 р. окреслена військова структура конкретної територіальної прив'язки не мала [192, с. 158].

Територіальне закріплення земель Чорноморського козацького війська, а фактично майбутнього Одеського повіту, проходило після 1791 р. Командування війська розділило територію на три паланки Кінбурнську, Подністровську та Березанську. Впродовж наступних двох років, до зими 1792 р., на нові землі переселилося 1759 родин в складі яких перебували 5.068 чоловіків та 4.414 жінок [1, лист 2 – 2 зв.].

Відповідно до проаналізованих нами архівних матеріалів у 1792 р. на територіях відведених козацькому війську було засновано наступні поселення: Незавертай (на Дністрі), Головкина (при урочищі Маяки), Аджидар (при урочищі Аджидарі), Яска (при гирлі Кучургану), по Тілігулу – Котляровка (на вершині Тілігульського лиману), Сасички (в урочищі Сасичку), Журавка (при гирлі Журавки), по річці Березані – Оники (при урочищі Ониках), при Очаківському лимані – Аджигол (при урочищі Аджигол). По Південному Бугу – Солониha, Троїцьке (обоє при Південному Бузі), Ковалівка (при урочищі Шостаковой балки), Піщана (при урочищі Голої балки), Чичіклея (при урочищі Чичиклеї). Без конкретної прив'язки називають: Миколаївку, Котлярову – другу, Петрову, Паркани, Терновку, Суклію, Карагаш, Слободзея (резиденція війська), Собручі. Гнилу, Коротку [1; 257, с. 29-30].

Окрім означених слобідок, чорноморцями було започатковано 45 хуторів, котрі в більшості своїй не встигли отримати власних назв [1, л. 2]. При цьому вони стали основою для поселень котрі будуть повторно засновані після 1792 р. Також ними було організовано 61 невід при яких постійно знаходилося від п'яти до п'ятнадцяти жителів котрі займалися риболовлею та рядом пов'язаних з нею занять. Необхідно зазначити, що один з неводів було надано у володіння полковій церкві Чорноморського війська [256, с. 172-185].

Праці історика П. Короленка, зокрема матеріали присвячені питанням переселення війська на Кубань, дозволяють нам проаналізувати чисельність

наявного населення земель Чорноморського війська та його склад. Один з документів оприлюднених у його дослідженнях, а саме відомість датована 28 жовтня 1792 р., подає число наявного населення на землях війська, як власне чорноморців, так і вихідців з інших земель.

Згідно з проаналізованим даними загальна кількість населення становить 6583 особи. Необхідно зазначити, що число наявного населення в жовтні 1792 року зменшилося у порівнянні з лютим цього ж року. Якщо на початок року його кількість складала 9.482 осіб, в тому числі 5.068 чоловіків та 4.414 жінок, то до осені його кількість знизилась до 6.583 осіб, серед яких 3.744 чоловіків та 2.839 жінок. Фактично ми можемо спостерігати тенденцію різкого скорочення числа наявного населення, яке склало 31 % за десять місяців досліджуваного року. Зазначимо, що число чоловічого населення зменшилося на 1.324 особи. Кількість жіночого населення на окреслених територіях за той же період зменшилася на 1575 осіб. Основною причиною чого став відтік чорноморців до Кубані ініційований урядом Російської імперії восени 1792 року.

Відомість подана у праці П. Короленко, поділяє жителів на козаків та старшин власне війська Чорноморського, поселян малоросійської нації, польських вихідців, вірмен та волохів [256, с. 172-185].

Найчисельнішою з вказаних груп були старшини та козаки. У поселеннях їх загалом нараховувалося 3761 осіб. В тому числі 3393 козаків та 368 старшин, серед яких 2205 чоловіків, 1556 жінок. Наступними за чисельністю були волохи, їх кількість становила 2523 особи, серед яких 1375 чоловіків та 1148 жінок.

Третьою за величиною була група польських вихідців, фактично втікачів з Правобережної України, їх число дорівнювало 190 особам, а саме 109 чоловіків та 81 жінка. Вихідці з малоросійської нації, тобто втікачі з Лівобережжя, разом складали 92 особи, серед яких 47 чоловіків та 45 жінок.

Якщо попередні групи населення були умовно рівномірно розосереджені в усіх існуючих на 1792 рік поселеннях Чорноморського козацького війська, то вірмен через їх незначну кількість компактно розмістили в слободі Миколаївці

(Калаглей). Загальне число вірмен нараховувало 13 осіб (вісім чоловік та п'ять жінок).

Відсоткова вага груп населення становила: козаки та старшина разом охоплювали 57,1% від числа усього наявного населення, волохи – 38,3%, польські вихідці - 2,9%, малоросійські поселенці – 1,4%, вірмени 0,2% (Додаток 2.1.2).

Відповідно до проаналізованих нами архівних матеріалів у поселеннях та слободах створених та перезаснованих козаками навесні 1793 р. побажали залишитися 546 родин у складі 1.315 чоловіків та 1.198 жінок. Необхідно окреслити, що до числа населених пунктів увійшли і ті, що в майбутньому не стануть частиною досліджуваного нами Одеського повіту, зокрема: Слободзея, Незавертайлівка, Чобручі, Глинна, Коротка.

Спираючись на наведені дані ми можемо спостерігати процес подальшого зменшення населення в межиріччі Південного Бугу та Дністра. Якщо на осінь 1792 р. кількість населення складала 6.583 осіб (3.744 чоловіків та 2.839 жінок) то навесні 1793 р. їх кількість впала до 2.513 осіб (1.315 чоловіків та 1.198 жінок), що на 38,17% менше за показники осені попереднього року (Додаток 2.1.3).

Наступний період державного освоєння досліджуваних нами територій розпочався після 1794 року з переведенням поселян та козаків, що залишилися у низці сіл до категорії державних селян – соціального стану, що користувався державними землями та був залежним від російської казни [111, с. 518].

На поч. XIX ст. у Російській імперії існували три головні розряди державних селян: чорні селяни, однодворці та служиві люди старих типів служби, іногородці [250, с.1].

Внаслідок широкої кампанії з роздачі земель на територіях майбутнього повіту за порівняно короткий час сформувалися два типи господарств – поміщицьке та державних селян. Засновуючи їх на нових землях поміщики активно використовували працю закріпачених селян, котрих переселяли з своїх маєтків у центральних губерніях Російської імперії.

Згідно з дослідженнями науковця В. Кабузана, на початку XIX ст. казенні селяни складали 48,65% від загального числа переселенців до Херсонської

губернії. При цьому необхідно зазначити ряд особливостей визначених істориком щодо створення поселень у губернії. У північних повітах – Олександрійському, Єлизаветградському та Ольвіопольському виникають переважно невеликі за розміром поміщицькі села. Південні повіти – Херсонський та Тираспольський, а саме до їх складу до 1825 року належали досліджувані нами території, відрізнялися від інших присутністю казенних сіл державних селян [249, с. 260-262].

На території Херсонського повіту села державних селян зосереджуються в міжріччі Південного Буга та Дніпра. Відповідно до цього принципу було розселено і дев'ять тисяч росіян, казенних селян з внутрішніх губерній Російської імперії. Для них було відмежовано землі з лівого берегу річки Південний Буг, в межах течії річок Громоклії, Гнилого Єланця, Солоної та Мертвоводу. Правий берег річки Буг, що пізніше стане частиною Одеського повіту, для поселення росіян не розглядався, через активне межування окреслених земель у приватне поміщицьке володіння [29, арк. 15-15 зв.].

На землях Тираспольського повіту переважала тенденція до розселення державних селян поміж існуючих поселень [249, с. 173-174.].

Відповідно до «Ведомости Новоросийской губернии волостным селениям учиненным» створеної у 1793 році, до казенних сіл Тираспольського повіту відносяться поселення четвертої волості з центром у селі Градениці: Троїцьке, Яски і Калаглея та поєднані в одну земельну дачу Біляївка та Маяки. Кожному з названих поселень було відповідно відмежовано земельну частку: Граденицям, Троїцькому та Калаглеї по 12.000 десятин, Яскам – 7,500. Біляївка та Маяки будучи поєднані в одну дачу отримали 21.000 десятин пахотної землі [33, арк. 62] (Додаток 2.1.4).

Відповідно до «Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії», до поселень створених в ході урядової колонізації на території Одеського повіту відносяться: Біляївка, Яски, Троїцьке та Граденеці. У першій половині XIX ст. до їхнього складу також входили Маяки, проте з переведенням у 60-х рр. XIX ст. поселення до розряду заштатних міст воно втратило свій статус – поселення

державних селян. Також до цієї категорії належала Калаглія та засновані в 50-ті рр. XIX ст. Роксолани [120, с. 46].

Після оприлюднення положення від 20 вересня 1804 року згідно з яким поселенці Південної України, крім російських кріпосних, оголошувалися особисто вільними до зазначених сіл починає переселятися населення з Лівобережних губерній. В 1805 році до Троїцького та Градениць з Єкатеринославської губернії переселилося 127 та 72 особи відповідно. З Полтавської до Градениць – 50 осіб [245, с. 296; 249, с. 174].

У складі державних селян досліджуваних нами поселень на початку XIX ст. існувала категорія «однодворців», котра досить швидко була поглинута основною масою державних селян. Відповідно до досліджень І. Анцупова на 1815 рік їх нараховувалося у селах: Троїцьке – 214; Калаглія – 37; Граденицах – 111 осіб [193, с. 22].

Згідно тогочасних статистичних джерел до поселень державних селян, розташованих в степовій частині Одеського повіту, відносилися: Вигода, Дальницький, Велика Карновка, Куртовка, Сичавка, Кошари, Тишковка, хутір Куртів [180, с. 122-139]. Матеріали 1849 р. також відносять до державних сіл Іванівку [88, с. 9-10]. Окреслені села засновані в 50-70-х рр. XIX ст. і склалися або з дворових або з нижніх чинів різних родів військ Російської імперії та розташовувалися в першому та другому станах Одеського повіту.

Іноземна колонізація Південної України, зокрема земель майбутнього повіту, до 1804 р. проходила в межах законодавчого поля встановленого Маніфестом 1763 р., виданого від імені імператриці Катерини II. Проте, через те, що маніфестом скористалися в більшості своїй особи далекі від сільського господарства, положення про колонізацію було відкориговане.

Для наведення порядку в організації іноземної колонізації у 1800 році було організовано Новоросійську контору опікунства іноземних поселян, в обов'язки якої покладалося регулювання та нагляд за новими поселянами.

В зв'язку з початком облаштування німецьких колоній навколо Одеси, та в рамках оновлення документальної бази поселення колоністів у 1804 р., урядом

Російської імперії було затверджено нові правила для прийому та поселення іноземних колоністів в Російській імперії. Саме Маніфест, виданий в 1804 р., від імені імператора Олександра I поклав початок створенню німецьких колоній в Одеському повіті. Після його оголошення на вказані землі починають прибувати вихідці з Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейнля, а також із Західної Пруссії [241].

Маніфест 1804 р., на відміну від аналогічного документа 1763 р., був орієнтований на землеробів, скотарів та садівників. Нормативно-правовий акт встановлював новий механізм переселення – спочатку обиралися землі для оселення потім колоністи в'їжджали в Імперію. Для заснування колоній виділявся Новоросійський регіон. Уряд надавав іноземцям пільги в оподаткуванні та різноманітних повинностях строком на 10 років [120].

На території Одеського повіту перші німецькі колонії з'являються протягом 1802-1809 рр. Адміністративно, урядом Російської імперії, через новостворену установу «Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії» їх було розділено на колонії Лібентальського, Кучурганського та Березанського колоніального округів. Поселення у колоніальних округах називають материнськими колоніями [127; 41, арк. 21-22, 22 зв].

В 1803-1805 рр. було створено колонії Грослібенталь, Кляйнлібенталь, Люстдорф, Іозифсталь, Александргільф, Нейбург, Марієнталь, Петерсталь, Францфельд та Фрейденталь. У 1829 р. заснована колонія Гільдендорф. Всі вони були об'єднані до Гросс-Лібентальського колоніального округу.

Продовжився процес розвитку мережі німецьких колоній на території Одеського повіту започаткуванням у 1808-1809 рр. колоній Кучурганського колоніального округу, а саме поселень: Страсбург, Баден, Зельц, Кандель, Мангейм та Ельзас.

Організація колоній у Березанському окрузі так само мала декілька етапів. В період з 1809 по 1825 роки засновуються: Ландау, Шпейер, Зульц, Карлсруе, Рорбах та Вормс. Протягом 1818-1822 рр. на резервних землях округу створюють колонії Іоганесталь, Катаріненталь та Ней-Раштадт. Жителі новостворених

колоній Фрідріхсталь, Штудгарт та Ватерлоо в 1830 р., через брак води, переселилися до колонії Гюльдендорф. Колоністи які залишилися відновили в 1833 році поселення Ватерлоо. Зміна земельного законодавства 1833 року дозволила переселенцям купувати нові землі та дало поштовх для заснування нових «дочірніх» колоній [41, арк 21-22, 22 зв.].

Зокрема, в 60-80-х рр. XIX ст. чимало німецьких колоністів, вийшовши зі складу сільських товариств, придбали земельні наділи в межах Одеського повіту та створили на них нові населені пункти. Деякі з них було об'єднано в окремі волості, зокрема: Нейзацьку та Олександрфельдську у складі відповідно чотирьох та п'яти поселень. Окреслені в межах волостей поселення сформувалися в межах 1857-1867 років шляхом поселення на землях придбаних спільно на кошти вихідців із материнських колоній, заснованих у період 1802-1822 рр. [117, с. 1706].

Поява болгарських колоній в повіті пов'язана з розвитком внутрішньополітичної та економічної криз в Османській імперії в кінці XVIII - перших роках XIX ст. причиною якої стала поразка в російсько-турецьких війнах 1768-1774 та 1787-1792 рр. Серед балканських володінь Османської імперії саме провінція Румелія стала найбільшим осередком політичної нестабільності.

Одним з проявів кризи стало формування загонів кирджаліїв, самовільних збройних формувань основу яких склали селяни, що втратили свої землі після воєн та декласовані елементи, які приєдналися до них. Ними, в ряді районів Балканського півострова, після закінчення російсько-турецької війни проводився розбій місцевого населення. Особливою жорстокістю кирджалії відзначалися в діях проти грецького та болгарського населення, спонукавши його до переміщення або в глиб Османської імперії, або до Південної України під дію законодавчого поля Російської імперії [301].

Відповідно до проаналізованих нами архівних документів на територіях котрі після 1825 р. увійшли до складу повіту було створено болгарські колонії Великий Буяльник, Малий Буяльник та Катаржино [41, арк. 21-22, 22 зв.].

Матеріалі земських статистичних матеріалів дозволяють стверджувати про присутність ряду етносів, котрі в різній мірі вплинули на подальший економічний та культурний розвиток земель Одеського повіту. Серед них ми можемо виокремити євреїв, сербів та балканців.

Єврейською громадою не було створено окремих поселень в межах повіту, більшість з них займаючись ремеслом і торгівлею розміщувались в населених пунктах на запрошення місцевих поміщиків.

Згідно з статистичними даними, число єврейського населення у повіті постійно зростало, якщо на початку 80-х рр. XIX ст. їх число складає 4.037 осіб, то вже на початку 90-х рр. XIX ст.. число юдеїв, у поселеннях повіту, без врахування міст, складає 6390 осіб. На рубежі XIX та XX ст. частка юдеїв в Одеському повіті досягала 7117 осіб, що склало 22 % від загального числа населення [170, с. 90; 147].

Відповідно до проаналізованих нами статистичних матеріалів у другій половині XIX ст. у поселеннях повіту існувало 129 юдейських громад. Переважну більшість складали невеликі общини до 20 осіб, загалом 93 малі общини складали 72% від їх загального числа на території повіту.

У 29 общинах повіту нараховувалося від 20 до 100 осіб, що становило 6,78% від числа юдейських громад повіту. Лише чотири з них, або 3,1% нараховували від 100 до 160 осіб. Найбільшими з них у 80-х рр. XIX ст. були громади зосереджені у містечках: Янівці – 837, Северинівці – 391 та Варварівці – 280 осіб [120, с. 2-73].

В процесі подальшого розвитку кількість юдеїв у двох з трьох зазначених населених пунктах продовжує зростати, у Янівці до 1438, у Варварівці до 781 особи. Число ж євреїв у Северинівці зменшується до 234 осіб. З'являється четверта велика община у Курисово-Покровському у котрій відповідно до даних 1905 р. нараховувалося 246 осіб [126, с. 254-260].

На початок XX ст. у повіті формуються чотири єврейські громади з числом більше 200 осіб. У географічному відношенні вони розподілилися так –

Варварівка на сході, Курисово-Покровське в центрі, Северинівка та Янівка (Мала Баранівка) у західній частині повіту.

Однією з перших на початку XIX ст. виникла єврейська община в містечку Северинівка. Її формування стимулювалося місцевим поміщиком графом Потоцьким з метою пожвавлення економічного розвитку свого маєтку.

У 50-х рр. XIX ст. євреї оселилися в містечку Курисово-Покровське та отримали статус чиншовиків. На початку 80-х рр. XIX ст. у поселенні нараховувалося 26 дворів котрі належали юдеям-чиншовикам, Вони були розподілені на три категорії за розміром чинша: 12 будинків платили десять рублів чиншу; три двори по сім рублів; 11 дворів платили чинш у розмірі чотири рублі. В більшості з них займалися традиційними для юдеїв ремеслами та торгівлею [122, с. 10-11].

Відповідно до даних статистичних видань другої половини XIX ст. у містечку Варварівка мешкали 1224 особи, серед яких 280 єврейської національності, що складало 22,8 % населення [120, с.69].

Свідчення про постійно присутнє юдейське населення у Варварівці можна зустріти в документах Державного архіву Миколаївської області. Так, у листопаді 1850 р. цеховий майстер В. Сорокін надав військовому губернатору М. Лазореву скаргу про те, що Іцка Бурт і Мошка Гафтер незаконно займаються золотошвейним та шмуклерським ремеслом, відбираючи в нього клієнтів. Один з них (Іцка Бурт), мешкає в Варварівці. В свою чергу начальник міської поліції при проведенні перевірки за скаргою, доповідав, що обидва єврея мають постійне місце проживання в містечку Варварівка Одеського повіту, звідки приходять до Миколаєва для отримання роботи [13].

Схожа скарга на варварівських євреїв надійшла до Миколаївської міської думи у серпні 1857 р. від ремісничого управління. Відповідно до неї, юдеї котрі мешкали в містечку Варварівка неодноразово без дозволу начальства таємно приходили до міста та брали на дім роботу у різних осіб. Тим самим позбавляючи миколаївських ремісників заробітків [14].

В 1897 р. проведено Перший Всеросійський перепис населення. За результати якого ми бачимо, що при загальній кількості мешканців Варварівці у 2352 чоловік, число євреїв у становило до 781 особи, що складало близько 32 % від загальної кількості населення, збільшившись за 15 років статистичного спостереження на 10 % [126, с. 255].

Цьому сприяло декілька факторів. По-перше вигідне місце розташування поселення на річці Південний Буг, поруч з великим центром хлібної торгівлі. По-друге, містечко Варварівка в другій половині XIX століття, стає одним з центрів до якого стягувалися хлібні валки з поселень східної частини Одеського повіту, що в свою чергу стало фактором активізації економічно активного населення досліджуваного регіону, яким і були євреї. Яскравим свідченням домінування єврейської общини у хлібній торгівлі регіону є те, що з 29 хлібних амбарів розташованих у ньому 26 належали євреям [154, с. 230]. Це, в свою чергу, стимулювало розвиток юдейської громади містечка, оскільки дозволяло контролювати такий аспект місцевого ринку хліба як зберігання та подальший його перепродаж.

Більшість євреїв Варварівки займалися торгівлею. Серед них можна виокремити, як пов'язані з хлібом, так і специфічні напрями, часто представлені лише одним продавцем в межах повіту.

Окрім зазначених болгарських колоній, в межах Одеського повіту створювали поселення інші переселенці з Балканського півострова. В 1803 р. до Одеси прибули делегати від групи чорногорців з проханням про надання їм дозволу на поселення в межах імперії. Питання було вирішено позитивно шляхом надання земельної ділянки площею 12.000 десятин на річці Балай, де було засновано село Словяносербка. За правовим статусом поселяни вважалися особисто вільними. Друга хвиля балканців прибула у поселення в 1815 р. у кількості 16 родин [120, с. 62].

Наступним етапом освоєння земель стала поміщицька колонізація, котра активно проходила в період з 1792 по 1808 рр. В межах Тираспольського та Херсонського повітів, з частин яких буде організовано Одеський повіт, у

означений час проходить процес активної роздачі земельних ділянок поміщикам. У їх користування було передано 550.000 десятин землі, ділянками площею від тисячі до двадцяти п'яти тисяч десятин. Для порівняння, під казенні слободи в тих же частинах повітів було відведено лише 50.000 десятин, або 10% від кількості земель виокремлених для заселення поміщицькими селянами.

Головним завданням, яке ставив перед собою уряд Російської імперії, було якнайшвидше заселення умовно «пустуючих» земель шляхом відводу їх невеликими ділянками під казенні слободи та для особистого користування поміщиками. Серед яких, на початковому етапі розділення земель, особливе становище отримали молдавські бояри, які перейшли під зверхність Російської імперії [299, с. 64].

Головною умовою до власників нових земель було максимально швидке заселення їх селянами. Для цього використовується практика переміщення населення з інших губерній Російської імперії та закріпачення мешканців межиріччя Дністра та Південного Бугу. В рапорті датованому зимою 1796 р., зазначено, що низка поміщиків закріпачуючи колишніх чорноморців стригла їх чуби [191, арк.31-32-62зв.].

Серед поселень у які спрямовувалось переміщення населення з інших губерній імперії виокремимо: Янчокрак (заселене кріпосними з Орловської, Тамбовської та Чернігівської губерній), Курисово-Покровське (Харківської губернії), Антоново-Кодинцево (Полтавської губернії), Анатоліївка та Коза (із Львовського, Путивільського та Рильського повітів Курської губернії), Федорівка (Воронежської губернії), Варварівка (Подільської губернії), Коблево (Ольвіопільського повіту Херсонської губернії) [120, с. 51; 104, с. 179-197].

До поселення Авдотіївка, котра перебувала у власності берг-гауптманші Автодії Чернявської у 20-х рр. XIX ст. було продано родини кріпосних селян зі слободи Безгіновка Старобільського повіту Харківської губернії. У їх числі родини Саранча, Анищенко, Биченко, Кисленко, Пиридерей, Коваль, Олондаренко, Тищенко, Овчаренко, Серенко, Ситник, Горбинко, Суглобін,

Мінзенко, Пушкаренко, Панпура, Скоробагатько, Міщенко та інші [24, арк. 1460-1518].

Проте, в окреслений термін, землевласниками було переселено на виділені землі лише 8.000 осіб, частину з яких становили козаки Чорноморського козацького війська, що побажали залишитися та були переведені до стану закріпачених селян. Натомість на землях казенних слобідок, площа яких була в 11 разів меншою, було розміщено таку ж саме кількість населення.

Через повільні темпи освоєння земель та малу економічну ефективність було видано указ від 31 грудня 1804 р., відповідно до якого поміщиків зобов'язували якнайшвидше заселити земельні ділянки селянами. У разі невиконання, урядом планувалися заходи щодо повернення земель до державної власності. Як правило це виконувалося за рахунок державної скарбниці, що робило досліджуваний тип колонізації економічно збитковим для самої імперії.

У першій чверті XIX ст. процес створення поміщиками нових населених пунктів приймав форму перезаснування існуючих. На місці хуторів та неводів Чорноморського козацького війська та поселень заснованих у процесі народної колонізації другої половини XVIII ст. створювалися поміщицькі села, серед яких Петровское (Солониha), Аджигол, Біляєвка (пізніше казенне село) та ін.

Інформація про наявні поселення в межах майбутнього повіту у перше десятиліття XIX ст. міститься у виданнях «Ведомость Херсонского уезда казенным и помещичьим селениям с показанием числящегося под каждым количества десятин земли» та «Ведомость Тираспольскаго уезда казенных и помещичьих селений и земель с показанием числящихся десятин земли и обоого пола душ». Зазначимо, що саме з частин Тираспольского та Херсонського повітів буде сформовано Одеський повіт [43].

Відповідно до даних «Відомостей...» у досліджуваній частині Херсонського повіту в 1806 р. зафіксовано 34 поселення розташованих в більшості своїй по лінії річки Південний Буг та балки Березанки. Данні «Відомостей...» у частині Тираспольського повіту зазначають про існування 28 населених пунктів, з них

два, Градениці та Калаглея, казенні поселення. Відповідно поміщицькими є 26 сіл [70].

Перед проведенням реформи 1861 р., згідно статистичних даних 1858 р., у трьох станах Одеського повіту існувало 310 поміщицьких поселень різного типу, що у 5,2 рази більше ніж у 1806 р. Також, необхідно зазначити, що поселення активно з'являються у степовій частині повіту [180, с.122-139].

Стимулом до збільшення кількості населення в перші десятиліття існування Одеського повіту стали укази імперського уряду від 9 листопада 1827 р. № 1.521 та 18 серпня 1828 р. № 2.237. Відповідно до указу № 1.521 біглим поміщицьким селянам, що знаходяться на території Новоросійського краю та Бессарабії наказувалося залишатися в тих поміщицьких та казенних селах у яких вони перебували та приписатися, або, за бажанням, повернутися до попереднього поміщика. Указ № 2.237 доповнював попередній та розширював його дію на «бродяг». Означеними урядовими актами встановлювалися терміни приписки, яку необхідно було виконати до 15 вересня 1828 р. За невиконання указів передбачалось покарання. Особи старші 35 років направлялися до арештантських рот при фортецях, ті ж хто був молодше означеного віку віддавалися в рекрути. Після цих указів число наявного населення в поміщицьких поселеннях значно зростає [76, с. 957-958; 77, с. 783-784].

Таким чином, на основі аналізу джерел та літератури, з метою узагальнення процесів освоєння та заселення досліджуваних нами територій, простежено специфіку розгортання народної, поміщицької, казенно-слобідської та іноземної колонізації у кінці XVIII та впродовж XIX століть. Схарактеризовано окреслені типи колонізації на конкретно-регіональному рівні, їх етапність, хронологічну та економічну поступовість. Обґрунтовано доцільність та необхідність об'єднання казенно-слобідської та іноземної колонізації під загальною назвою «урядова».

Значною у колонізації земель була роль Чорноморського козацького війська, яка знаходила відображення у створенні наприкінці XVIII низки слобідок, хуторів та неводів.

Вагомим внеском у соціально-економічний розвиток територій стала поява на його землях різноманітних етнічних спільнот. Так, німецькі колонії з'являються на території Одеського повіту упродовж 1802 – 1809 рр., адміністративно які було поділено на Лібентальський, Кучурганський та Березанський колоніальні округи. Важливу роль відігравали болгарські, єврейські та інші спільноти. Поява болгарських колоній в повіті пов'язана з розвитком внутрішньополітичної та економічної криз в Османській імперії в кінці XVIII - початку XIX століття тоді було створено: Великий Буяльник, Малий Буяльник та Катаржино. Євреями в межах повіту не було створено окремих поселень, більшість з них селилися в населених пунктах на запрошення поміщиків.

Широко до процесів колонізації було долучено некрасівців-старообрядців, казенних селян, десятиників та інших. Мережа поселень в середині округів, остаточно сформувалися на початку 20-х рр. XIX століття. Характерною стала тенденція виокремлення колоністів зі складу сільських товариств «материнських колоній» з метою купівлі земель та створення нових населених пунктів у другій половині XIX століття. Наведене сукупно характеризує динаміку заселення та освоєння земель наприкінці XVIII – першій чверті XIX ст.

2.2. Стан та структура поселень Одеського повіту

Спираючись на специфіку традиційного для Російської імперії розподілення поселень на містечка, села, селища (в джерелах «деревні») і хутори необхідно зазначити деякі особливості, що існували в Одеському повіті при прорахуванні кожної окремої категорії поселень.

Містечка включали в своє число населені пункти в котрих, за період їх існування, сформувалися окрім культурно-духовних центрів у вигляді церковних приходів, економічні осередки котрі мали торгівельні заклади, базари та ярмарки, що проводилися на регулярній основі у чітко визначені терміни.

Отримання окресленого пакету документів дозволяло власнику мати економічний зиск у вигляді прямого оподаткування торгівельних закладів,

крамниць, погребів, постійних дворів та трактирів. Також землевласник опосередковано отримував дохід від тих хто прибував на базар чи ярмарок. Проте необхідно враховувати, що в процесі економічного розвитку земель Одеського повіту змінювалася ситуація і з фактичним економічним розвитком кожного окремого містечка котре існувало на його території. Серед них: незадовільне дорожнє сполучення чи зміна напрямків дорожнього полотна, віддаленість населеного пункту від місць виробництва різних груп товарів котрі можуть бути виставлені на базарі чи ярмарку. Окрім цього одним із факторів економічного занепаду містечка, та як наслідок втрати ним такого статусу, стало формування в сусідньому населеному пункті базару, що призвело до відбирання частки потенційних покупців природним шляхом.

Відповідно до статистичних збірок 60-х рр.. XIX ст. в межах Одеського повіту нараховувалося 20 містечок. Одним з перших окреслений статус отримала Северинівка в рамках указу від 3 липня 1806 р. Двоє інших з існуючих в цей час поселень (Ковалівка та Парутіно) не мали чітко визначеного періоду присвоєння окресленого статусу. Олександрівка (Сичавка) отримала свій статус при конфіскації частини маєтку графа Потоцького і єдина з окреслених 20 була заселена державними селянами [100, с. 246-254]. Для прикладу можемо звернути увагу на розвиток Антоново-Кодинцово та Ігнатіївки. Перше на поч. 80-х рр.. XIX ст. втратило значення містечка, офіційно називалося селом. Зміна статусу мала відображення і в спотворенні населенням офіційної назви поселення. Пам'ятаючи одного з колишніх власників місцеві жителі іменували село Колмогорово.

Ігнатіївка не змогла утримати статус через близькість Ряснополя, хоч ними і було отримано статус містечка одночасно, а саме у 1832 р. [100, с. 246-254]. Основною причиною втрати було те, що в Ряснополі раніше виник базар та існував храм до якого приходило населення з навколишніх поселень, відвідуючи відповідно і базар. Окрім того важливу роль у переважанні Ряснополя над Ігнатіївкою була політика управління маєтком власниками, котрі залучили до містечка значну кількість торговців шляхом віддачі землі у чиншове

землеволодіння. В 80-х рр.. XIX ст. в межах повіту нараховувалося 11 містечок, серед них найбільше торгівельне значення мали Янівка та Варварівка, котрі набули свої статуси у 1826 та 1846 роках відповідно [120, с. 26-27].

Селом земська статистика вважала населений пункт у котрому розташовувався церковний прихід та храм. При цьому виокремлюють німецькі колонії, котрі після зміни законодавства у 70-ті рр. XIX ст. було переведено у статус сіл та храми в яких могли існувати і без створення приходу [120, с. 26-27, 181, с. 3].

Статус селища чи хутора присвоювався поселенню відповідно до даних, в основу яких лягали звіти волосних правлінь, що брали за основу фактор наявності існування в поселенні селянського товариства з відповідною адміністрацією. При цьому жителі окреслених поселень зазвичай називали їх хуторами. Зокрема, Кубряки Ряснопольської волості місцеві іменували хутором, а волосне правління зважаючи на існування у ньому сільського правління – селищем [120, с. 28].

Відповідно до даних архівних матеріалів на початок XIX ст. на території майбутнього Одеського повіту, котра в цей період була поділена між сусідніми Херсонським та Тираспольським повітами, існувало 60 населених пунктів. Зокрема, у частині котра належала до складу Херсонського повіту у 1806 р. зафіксовано 34 поселення розташованих в більшості своїй по лінії Південного Бугу та балки Березанки. Данні «Відомостей...» відносно частини Тираспольського повіту повідомляють про існування 28 населених пунктів, з них два, Градениці та Калаглея позначені як казенні поселення. Решта 26 перебували у володінні поміщиків [70].

Згідно статистичних матеріалів наприкінці 40-х рр. XIX ст. Одеський повіт було поділеного на три частини:

- I. З центром в селі Барабой поміщика Дубецького;
- II. З центром у селі Покровському поміщика Куриса;
- III. З центром у містечку Нечаяне поміщика Козлова [88, с. 6].

Окрім наведеного у повіті автономно існували специфічні форми організації управління поселень. Так, іноземні колонії було об'єднано у чотири округи, три німецькі та один болгарський окружні прикази яких відповідно розміщувалися:

- I. Лібентальський з центром в Грос-Лібенталі;
- II. Кучурганський з центром в Стразбурзі;
- III. Березанський з центром в Ландау;
- IV. Буяликський з центром в Великому Буялику.

Державні маєтки підпорядковувалися майновій палаті в Херсоні, були розподілені на три округи, десять волосних управлінь та шість окремих від волостей сільських товариств, що напряду керувалися округами.

В Одеському повіті існували волосне правління з центром у Біляївці в складі другого округу, центр якого розташовувався в Тирасполі та окремо від волостей розташовувалися державні поселення в межах все того ж другого округу, в тому числі поселення Іванівка, Олександрівка та Тишківка [88, с. 9-10].

Загалом в межах Одеського повіту на середину XIX ст. існувало 156 сіл та селищ, у тому числі розміром від 10 до 50 дворів – 101, тих у котрих нараховувалося більше 50 дворів – 55. На жаль, окреслене джерело не містить вичерпних даних про кількість інших типів населених пунктів у межах повіту, тому окреслений аналіз є неповний та потребує уточнення [88, с. 112-113].

Проаналізоване статистичне видання середини XIX ст. дозволяє нам прослідкувати існування розподілу наявних в Одеському повіті населених пунктів на кілька типів за формою власності. Виокремлюють поселення котрі належать приватним власникам та державній скарбниці. У групі приватних власників можуть бути виокремленні такі, котрі перебували у власності іноземних колоністів.

Додаткові відомості про кількість населених місць в межах повіту дають два картографічні видання. Мапа «Часть прожектного плана Одесского уезда...» котра може бути датована початком 20-х рр.. XIX ст. та «Специальная карта Западной части Российской Империи», складена в період 1826-1840 рр. під

керівництвом Ф. Шуберта. Необхідно зазначити, що мапа охоплює території східної та частково центральної частини майбутнього повіту. На заході мапа не відтворює території за лінію Одеса – Незавертайлівка-Куяльницький лиман – Кубанка – Слов’яносербка – Тираспольський повіт. Важливим є уточнення, що на мапі до частини майбутнього повіту додано землі Ольвіопольського повіту, а саме села у верхів’ях річки Тілігулу: Збромківка, Станіславка, Ново-Олександрівка, Завадівка, Петровське, Бернардівка, Олександрівка, Демидово. Та по течії річки Чічіклеї: Федорівка, Привільне, Градовка, Петрівка, Чичакля, Аннівка, Луб’янка, Воскресенська, Чичаклейка, Покровська. Також зазначено два населені пункти по річці Південний Буг: Ястребина та Кантакузиново навпроти Вознесенська.

Всього ж мапа містить зображення 126 поселень, без чіткого визначення їх типу з числа яких 20 не увійдуть до складу майбутнього повіту [347] (Додаток 2.1.1).

«Специальная карта Западной части Российской Империи» була надрукована у двох варіантах. Перший репрезентує землі повіту на момент їх розподілу між Херсонським та Тираспольським повітами з відповідною адміністративною межею по річці Тілігулу та Тілігульському лимані. Другий варіант випущено з чітко визначеним адміністративним кордоном Одеського повіту. Аналіз окреслених картографічних матеріалів дозволяє визначити розвиток мережі населених пунктів. Перший варіант листа ІІ котрий несе цікавість для нашого дослідження зображує 230 поселень, серед яких чітко визначення мають 26 хуторів та 19 населених пунктів зі статусом сільце, розташованих переважно в західній частині майбутнього повіту. На момент створення видання 14 з 26 хуторів не мали визначеної назви і підписані як «Хутор» та «Хут».

Другий варіант листа мапи несе в собі зображення територіальних змін у повіті середини ХІХ ст., зокрема на ньому поміщено орієнтовну лінію залізниці Одеса-Балта збудовану в 60-х рр. ХІХ ст. Тоді як перший варіант містить

зображення німецької колонії Штутгарт котра існувала в період 20-30-рр. XIX ст. та була розселена через проблеми з водою.

Більш пізній варіант мапи містить зображення 326 населених пунктів, з числа котрих за назвою можна виокремити 79 хуторів, у тому числі 48 без визначеної назви [345; 346] (Додаток 2.2.1), (Додаток 2.2.2).

Цінні дані з піднятої нами проблеми, знаходимо у «Алфавітному списку приватновласницьких та іншого відомства поселенням Одеського повіту» складеному в 1856 р. Відповідно до джерела, у межах трьох станів Одеського повіту нараховувалося 308 поселень, в тому числі у складі першого стану 92, другого 112, третього 104. При цьому у документі серед окреслених типів населених пунктів виокремлено лише хутори та іноземні колонії. Зокрема у першому стані 23 хутора та 17 німецьких колоній. У другому 25 хуторів в числі яких два хутори колоністів: Ангела Грулі та Франка. Окрім них у межах стану зафіксовано існування шести іноземних колоній: трьох німецьких та трьох болгарських. У межах третього стану існувало 23 хутори та дев'ять німецьких колоній [66, арк. 42-48].

Більш детальну інформацію про наявні на середину XIX ст. поселення в межах повіту дозволяє зробити аналіз статистичних видань Херсонської губернії. Відповідно до нього у трьох станах Одеського повіту існували 325 населених пунктів різної форми власності. З них 68 хуторів, 164 селища, три сільця, 15 сіл, 20 містечок та 34 колонії з яких тридцять одна німецька та три болгарські. Також була одна специфічна форма населеного пункту – казенна ділянка. Інформація про наявність слобод у повіті на середину XIX ст. відсутня. У повіті існувало 310 поміщицьких поселень різного типу, що у 5,2 рази більше ніж у 1806 р. Слід зазначити, що поселення активно з'являються у центральній, степовій частині повіту [180, с. 122-139].

У першому стані, що займав території від Дністра до Хаджибею на середину XIX ст. зафіксовано існування 26 хуторів серед яких 21 належить приватним особам, три колоністам та два державній скарбниці. Селищ у межах першого стану загалом нараховувалося 42, з них 39 належали приватним особам

та три скарбниці. Існувало шість сіл з яких лише одне не належало до майна держави. Також на його території розміщувалося чотири містечка та сімнадцять іноземних колоній, переважно з німецьким населенням [180, с. 122-127].

Досліджуване статистичне джерело одне з перших фіксує появу у повіті хуторів, що належать іноземним колоністам та створених за межами так званих «материнських» колоній, зосереджених у колоністських округах повіту. У трьох з них, Кучурганському, Лібентальському та Березанському переважну більшість населення складали німці, а у четвертому Буяликському – болгари. Населення хуторів за своїм складом було переважно моноетнічне, серед якого іноземні колоністи, здебільшого німці, складали більшість. На нашу думку в цей же час бере свій початок процес заселення колишніх колоністів до українських поселень, що розширило кількість німецьких колоній.

На середину XIX ст. перший стан став місцем основної концентрації поселень, що за формою власності належали державній скарбниці з 96 існуючих одинадцять належали до неї. Це, в свою чергу складало, 11,4% від їх загальної кількості.

Другий стан розташовувався на території між Хаджибейським та Тілігульським лиманом і Цареводарем. На середину XIX ст. там зафіксовано існування 40 хуторів, серед яких 39 належить приватним особам, один державній скарбниці. Хуторів, що належали колоністам у другому стані не відмічено.

Селищ у межах стану загалом нараховувалося 71, з них 70 підпорядковано приватним особам, одна державній скарбниці. Існувало два села які належали приватним особам. На його території розміщувалося сім містечок, з яких одне казенне. Також існували вісім іноземних колоній, у п'яти з них переважало німецьке населення, в трьох болгарське. При цьому болгарські колонії у межах повіту були зосереджені лише в другому стані, в якому існували всі три сільця [180, с. 122-127].

Другий стан став місцем основної концентрації поселень котрі належали приватним особам. З 131 поселення скарбниці належало лише три, що складало 2,3% від їх загальної кількості.

Третій стан займав територію між Тілігульським лиманом, Цареводарем та Південним Бугом. На середину XIX ст. у ньому зафіксовано існування 22 хуторів. Селищ у межах стану нараховувалося 51. Існувало сім сіл. Також на його території розміщувалося дев'ять містечок. Існували дев'ять іноземних колоній компактно розміщених в північній частині стану, у їх складі переважало німецьке населення [180, с. 135-139].

Стосовно належності приватним особам, на середину XIX ст. на території третього стану всі 98 поселень належали приватним особам. Крім цього в межах стану статистичним джерелом не зафіксовано жодного хутору іноземних колоністів.

Наведене дозволяє стверджувати, що в межах повіту переважали поселення з переважно приватновласницькою формою володіння. Казенні поселення в повіті зосереджувались у першому стані та фрагментарно показані в межах другого. З 13 казенних населених пунктів, 11 зосереджені в межах першого і лише два в межах другого. В третьому повіті поселень що належать казні не зафіксовано. Окрім цього перший стан став місцем де почали створюватися хутори іноземних колоністів.

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. стали основою змін в адміністративному управлінні. Замість поліцейських управлінських одиниць було створено земське управління. На території досліджуваного повіту було організовано чотири мирові дільниці та 15 нових волостей [379, с. 326].

Згідно з введеним у 60-х рр. XIX ст. законодавством волості створювалися з існуючих у певному повіті сільських товариств, котрі межували між собою. При об'єднанні у волості сільські товариства не роздрібнювалися. Загалом, у межах волості повинні були числитися від 300 до 2000 ревізьких душ за наявності одного церковного приходу. Управлінські функції належали волосному сходу, волосній старшині з волосним правлінням та волосному селянському суду.

Сільські товариства, як складові частини волостей, формувалися з селян одного населеного пункту, об'єднували одне, або частину різнопомісного поселення, могли складатися з декількох дрібних, за можливості суміжних,

розташованих близько один від одного населених пунктів. Управління сільським товариством зосереджувалося у сільського сходу та старости [90].

Наведене спричинено фактором змін адміністративно-територіального устрою повіту. Відповідно до різних статистичних видань від земського до губернського та загальноімперського рівня число волостей не було сталою одиницею. У 1870 р у його межах існувало 13 волостей та 4 округи іноземних колоній [135].

Після указу від 4 червня 1871 р., котрим скасовувався принцип виокремлення іноземних колоній всередині імперії в колоніальні округи, натомість поселення колоністів об'єднувалися з повітовим адміністративним устроєм, їх зрівняли в правах та перевели до розряду поселян-власників [83, с. 813-819].

Це в свою чергу стало поштовхом до подальшого розширення та трансформування мережі волостей. Аналіз губернських та загальноімперських статистичних видань дозволяє визначити число існуючих волостей у другій половині XIX - початку XX ст., а саме 1886 р. – 33 волості, 1888 р. – 32, 1890 р. – 34, 1896 р. – 34, 1908 р. – 34, 1912 р. – 33, 1917 р. – 37 волостей [91; 183; 92; 181; 161; 93; 182].

Необхідно зазначити, що всі повітові волості були нерівномірні за своєю площею, що в свою чергу викликає диспропорцію при аналізі кількості наявних у них поселень різних типів. Серед найбільших можна виокремити Нечаянську та Більчанську, з складу котрою в кінці XIX ст. буде виокремлено Мангеймську волость. Більшість з волостей, котрі було створено в межах повіту, були так звані «черезполосні» з іншими, тобто їх частини вклинилися в сусідні. Названа Більчанська волость була «черезполосною» з Мангеймською та Куртівською, розташовувалася чотирма нерівномірними частинами. Деякі волості з німецьким населенням також були черезполосні: Нейзацька з Антоново-Кодинцівською, Олександрфельдська з Нечаянською. При цьому якщо мешканці постійних поселень не мали труднощів з визначенням до якої волості належить їх населений

пункт, то десятичники, враховуючи їх часту зміну місця проживання часто плутаються [120, с. 40-41].

Достатньо динамічного розвитку здобув процес кількісного зростання населених пунктів у 80-ті роки XIX ст. Так, якщо на початку десятиріччя їх існувало 466, то у другій половині 80-х рр. XIX ст. в 33 волостях Одеського повіту нараховувалося вже 523 поселення різного типу, а саме: 19 містечок, 68 сіл, 182 селищ, 248 хуторів. Також у повіті існували такі специфічні категорії поселень як сім економій, один масток та одна поштова станція [120, с. 26; 183, с. 135-139].

Волості будучи нерівномірними за своїм розміром, різними за національною та релігійною приналежністю населення мали у своєму складі різну кількість населених пунктів. Якщо до складу Баденської та Фрейдентальської волостей належало по одній колишній німецькій колонії, то Більчанська волость об'єднувала в своїх межах 93 населені пункти в тому числі: шість містечок, одне село, 46 селищ та 40 хуторів. Таким чином, в межах Більчанської волості можна спостерігати швидкі темпи аграрної колонізацію повіту, що відбувалася шляхом створення нових населених пунктів у другій половині XIX ст. Враховуючи існування культурно-економічних зв'язків, котрі набували поширення в межах окресленої волості завдяки існуванню в ній представників різних етносів, ми можемо спостерігати активний економічний розвиток місцевих поселень, котрий в подальшому знайшов своє розповсюдження на сусідні волості [183, с. 135-139].

Статистичні видання кінця 90-х рр. XIX ст. дозволяють нам говорити про існування в межах Одеського повіту 555 населених пунктів. Проте, аналіз власне тексту в межах кожної з 34 волостей показує наявність 534 типових поселень та семи спеціалізованих: однієї казенної оброчної станції, трьох казенних кінно-поштових станцій, по одній земській поштовій і залізничних станціях та поштового відділення розташованих за межами поселень існуючих на момент випуску видання.

Серед типових населених пунктів нараховувалося 147 селищ, 273 хутори, 36 сіл, 46 німецьких колоній та шість містечок. Окремою категорію виведено економії, не розташовані при поселеннях, котрих нараховується 26 на відміну від існуючих у кінці 80-х рр. XIX ст. семи.

Різниця між окресленими 555 та наявними у переліку волостей 534 поселеннями виникла через розміщення під одним номером у списках суміжних поселень, або дописування до поселень розташованих поруч з ними економії, спеціалізованих побудов таких як казенні кінно-поштові станції, земські поштові та залізничні станції, стоїчні пункти, поштові відділення, тощо. Також, необхідно зазначити, до наших розрахунків не додано міста та підпорядковані їм хутори.

Серед типових дубльованих записів населених пунктів є опис села Тузли Тузлівської волості при якому суміжно показана економія Бродського, деревні Кам'янка при якій існував хутір Красний Олександрфельдської волості, казенна кінно-поштова станція при деревні Косовці Ново-Покровської волості [181, с. 295-344].

Аналіз архівних документів дозволяє сформувати дані про структурну сітку поселень повіту у кінці першого десятиліття XX ст. Напроти, їх специфіка унеможливорює максимально точний аналіз, оскільки містить дані лише про такі типи населених пунктів: хутори, селища та села, з його складу повністю виведені економії. Загальне число поселень досягало 488 з яких було виокремлено 179 хуторів, 27 селищ та 6 сіл [73, арк. 31-50].

Одним з останніх за хронологією статистичних документів, використаних нами у дослідженні, стали матеріали сільськогосподарського перепису 1916 р. Відповідно до чого, в межах волостей Одеського повіту нараховувалося 697 поселень, у число яких входило: 390 хуторів, 105 селищ, 128 сіл, сім містечок, 11 «посьолків», 29 економії, шість окремих приватних маєтків.

У проаналізованому нами джерелі до мережі населених пунктів введено: три маяки на березі Бузького лиману, один роз'їзд, одна залізнична станція, Бухтієвський кордон, земський розплідник (при Сичавці), казенно-оброчна

станція, Бродський соляний промисел (при Тузлівській соляній засухі), Чемерлієвська поштова станція, злучна конюшня Одеського повітового земства, Суворівські Кошари, Цегельний завод барона Мааса, станція Ламбертовська, дві станції одеського водопроводу, Акціонерне товариство соляних промислів (при Куяльницькому лимані). Без позначення типу, але з наявним населенням показано чотири поселення Усачьова Тузлівської, Крусер Нечаянської, Малий Буялик Малобуяликської волості [182, с. 335-367].

Дослідження процесу динаміки розвитку та структури поселень буде неповним без висвітлення основних організаційних рис поселень Одеського повіту.

Через специфіку форм організації сільського господарства при створенні поселень, населення орієнтувалося в першу чергу на доступність водних ресурсів, це в свою чергу наклало певні особливості на їх зовнішній вигляд.

В процесі формування мережі поселень часто виникав прецедент при якому при створенні нового виселку жителі з існуючого поселення знаходили місце для спорудження своїх садиб тільки на протилежному кінці своєї земельної дачі, біля межі, за якою вже знаходилося селище на землях сусідньої дачі. Згодом окреслені поселення зливалися в одне, проте жителі різних його частин продовжували користуватися землями, котрі розташовувалися у межах різних земельних дач зберігаючи за собою при цьому різні права на землю.

Через що ми можемо спостерігати процес створення нових поселень основою для яких ставали різні за типом та формою власності населені пункти. Причиною чому стали географічні умови земель Одеського повіту, а саме наявність великого числа балок, які при започаткуванні більшості земельних дач за межі приймали природні перешкоди, серед яких русла балок та лимани, при цьому власне умовна межа проводилася по днищу балки чи водойми котра в ній існувала.

Серед поселень створених описаним шляхом, садиби жителів які становлячи єдиний населений пункт були розрізані навпіл генеральним або спеціальним кордоном, внаслідок чого різні частини поселень належали до різних

земельних дач. Серед них зокрема: Дальницький хутір на генеральній межі дач с. Роксоляни та м. Овідіюполя. Одна половина якого у складі 131 двору розташовувалася на казенній землі Роксолянської дачі, а інші 65 дворів — на міській землі Овідіюполя. Подібне спостерігалось на Шеміотівському та Куртівському хуторах на річці Свинячій.

У селі Чабанка, на межі Григорівської та Дуфінської дач, межа котрої розташовувалася у Сухій балці, половина десятиників проживали на землях Григор'євської земельної дачі, а інші в межах Дуфінської.

Поселення Тишківка і Любопіль розділялися Тишковською балкою, котра в свою чергу виступала межею між двома дачами. Частина Кабург (Олександродара) складалася з садіб приватних власників та Очаківських міщан землі яких належали місту.

Особливо багато поселень подібного роду сформувалося на балках Цареголі, Сасику та Березані, у тому числі: Данилівка Резанова та Данилівка Ламберта. На морському узбережжі: Козирка (М. Дереклія), Сари-Камиші і в степовій частині повіту: Ламзакі, Шомполи по Аджалицькій балці [120, с. 67-68].

Загалом поселення розташовувались по балках і руслах пересохлих річок, а також правому березі Південного Бугу та лівому Дністера. Іноді одне й те саме поселення розташовувалося по обидва боки балки, проте найчастіше на одній її стороні.

Вигляд поселень часто залежав як від національностей, котрі проживали у межах повіту так і від матеріального становища їх жителів. Відповідно до залучених матеріалів у 80-ті рр.. XIX ст. хутори десятиників являли собою поселення в яких не було жодної хати з високим дахом, у багатьох випадках являли собою землянки, котрі місцеві мешканці прозвали «гадючники».

Це були вриті в землю на глибину близько одного аршина будови стіни котрої виводилися над землею на висоту від однієї четвертої до половини аршина. Дахи таких землянок були покриті напівкруглим пластом землі, часто покритим густою травою. Навколо них будувалися господарські споруди переважно з цегли приготованої на паливо, або ж прості навіси. Двори німців-

десятинників мали землянки кращого типу, надзвичай побілені, збудовані так щоб одна стіна, яка виходила у двір виводилася вище протилежної і потім, за допомогою дерев'яних лаг і соломи з глиною, будівля вкривалась одно або двох скатним дахом з поздовжнім сволком посередині. Вартість такої землянки не перевищувала 40-60 рублів, а «гадючника» 10-15 руб. [120, с. 36].

Інший вигляд мали населені пункти колишніх поміщицьких селян. Домінували верхові хати при відсутності «гадючників». Існували й такі селища в котрих не було землянок. У більшості селянин окрім власне будинку були городи та надвірні споруди: раї, комори, хліви. При цьому, якщо у місцевого великого землевласника зростав сад, то іноді і селяни розводили біля своїх будинків палісадники і садки найбільш масово це спостерігалось в Курисово-Покровському, Основі, Новодмитріївці, Біцильєвці, Кубряках та Капітанці. При цьому, земська статистика Одеського повіту зазначала, що присутність садів, вказувала на те, що більшість місцевого населення корінні українці. Хати місцевих українців мали один загальний тип. Вони були одинарні або подвійні. На кресленні у додатках зображено подвійну хату з розташуванням усіх речей, котрі містилися у ній (Додаток 2.2.3).

Така хата коштувала в межах 180-250 рублів за умови якщо камінь для неї ламається при селі, за відсутності каменю на наділах подібні хати траплялись рідко. Якщо в поселенні таких хат було багато, як у Курисово-Покровському, Анатоліївці, Капітанці та інших, то це свідчило що селяни мають достатню кількість орендованої землі.

У селах колишніх державних селян, розміщених на Дністрі наприкінці XVIII ст. споруди у дворі були такі самі як і в колишніх поміщицьких селян. Будинки в них становили один з кращих типів селянських будівель повіту. Поселення колишніх державних селян, котрі було утворено в середині XIX ст., на 80-ті рр.. XIX ст. мали значно гірші за якістю споруди. У придністровських селах, особливо в Граденицях, проживало чимало молдаван. Зовні молдаванські будівлі нічим не відрізнялися від українських, проте у внутрішньому облаштуванні

найпомітнішою різницею була відсутність традиційної для українців печі та облаштування замість неї «груби» та «кабиці».

Будинки болгарських колоністів будувались з ламаного каменю, коштували від 300 до 500 рублів. Майже кожен з них мав ганки, навіси яких підтримувалися двома колонами. Традиційною для болгарського двору була наявність усередині різних будівель та палісаднику. Болгарський двір вартував від 600 до 1000 рублів разом з усіма спорудами, шопою та городом (Додаток 2.2.4).

Німецькі колонії повіту в плануванні зазвичай були спрямовані на конкретний напрям. Поруч з колонією розбивали громадський сад або ліс. Власне колонія складалася з рівних широких вулиць з будинками однакового типу відокремленими від вулиці вибіленими мурами. Біля кожного з них було насаджено кілька акацій, а за дворами розташовувалися довгі городи, оточені низькими огорожами з ламаного каменю. Будинки в більшості колоній були кам'яними, лише поселення при Кучургані мало більшість будинків побудованих із битої глини. Німецький будинок коштував до 500 рублів, залежно від розміру. Внутрішнє облаштування німецької садиби представлене у додатку [120, с. 35-40] (Додаток 2.2.5).

Таким чином, вивчений комплекс архівних, статистичних та картографічних матеріалів дозволяє нам проаналізувати процес становлення та розвитку системи поселень різних типів в межах адміністративних меж Одеського повіту.

В процесі переходу досліджуваних нами земель до складу Російської імперії в кін. XVIII ст. козаками Чорноморського козацького війська було створено близько 26 слобід, 45 хуторів та 61 невід [1, арк. 2; 256, с. 29-30; 256, с.172-185].

У першій чверті XIX ст. у західній частині Херсонського та східній частині Тираспольського повітів з яких відбувалося формування адміністративних меж Одеського повіту у 1825 р., відбувається помітне зростання числа поселень. Якщо у 1806 р. на окреслених територіях нараховувалося близько 60 поселень різної форми власності то до 1817 р. їх число виросло до 230 фактично збільшившись на

26% за 11 років. Окреслене збільшення пов'язано з іноземною колонізацією, появою німецьких та болгарських колоній. Меншою мірою до цього причетні землевласники, котрі за однією з ключових умов щодо отримання земельного наділу повинні були організовувати на своїх землях поселення. Динаміка зростання кількості поселень характерна і для другої половини XIX – початку XX ст. Стимулом для чого слугували земські реформи 60-х рр. XIX ст. та врожайні роки 70-х рр. XIX ст.

Аналіз архівно-статистичних матеріалів дозволяє структурувати та відтворити процес розвитку та збільшення числа поселень враховуючи не лише їх загальне число, а й виокремлюючи певні їх типи. Зокрема, збільшення майже у тричі кількості хуторів у середині XIX ст. у порівнянні з його початком.

Зміни законодавства початку XX ст. призвели до трансформації структури поселень Одеського повіту. Внаслідок чого число селищ (деревень) зменшується, натомість зростає число сіл. Основним джерелом поповнення чого стала трансформація німецьких колоній у села.

Отже, проведений у розділі аналіз дозволив узагальнити типи поселень: містечка, села, селища («деревні») і хутори. Специфіка трансформації населених пунктів визначалась зміною статусу поселень та відбувалася в залежності від кількісного складу населення у них та наявності органів самоуправління.

Містечка отримували свій статус за умови сформованості у них як культурних та духовних центрів, так і економічних осередків. Діяльність останніх, при цьому, унормовувалася на основі документів, що надавалися власникам поселення. Селами вважалися населені пункти, у яких існували храм та церковний прихід. Німецькі колонії, після зміни законодавства у 70-ті рр. XIX ст., було переведено у статус сіл, проте храми в них могли існувати без виокремлення в окремий прихід.

Надалі українці, як титульний етнос регіону, відігравали ключову роль у розвитку поселень. Допомогу їм надавали некрасівці-старообрядці, державні селян, іноземні колоністи та інші.

РОЗДІЛ III

ФОРМУВАННЯ БАЗОВИХ ГАЛУЗЕЙ ГОСПОДАРСТВА

3.1. Землеволодіння та землекористування

Традиційно для Півдня України досліджуваного періоду найважливішими галузями сільського господарства були хліборобство та скотарство. До них додавались добування та первинна переробка нерудних корисних копалин – глини та вапняків, що сукупно складало важливу частку в соціально-економічному розвитку регіону. Серед специфічних сфер економічної діяльності населення можна виокремити добування солі у лиманах та гончарну справу.

Необхідно зазначити, що земська статистика неодноразово вказувала якщо не на пряму відсутність матеріалів пов'язаних з розвитком сільського господарства, то на недостатній опис територій власне Одеського повіту у тематичних працях. Відповідно до заявок земства матеріали котрі можна пов'язати з землями повіту з'являються у середині-другій половині XIX ст., але й вони стосуються не безпосередньо Одеського повіту, а всієї Херсонської губернії, або Новоросійського краю [298; 118; 119; 139; 120 с. 83].

Процес формування поміщицького землеволодіння в межах Одеського повіту спостерігаємо на основі аналізу архівних документів пов'язаних з отриманням у особисту власність маєтків на основі межувань проведених у кінці XVIII – перш. пол. XIX ст., подальших їх переходів до володіння іншими особами шляхом передачі у тривалу оренду, перепродажу та спадкування. У останньому випадку землеволодіння частково розподілялося між кількома спадкоємцями у рівних частинах, якщо протилежне не було прописано у заповіті.

Наведене дозволяє нам не лише проаналізувати та відтворити деталі господарсько-економічного освоєння земель Одеського повіту в першій половині XIX ст., а й визначити певні аспекти економічної спадщини регіону до переходу під управління Російською імперією, котрі лишалися досить помітними ще в 20-х роках XIX ст.

Зокрема, межовий план земельної ділянки прем'єр-майора Л. Созонова площею 6.000 десятин біля річки Великий Куяльник несе на собі зображення двох старих турецьких кам'яних поселень, одного на березі річки Великий Куяльник, іншого на Жовтому ярі. В п'яти точках плану присутні турецькі криниці, джерело, кілька лісочків та окремо позначено колишній старий турецький цвинтар [41, арк. 6] (Додаток 3.1.1).

Данні іншого архівного джерела дозволяють нам прослідкувати деякі аспекти взаємовідносин котрі виникали між власниками сусідніх земельних ділянок під час ведення господарсько-економічної діяльності в перш. пол. XIX ст.

Землі на обох сторонах Коренихенського яру, котрий розташовується в східній частині майбутнього Одеського повіті, в процесі межування 19 квітня 1793 р., було надано у володіння графині О. Браницькій. Площа земельної ділянки сягала 12.000 десятин [60, арк. 2].

Отримані землі О. Браницька не встигає облаштувати відповідно до вимог тодішнього законодавства котрі висувалися до власників нових земель. Базовою серед яких було максимально швидкого заселення отриманих маєтків поселянами. З невстановлених причин графинею не проведено необхідних дій для початку освоєння новоотриманого наділу.

Імовірно, щоб не втратити маєток на користь держави, 27 липня 1800 р. маєток було продано княгині В. Голіциній у повному розмірі. При цьому не повідомляється чи було проведено нове обмеження земельної ділянки у зв'язку з продажем. Після вступу у права новою землевласницею, з метою початку економічного освоєння маєтку, було переведено селян Київської губернії та організовано поселення Варварівку на косі Великій при річці Південний Буг [60, арк. 4-4 зв-5].

Початково основними заняттями селян було тваринництво, зокрема вівчарство та рибальство. В процесі розширення економічної експлуатації придатних для сільського господарства земель розширювалися площі розорювання, що призводило до низки конфліктних ситуацій у процесі землеволодіння.

Так, 24 січня 1817 р. княгиня В. Голіцина продає маєток графу, генерал-лейтенанту, К. де Ламберту. В процесі перевірки звітних документів управляючим Варварівської економії Ф. Вернихаузенем виявлено, що до 1818 р., було призначено податку з земель маєтку на площу 12.000 десятин, а з 1818 р. оподатковувалися вже 10.640 десятин. Під час подальшої перевірки встановлено, що поруч розташовувалася земельна дача адмірала М. Мордвинова з маєтком у селі Ніколаєвське (Велика Корениха) землі якої у розмірі 12.000 десятин було надано у користування адмірала також у 1793 р. Проте при продажі маєтку раднику комерції І. Рено розмір землеволодіння збільшується до 15.992 десятин 1.821 сажнів зручної та 594 десятини 2.198 сажнів незручної землі. Таким чином спостерігалось перевищення розміру наявного землеволодіння на 3.992 десятини зручної та 261 десятину незручної землі без врахування сажнів [60, арк. 5].

Для перевірки окресленого факту, Варварівською економією спрямовано клопотання до органів управління Херсонською губернією. У маєтки графа де Ламберта та барона Рено направлено спеціальні комісії, процес роботи та висновки перевірок яких викладено в рапорті херсонського повітового землеміра Заборського на ім'я Херсонського губернського землеміра П. Гречіна. Відповідно до документа виявилось, що за відсутності представників від маєтку княгині В. Голікової під час проведення межування 1806 р. конторським землеміром Буткевичем замість дублювання прямої межі між дачами, прокладено кордони чотирма ламаними лініями, при цьому землі запозичено з території маєтку Варварівка [60, арк. 16-17].

Землеміром Заборським створено генеральний план маєтку сел Варварівки та Осипівки графа де Ламберта та комерції радника Рено, маєтка села Миколаївки з Малою Коренихою з показанням розораних земель. Крім цього на плані позначено землі через які вийшов земельний спір та дві фактичні межі: ламану створену під час межування 1806 та пряму часів межування 1793 р. (Додаток 3.1.2), (Додаток 3.1.3).

На основі окреслених планів можна зробити висновок про початок інтенсивного використання земель, розвитку землеробства.

Будучи зацікавленими в отриманні фінансового прибутку поміщики долучаються до процесу розширення посівних площ в межах своїх маєтків, з метою чого залучають новинки сільгосппреманенту. Цьому сприяла наявність поруч ринків збуту отриманого врожаю [222, с. 171-172].

Так, на початку 50-х рр. XIX ст. у Варварівці нараховувалося близько 350 селян та 11.000 десятин землі. Існував невеликий кінський завод, утримувалося кілька голів великої рогатої худоби, переправа через Південний Буг, фруктовий сад. Найбільшого розвитку набуло тонкорунне вівчарство від якого маєток отримував високоякісну вовну. У Варварівці нараховувалося до 5.000 іспанських овець. У 1849 р. з метою подальшого покращення сільського господарства було здійснено випробування парокінної жатка конструкції механіків Каугерта і Язикова, результатами яких економія залишилася незадоволеною. Різаки машини при її дії, забивалися бур'янами, що знаходилися в хлібах, невпинно засмічувалися ними, а грудки і пагорби на полях зупиняли хід машини. Подальше використання агрегату не проводилося. З 1841 р. на піщаних землях маєтку було розпочато процес лісорозведення. На поч. 50-х рр. XIX ст було засаджено 12 десятин лісу, проте за планами передбачалось розвести ліс на площі 140 десятин. Висаджували переважно гостролисті верби, тополі, акації та шовковиці [293, с. 9-39].

Суперечливі аспекти розвитку поміщицького господарства у східній частині Одеського повіту висвітлив у власних мемуарах М. Карабчевський, бабуса якого Богданович Єфросинія Іванівна володіла маєтком з центром у селі Кір'яківка на березі Південного Бугу.

За спогадами Миколи Платоновича: «...Взагалі в Кір'яківці, як поміщиця, бабуса була невпізнанною. Наскільки у місті вона жила «старою пані», ні в які справи рішуче не втручаючись, нічим навіть не розпоряджалася, настільки тут входила рішуче в усі справи і виявляла вперте свавілля.... Без її дозволу не можна було запрягти коня, від'їхати кудись за версту від дому. Сама вона в безресорному екіпажі (за порадою лікаря) виїжджала щодня "в степ", дивитися сінокіс, або в «хліба», перевіряти врожай....Через сад, в особливу хвіртку, ключ від якої був

завжди при ній, вона нерідко одна, ніби потайки, проходила «на ток», коли там відбувалася молотьба первісним способом, за допомогою важких кам'яних зубчастих катків (гарманів), котрі тягалися волами по настеленому великим колом збіжжю. Вибите зерно відокремлювалося потім від «полови» простим підвітряним провіюванням лопатами...Треба було бачити, як бабуса іноді в найбезглуздіший час пробиралася туди, щоб раптовою появою переконатися, чи справді відбувається поденщина... Бабуса не терпіла у себе в Кір'яківці жодного птаха, не дозволяла тримати і свиней, з ревностями охороняючи сад та посадки навколо будинку...» [251, с. 75-78].

Серед місцевих ласощів згадується овечий сир, що називається «бринзою». Злегка підсмажений на сковороді, він подався до столу у вигляді закуски, та виготовляється на «кошарах» [251, с. 78-85].

Приведені цитати дозволяють нам сформулювати уявлення про організацію господарства типового поміщицького маєтку на території Одеського повіту. Не враховуючи певних специфічних особливостей, зокрема заборони на розведення курей та свиней, базовими все ж лишалися скотарство та землеробство. Одним з напрямів розвитку скотарства котрі описав у своїх спогадах М. Карабчевський було вівчарство. Воно ж отримало інтенсивний розвиток і в межах сусіднього маєтку Варварівка, де розміри отар сягали 5.000 голів.

За свідченням землевласника Скальковського, в першій половині XIX ст. у Херсонській губернії велика кількість дрібних та середніх землевласників та орендарів займалися майже виключно скотарством. Той же тип господарства переважав і у великих приватних землевласників, які обробляли землю за допомогою залежних селян, вільних десятинщиків і частково прийшлих робітників. Більш значні посіви проводилися лише у товариств державних селян і колоністів [298].

Джерельні матеріали надають змогу стверджувати, що саме вівчарство першим набуло широкого розвитку в процесі економічного освоєння територій Одеського повіту в першій половині XIX ст.

Початок вівчарства в межах Одеського повіту було покладено на початку XIX ст. В 1805 р. з німцем Мілером було підписано угоду з метою розповсюдження вівчарства у межиріччі Південного Бугу та Дністра. На виконання якої він отримує 12.000 десятин земель при річці Барабой та стару будівлю котра раніше належала митниці з метою облаштування миття шерсті. Також ним було отримано позику у розмірі 20.000 рублів строком на 10 років. Серед умов котрі висували було розведення отари вівців у кількості 30.000 голів з яких $\frac{1}{3}$ мали бути чистокровним тонкорунними, а $\frac{2}{3}$ змішаної породи. Також Мілер мав навчити основам вівчарства 30 хлопчиків. [120, с. 214-215].

Проте розплідник виявився не зовсім вдалим, в першу чергу через недосягнення Мілером проектного розміру стада. Після чого приватні власники вимушено залучали простих вузькохвостих маток з тонкорунними баранами зі своїх господарств. Це призвело до появи нового різновиду рогатої худоби, котрий отримав назву «Шльонка». Шляхом схрещування, впродовж декількох поколінь, грубість, довжина та рідкість шерсті були виправлені. З цієї породи надалі сформувалася українська порода тонкорунних вівць, котрі відрізнялися малою виснажливістю високим зростом та міцною статуєю.

Через те що в першій половині XIX ст. привозні тонкорунні та саксонські вівці погано переносили місцевий клімат ряд поміщиків українських губерній Російської імперії почали проводити селекційні досліді. Серед них І. Мерцалов, котрий витратив 27 років на виведення породи «інфанто», поміщик П. Абаза виступав за удосконалення методів догляду за стадами для чого розпочав формувати кошари для стад.

Тонкорунні вівці Одеського повіту в більшості своїй були представлені схрещенням породи Негретті, Інфантадо та Емектораль. При цьому впродовж XIX ст. окреслених схрещувань пройшло стільки, що навіть господарі стад часто не могли визначити остаточне походження вівець у отарах.

Великі отари розбивалися на кирди числом від тисячі до півтори голів в кожній, до яких призначався власний чабан та два хлопчики помічники [120, с. 216-218].

Частина землевласників, окрім іспанських порід та похідних від них, утримували волоських вівець. В більшості своїй вони були зосереджені в руках болгар та дрібних землевласників котрі в тому числі отримували економічну вигоду від продажу бринзи [120, с. 220].

В маєтках де широкого розповсюдження знайшло вівчарство ним окремо опікувався шафмейстер, до кола обов'язків якого входило: слідкування за регулярною зміною пасовищ, нагляд за облаштуванням зимівки, прививанням стада. В його підпорядкуванні знаходилися чабани з помічниками. Помічником шафмейстра вважався старший отаман, до обов'язків котрого належав і догляд за однією з кошар.

Процес подальшого економічного освоєння повіту призводить до зосередження найбільших маєтків з вівчарством у Березансько-Бузькому та Тілігуло-Куяльницькому межирічах [120, с. 125].

Аналіз спеціалізованих статистичних видань дозволяє виокремити епізодичні дані про становище сільського господарства в повіті. Хліборобство, на 1849 р. найбільшого розповсюдження знайшло на території північних повітів Херсонської губернії. В південних же, через нестачу робочих рук та засухи, воно знаходилося в запущеному стані, населення віддавало перевагу заняттю скотарством [88, с. 113].

У повітових господарствах набула поширення переложна система обробітку землі, відома також під назвою «система вигонів». Її специфіка полягала у використанні земель та їх обробітку протягом двох-чотирьох років, іноді землі використовувались довше, потім ділянка залишається на відпочинок строком до 10 років виходячи з її розміру. В Одеському повіті в 1847 році існувало 204.442 десятин розораних земель. Загалом в Херсонській губернії нараховувалося 1.391.764 десятини розораних земель, при цьому на території повіту припадало лише 14,7% від загальногубернської кількості. [88, с. 113].

В північних повітах, а саме Олександрійському та Бобринецькому, в 40-і роки XIX ст., у господарствах поширювалась чотирьохпільна система господарювання. Як обов'язкова вона була прийнята для перших восьми округів

Новоросійських воєнних поселенців зосереджених в межах Бобринецького повіту [88, с. 113].

Дослідження соціально-економічного аспекту життєдіяльності поселенців Одеського повіту потребує комплексного аналізу формування та розвитку фінансово-економічної основи регіону. Враховуючи орієнтованість населення на заняття сільським господарством, зокрема вирощуванням зернових культур, доцільним, на нашу думку, є поетапне дослідження трансформації форм господарювання місцевого населення.

В процесі входження Півдня України до зони економічної діяльності Російської імперії та руйнування зв'язків з територіями Османської імперії розпочинається тривалий процес генези форм землеволодіння та землекористування.

Серед них ми можемо виокремити: землекористування державних селян, землекористування болгарських і німецьких колоністів та землекористування поміщицьких селян котрі після Земських реформ 60-х рр.. XIX ст. стали особисто вільними.

Для казенних поселень, створених в кінці XVIII ст., була характерною общинна форма землеволодіння. Кожний з поселенців вільно займав ту кількість земель яку міг обробити сам, або силами своєї родини. Право на володіння земель визначалося правом першого захоплення, або правом першої роботи на землі, з залишенням земельної ділянки втрачалося і право на володіння нею. Проте, після збільшення наявного населення та перших земельних суперечок було введено систему перерозподілів оброблюваних земель.

Так, у селі Калаглеї, протягом XIX ст. було проведено п'ять перерозподілів. Відповідно до першого розподілу проведеного у 1837 р., землі навколо поселення було розподілено між 560 ревільськими душами. Площа ділянки при цьому склала по 6,6 десятин землі. Наступний розподіл було виконано у 1846 р., точний розмір земельної ділянки при цьому не відомий. Третій, проведено у 1858 р., згідно з яким на 711 ревільських душ прийшлося по 4,5 десятини. Четвертий переділ землі

припав на 1876 р., за ним на одну ревізьку душу прийшлося 3,6 десятини землі. П'ятий перерозподіл відбувався у 1881 році [120, с. 45; 197, с. 326-327].

Одним з яскравих прикладів користування розподіленими землями є опис надання ділянок державним селянам села Яськи проведений з метою виділення земель новоприбулим односельцям. До наділів під час перерозподілу 80-х рр. XIX ст. відносили: присадибну ділянку обмежену у розмірі 720 квадратних сажнів, попередньо під час перерозподілів розмір двору не обмежувався. Під толоку окрім окремого випасу також відносили солонці та мокрі сінокоси, за випас худоби сільське правління кошт из селян не збирало, кожен з них натомість платив пастуху за одну голову худоби по 40 копійок та 0,5 міри жита, за вівцю сплачували 20 копійок за півроку. Сади та городи розміщені за межами присадибної ділянки перерозподілу не підлягали, проте їх площа віднісувалося від площі орної ділянки [120, с. 46].

Орна земля розподілялася на чотири ділянки, в основі окресленого поділу лежала якість землі та віддаленість від населеного пункту. Перший та найвіддаленіший від села відріз складався з кращого чорнозему, решта три відчутно не розрізнялися за якістю ґрунту. В межах двох перших ділянок нарізалось по одній десятині, в двох інших, розташованих ближче до села, по пів десятини. Загальний розмір можливої земельної ділянки без вирахування садів та городів складав три десятини [120, с. 46].

В казенних поселеннях Вигода, Дальницький, Велика Карновка, Куртовка, Сичавка, Кошари, Тишковка, хутір Куртів заснованих в 50-70-х рр. XIX ст. та в придністровському селі Роклолани натомість переважало подвірне землеволодіння. Така форма була характерною для всіх поміщицьких поселень та частково іноземних колоній повіту у першій половині та середині XIX ст.

У 80-х. рр. XIX ст. на казенні села повіту нараховувалося 3.981 дворів у користуванні поселенців знаходилося 59.217 десятин землі, або в середньому 14,87 десятини на кожен з наявних у селах дворів [120, с. 48].

Наявність іноземців у загальній масі населення повіту та запроваджений ними спосіб ведення особистого господарства дозволяв створити складний

взаємопов'язаний господарчий комплекс, котрий включав до себе різнопланові економічні зв'язки між поселеннями з різними етносами, що у свою чергу дозволило пришвидшувати процес соціально-економічного розвитку поселень Одеського повіту [236, с. 69].

При цьому іноземне землекористування зазнало істотних трансформацій впродовж XIX ст. При поселенні на землях майбутнього Одеського повіту перших іноземців на поч. XIX ст. з боку уряду Російської імперії планувалося сформувати для колоністів тип господарства при якому одна колонія складалася з ряду окремих фермерських господарств прикріплених до конкретного двору чи родини.

Сільськогосподарські угіддя при цьому планувалося формувати єдиним полем, котре у ході розростання колоністської родини залишалося б цілим та нероздробленим, переходячи у власність між поколіннями при умові, що її голова залишався б повновладним власником усього наділу, котрий належить двору. Необхідно зазначити, що навіть за такої форми господарювання сільська община у якій проживала родина не позбавлялася права володіння землею, їй же належав вирішальний голос при вирішенні питань пов'язаних з землекористуванням. Уряд залишав за колоністським господарством право одноосібного спадкового володіння земельною ділянкою [117, с. 1712].

Окреслена форма землеволодіння в колоніях іноземних поселян мала назву особистісно-общинної, на відміну від традиційної для українських поселень общинної форми. Така форма передбачалась як самодостатня, котра могла б забезпечити успішний та вільний розвиток господарства колоністів.

Підпорядкування особистого «права господаря» голови родини принципам суспільного землеволодіння, уряд бажав попередити порушення самотності кожної окремої ділянки та зберегти її шляхом переважання общини над особистістю від посягань шляхом окремої експлуатації, котра могла не лише порушити цілісність земельної ділянки, а й зовсім витіснити окреслений наділ із рук власника [117, с. 1713].

Процес економічного зростання як материнських німецьких колоній так і процес утворення дочірніх колоній після змін земельного законодавства 1833 р., котрі дозволили колоністам купувати нові землі, поклав початок змінам у формі землекористування та подальшому заснуванню нових дочірніх колоній [277].

Після видання 4 червня 1871 року закону «Правила обустройства поселен-собственников (бывших колонистов)» окрім ліквідації привілеїв колоністів, ліквідовувались колоніальні округи ліквідовувалися, натомість створювалися волості. Ряд дочірніх колоній заснованих у 50-60 рр. XIX ст. підпорядковувалися сусіднім волостям з центрами в українських селах, зокрема колонії Гальбштадт, Шенфельд та Штейнберг було приєднано до Петрівської волості Одеського повіту [127].

Незважаючи на розвиток процесу дроблення дворового наділу відведеного колоністській родині упродовж XIX ст. іноземними поселенцями проводиться періодичний перерозподіл наявної землі. Головною метою якого ставало вирівнюванні всіх особистих господарств відносно користування земельними ділянками розташованими на різній відстані від колоній та з різної якості ґрунтами.

При періодичному перерозподілі жоден з членів общини не отримував наділ більший ніж був у його володінні в попередній період. Також кожен з членів общини отримував земельну ділянку на більшій відстані від села ніж попереднє, доходячи таким чином до меж земель якими володіє община господар при наступному розподілі отримував ділянку розташовану біля поселення.

Німецьким поселенням Одеського повіту було характерне явище роздроблення земельної ділянки, котре характеризувалося тим, що одне господарство могло отримати земельний наділ котрий за площею та якістю землі не відрізнявся від попереднього, проте був розбитий на ряд окремо розташованих гонів котрі часто були розподілені між сусідніми ділянками.

Кожен господар отримував таким чином земельну ділянку розташовану в десяти або п'ятнадцяти місцях, у деяких колоніях дроблення земельної ділянки

іноді доходили до двадцяти двох гонів як у колонії Мангейм, або до двадцяти семи як у колонії Баден.

Дворам, в користування яких залишалися ділянки загальною площею $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$ від початкового розміру наділу, сільськими общинами робився ряд поступок з ціллю зменшення числа окремо розташованих відрізів, котрі у випадку перерозподілу виявилися занадто малими, що в свою чергу призвело до зменшення розміру наділу до такої степені, що його обробка ставала не вигідною власнику через те, що переходи між ділянками займали увесь час доступний для їх обробітку [117, с. 1713-1714].

Прикладом такого ставлення сільського товариства до своїх мешканців є колонія Гільдендорф. У поселені повноправні господарі, котрі користувалися частиною повного наділу, отримували останній в дев'яти місцях. Поселяни, котрі користувалися повнорозмірним наділом, отримували його частини протягом 18 місяців [117, с. 1715].

Така практика поділу земельної ділянки присутня не лише у окреслених вище колоніях. В межах колишнього Березанського округу ділянки поділялися на три, п'ять або шість частин. У колонії Шпеєр існував поділ на вісім частин. В колишньому Кучурганському окрузі ділянку розподіляли в середньому на шість-сім частин. На відміну від них у межах колишнього Буяликського округу колишніх болгарських колоністів середня кількість ділянок в руках одного господаря могла досягати п'ятнадцяти [120, с.88].

Так, у селі Великий Буялик кожний двір отримував свій наділ у дванадцятьох місцях, у селі Кубанка в 11 місцях, а в селі Малий Буялик в шести [117, с. 1715].

Щодо специфіки перерозподілу земельних наділів в іноземних колоніях, зокрема колишнього Березанського округу, виокремимо практики змін в межах суспільного володіння, а саме зміни поля толокою та навпаки. Такі практики в межах колишнього округу проводилися у колоніях: Катериненталі в 1864 р., 1878 рр., Карлсруе в 1851, 1864-66 та 1879-81 рр., Ландау в 1842, 1880 рр. В колонії Шпеєр зміни проводились раз на 12 років, у Вормсі раз на вісім років, в

Йоганесталі раз на десять, в Ватерлоо раз на 25 років. Колонія Зульц залишилась єдиною котра у 80-ті рр. XIX ст. не провела жодної зміни.

Дочірні колонії в цілому зберігали традиції ведення землегосподарювання характерні для материнських колоній, проте через особливості розподілу земельних ділянок серед членів товариств у деяких випадках їх кількість в руках одного господаря досягала 15-17-ти в Ейгенфельді, 19-ти у Блюменфельді та 30-ти у Нейфреденталі та Гелененталі. Порядок зміни толоки на орні землі також лишався попереднім. У колонії Шенфельд зміну проводили в 1873 та 1881 рр. У колонії Гальбштадт через створення її на землях поміщика Голікова у 1865 р. та відмежування у спільну власність 59 колоністів, до 80-х рр. XIX ст., зміни толоки не проводилися [18; 120, с. 89] (Додаток 3.1.4).

Окреслена особистісно-общинна форма землеволодіння на кінець XIX ст. трансформувалася, що створило прецедент паралельного існування особистісно-общинної та общинну форму землеволодіння. Останньою послуговувалося майже все населення Одеського повіту з другої половини XIX ст., перейнявши її в українців.

Серед сільських товариств в поселеннях з переважно українським населенням в межах Одеського повіту спостерігаємо значно менше дроблення земельного наділу котрий приходив на один двір відносно числа ревізьких душ. Більшість українських поселень розподіляло свою землю на чотири частини, не враховуючи толоки. В шести волостях кожний окремих земельний наділ складався з трьох ділянок. У двох волостях Антоново-Кодинцовській та частині сіл Тузлівської волості наділи розподіляються на дві ділянки, лише в Олександрівській волості земельний наділ поділено на сім ділянок без толоки. В цій волості в середині XIX ст. общинні землеволодіння було розподілено подвіррно, при цьому малосімейні двори, у яких нараховувалося до двох ревізьких душ, отримали по 10,5 десятин землі, а великі родини отримали наділи розміри яких дорівнювали по 20,5 десятин [117 с. 1706].

Відсутність чітко визначеного терміну у перерозподілі земельних ділянок простежується у колишніх державних та частині поміщицьких селян. Тут

переділи повторювалися через кожні три з половиною або сім років, лише малоземельні селяни з числа колишніх кріпосних не змінювали своїх наділів від моменту отримання ними установчих грамот.

Приводом до перерозподілу земель в українських поселеннях, найчастіше виступала необхідність заміни частини гуртової землі, а саме толоки, котра кілька років використовувалася під випасом для великої рогатої худоби. Початок цього процесу актуалізував проблему перерозподілу окрім старої толоки також і інших полів, цілісність яких порушувалася внаслідок виділення нової толоки.

Існували випадки коли ініціатива надходила від сільських управ. В більшості українських сільських товариств перерозподіл земель проходив по числу наявних ревізьких душ, лише в селі Калаглеї товариство на поч.. 80-х рр.. XIX ст. планувало розподілити суспільну землю за числом наявного чоловічого населення, задля чого перерахувати всі платежі які їй належать.

Зазначимо, що розмір особистісного землеволодіння відрізнявся у кожній волості. У волостях з переважно українським населення загальною площею 115.476,5 десятини розмір земельної ділянки коливався від однієї з чвертю десятини до шести десятин, проте серед поселень 18 окреслених волостей існували певні відмінності. Кожен із жителі Калаглейської волості володів шістьма десятинами, тоді як у сусідній Біляївській волості 10,25 десятини, у Ясках вісім десятин. У Граденицях та Троїцькому цей показник складав сім з половиною та шість цілих дев'ять десятин відповідно для двох сіл волості.

У населених пунктах Куртівській та Більчанській волостей розмір наділу дорівнював п'яти десятинам. Такий же розмір мали відрізи у більшості поселень Новопокровській волості, натомість мешканці деревень Степановка та Донська Балка отримали земельні ділянки у чверть десятини. В той час як у межах Северинівської, Ільїнської, Анатолівської, Олександріївської, Тузлівської та Нечаянської волостей розмір земельної ділянки на одну ревізьку душу складав п'ять з половиною десятин [117, с. 1706-1707].

Своя специфіка була в інших волостей: Антоново-Кодинцівській, Курисово-Покровській, Ряснопольській, Ковалівській, Коренихській, Петрівській

та Анчекрак-Ільїнській, де розміри особистих землеволодінь селян не були сталими, маючи залежність від сільського товариства до якого вони належали.

Так, у Антоново-Кодинцівській волості населення шести поселень мали відрізи по п'ять з половиною десятин, одне по чотири і сімдесят п'ять десятини ще одне по три і сімдесят п'ять десятини. В Курисово-Покровській волості розмір наділів у трьох селах сягав п'яти з половиною десятин, при цьому на трьох хуторах дорівнював лише одній з чвертю десятині. В Ряснопольській волості більшість селян мала ділянки по п'ять з половиною або вісім десятин, тоді як у деревнях Єленовка та Ігнатіївка земельний відріз дорівнював лише одній з чвертю десятині. У Ковалівській волості члени сільських товариств містечка та трьох поселень мали земельні ділянки по п'ять з половиною десятин, сусідня з містечком Ковалівка деревня Авдотіївка та її жителі володіли ділянками розмір яких складав одна ціла та чверть десятини, тощо.

У Коренихській волості ситуація навпаки склалася діаметрально протилежна, там жителі жителі містечка Корениха володіли земельними ділянками по три десятини, тоді як поселяни сусідньої деревні Нова Богданівка мали по п'ять з половиною десятин на ревізку душу. В межах Анчекрак-Ільїнської волості розміри приватних землеволодінь коливалися від однієї з чвертю десятини до шести десятин, при цьому окреслені розміри земельних ділянок не залежали від конкретного сільського товариства, а існували поруч у кожному з них [117, с. 1706-1707].

Специфічною стала ситуація у Петрівській волості, в межах котрої знаходились українські та німецькі населенні пункти. З шести поселень дані про які нам доступні, у трьох розмір ділянки досягав п'ять з половиною десятин, у трьох по одній з чвертю, у німецьких колоніях Шенфельд, Штейнберг та Гальбштадт, розмір ділянки викупленої у 1865 р. для їх створення досягав 9.300 десятин.

У дев'яти з 11 волостей, котрі об'єднували в собі землеволодіння колишніх німецьких колоністів, посімейний наділ становив 60 десятин: Грос-Лібентальській, Фрейдентальській, Зельцькій, Баденській, Мангеймській,

Гільдендорфській, Ней-Фейдентальській, Ландауській та Рорбахській. У Нейзацькій волості куплену по купчій в 1857 р. та розподілено посімейно в кількості від 15 до 345 десятин на родину. В Олександрфельдській волості землю придбано в 1867-1870 рр., та надано у спільне володіння 182 господарів-колоністів. Загалом на окреслений період площа земель котрі перебували у використанні у німецьких волостей Одеського повіту складала 172.989, 75 десятини [117, с. 1707].

Подібною була ситуація у трьох волостях колишніх болгарських колоністів: Великобуяликській, Малобуяликській та Кубанській волостях один наділ досягав 53 десятин. При цьому загальна площа оброблюваних земель у окреслених адміністративно-територіальних одиниць у 80-ті рр. XIX ст. складала 38.914,25 десятини (Додаток 3.1.5).

Однією із форм землекористування була оренда земельних ділянок. В межах Одеського повіту вона відбувалася за двома основними сценаріями. Перший включав в себе можливість орендувати за живі гроші, другий розумів під собою орендну плату частиною зібраного врожаю. У другому випадку, якщо поле котре орендується орне, то ділянка здається в оренду за умови чіткого визначення частини врожаю котра лишалася господарю, тобто в користь орендодавця заздалегідь визначалось число із зібраних копиць.

Для земель під сінокосіння орендна плата складається з кількості копиць, де одна частина копиць скошеного сіна залишається в орендаря, а інша йде в користь орендодавця. Плата з орендаря за десятину орного поля в 80-ті рр. XIX ст. коливалася в межах від трьох до п'яти рублі.

Землі для сінокосіння цінувалися більше. Так, у волостях де орна десятина коштувала три рублі 50 копійок, ділянка для сінокосіння здавалася в оренду не дешевше чотирьох рублів в рік там де орна ділянка коштувала чотири рублі ділянка під сінокосіння вартувала п'ять рублів.

При оренді ділянки з умовою копиці найчастіше орендна плата визначалась за алгоритмом три копиці хліба орендарю четверта власнику ділянки. Там де земля цінувалася дорожче орендар отримував п'ять копиць, а власник дві, там де

земля оцінювалася дешевше на користь власника відходило з кожних п'яти зібраних копиць тільки одна, а чотири повністю належали орендарю.

Достатньо жорсткі умови оренди ставили деякі землевласники на місцях. Так в Анатоліївській волості, умовою власника Ізраїля Бродського, крім загальних розрахунків, стало виконання певної роботи за кожен десятину землі, віддання власнику четвертої чи п'ятої копни хліба, також селяни зобов'язувалися доставити одну підводу зерна з місцевої економії до міста Одеси, на відстань майже 55 верств. Розмір витрат при цьому сягав одного рубля сріблом за десятину [117, с. 1719-1720].

При оренді за копну власник надавав орендарю лише землю, орендар був зобов'язаний її обробити, засіяти власним насінням, зібрати врожай та доставити обумовлену раніше кількість копиць власнику земельної ділянки, який визначав місце де вони складалися у великі скирди.

Загалом оренда орної землі за копну селянами вважалася не вигідною оскільки як в урожайний так і в неврожайний рік умови договору лишалися незмінними. Проте, нестача вільних коштів та фактична відсутність попередніх запасів зерна змушували селян зосереджуватися увагу саме на такому способі оренди землі.

Серед волостей, у котрих був найбільше розповсюджене це орендаторське правило, виокремлюється території німецьких колоній. У Ландауській волості, через велику кількість безземельного населення, за копну орендувалося 1.721 десятина. У Нейфейдентальській волості орендувалося 800 десятин орної землі. Жителі Нейзацької та Олександрфельдської волостей орендували 150 та 50 десятин за копну відповідно [117, с. 1720].

В той час як болгарські колонії такий спосіб земельної оренди не використовували взагалі, оскільки на початок 80-х років XIX ст., були повністю забезпечені наявною у колоніях землею.

Питання оренди земельних ділянок для сінокошу полягало у тому, що при наймі за копицю умови оренди змінюється відносно конкретного місця з урахуванням якості земельної ділянки та сіна. У деяких випадках селянин за

оренду ділянки для сінокосіння доставляє власнику половину всього збору сіна досить часто на користь власника земельної ділянки відходить дві третіх від усього покосу, а саме з трьох скошених та зібраних скирд сіна одна діставалася орендарю. Такі випадки зустрічалися в місцевості поблизу міста Миколаєва, де власник отримував три четвертих від загального врожаю сіна решта залишалася в руках орендаря.

Селяни повіту вважали досить ризикованим виконувати найм сінокосів шляхом грошової оренди, оскільки, через нестабільність кліматичних умов та часті посухи занадто високим був ризик залишитися без врожаю сіна взагалі. Проте німецькі колоністи орендували землі для сінокосіння лише за гроші вважаючи саме такий спосіб найбільш прибутковим [117, с. 1719-1720].

У прибузькій частині Одеського повіту в межах Петрівської волості, органічно об'єднувалися форми та методи ведення земельного господарства характерні як для німецького так і для українського населення. При цьому наділ українського селянина сягав п'яти десятин, а між німцями-колоністами нерідко зустрічалися такі, котрі володіли 300-ми і більше десятин. На німецьку родину середнього достатку приходилось не менше 45-50 десятин. З іншого боку, це викликало суперечки при нарахуванні податків на утримання сільської та волосної влади, інші тягарі та повинності, введені не відповідно до майнового стану, а «подушні» чи «подвірні».

Природно, таке становище викликало обурення селян. Так у Петровській волості наприкінці 70-х рр. XIX ст., на місцевих сходах щорічно порушувалось селянами питання необхідності змін у системі оподаткування. Їх думку було почуто. За підтримки земської влади на початку 1883 р. розрахунок податку на сільські потреби почали здійснювати подесятинно [372; 15].

Таким чином, аналіз форм землеволодіння та землекористування дозволяє стверджувати, що специфікою регіону перед початком його землеробського освоєння стало широке розповсюдження скотарство, серед якого переважало вівчарство. З розвитком економіко-господарчих відносин значно посилюються

роль іноземних колоністів та селян, котрі стають особисто вільними і отримують у користування перші земельні ділянки після Земських реформ 60-х рр. XIX ст. При цьому практичного втілення набув феномен раціонального запозичення та взаємообміну форм ведення господарства, таких як перейняття німецькими колоністами від українського населення певних форм землеобробітку. Особистісно-общинна форма землеволодіння розповсюджена серед німецьких колоністів, на кінець XIX століття трансформувалася під впливом общинної форми землеволодіння, поширеної серед українців. Українське та болгарське населення переймало від німецьких колоністів традиційні засоби обробітку землі. Болгарські колоністи в більшості своїй здійснювали кооперацію з іншими етносами у галузях городництва та тваринництва. Сукупно це створило прецедент паралельного існування особистісно-общинної та общинної форм землеволодіння в регіоні, що стало ще однією особливістю його аграрного засвоєння і подальшого розвитку.

3.2. Особливості розвитку сільського господарства та його товаризація у другій половині XIX – на початку XX століття

Природно-кліматичні умови Півдня України визначили специфіку сільськогосподарського розвитку територій Одеського повіту, яка полягає у приналежності території до категорії земель ризикованого землеробства. Кліматичні умови повіту істотно вплинули на спосіб ведення господарства, перетворились на важливий фактор в процесі соціально-економічного розвитку поселень.

Яскравим прикладом такого впливу на економічне становище населення повіту, можливостей розвитку особистого господарства шляхом землеробства, ставали неврожаї через посуху, котрі регулярно охоплювали територію повіту. Окремого аналізу потребують шляхи подолання наслідків неврожаїв в Одеському повіті, допомогу у чому насамперед становлять залучені авторами матеріали земських повітової та губернської статистики 70-х років XIX ст., що найбільш

повно представлені у залучених нами до роботи архівосховищах. Саме ця проблема, на думку дисертанта, була домінуючою у сільськогосподарському розвитку досліджуваного повіту другої половини XIX ст.

Пріоритетним засобом підтримки господарств було надання різноманітних позик. Так, врожаї кінця 60-х рр.. XIX ст.. надали змогу селянам отримати лише мінімальний запас зерна для посіву. Виходячи з цього повітова управа, з дозволу губернської, видала окремим селянським товариствам позику у розмірі 3190 рублів. Визначену суму було витрачено на підтримку найбільш бідніших родин місцевості, шляхом надання допомоги продовольством та посівним зерном. Зазначимо, що не всі сільські товариства повіту отримали навіть мінімальну допомогу. На початку 1870 р. було повторено видачу окремим товариствам позик, як грошима з губернського продовольчого капіталу, так і зерном з повітових запасних продовольчих магазинів.

Поставленою вимогою перед такими товариствами було шляхом кругової поруки визначених її членів регулярно поповнювати ресурси для зернової позики з врожаєм наступного року [135, с. 17].

На початку 70-х рр. XIX ст., грошова позика з губернського капіталу, у розмірі 4.496 рублів була розподілена за трьома основними напрямками: землевласникам-грекам поселення Олександрівки (Арнаутського), відставним нижнім чинам села Володимирівки Анчекрак-Ільїнської волості, селянам приватним власникам та тимчасовозобов'язаним у п'яти селах Більчанській, Северинівській та Ільїнській волостях. Означені кошти було розподілено наступним шляхом: 2.000 р. за відсотки отримали землевласники-греки села Олександрівка, тисячу рублів надано відставним нижнім чинам села Володимирівка та 1.496 р. отримали приватні власники та тимчасовозобов'язані селяни. В останньому випадку діапазон виплат коливався від 200 рублів для селян Адамівки до 430 рублів селянам Андріївка у Северинівській волості [135, с. 17-18].

У той же час підтримку, шляхом отримання позики з суспільних продовольчих запасних капіталів, що належали сільським товариствам, отримали

поселяни Покровської, Петровської, Антоново-Кодинцівської, Граденецької волостей та колоністи чотирьох німецьких колоній Лібентальського, двох Березанського та однієї Кучурганського колоністських округів. Загальна сума позики склала 16.134 рублів та 25,5 копійок, з яких селяни отримали 1493 рублі та 76,5 копійок, а німці-колоністи 14.640 рублів та 49 копійок. Найбільшу позику серед німецьких колоністів отримали поселяни Ландау та Шпейер, у розмірі 3657 та 5828 рублів і сім копійок відповідно [135, с. 18].

Окрім грошових розподілено зернових позик загальною вагою 12.168 четвертей та три міри, котрі в свою чергу розрізнялися за трьома основними напрямками: власне позика, позика для громадської запашки та позика на врожаї. Окреслену допомогу отримали селяни 72 поселень в межах повіту, а саме: п'ять сіл державних селян, 24 колонії іноземних колоністів (з них одна болгарська та 23 німецькі), 43 населених пункти де основну масу населення становили тимчасовозобов'язані селяни, або приватні власники [135, с. 19-23].

Повітові статистичні звіти повідомляють про задовільний врожай зернових та сіна в період літа-осені 1871 р., проте деякі товариства Одеського повіту потребували насіння для озимої сівби полів [172, с. 1].

З метою чого, Херсонське губернське земство дозволило Одеському повітовому земству видати селянам позику в розмірі 3.710 р. Херсонський повіт в той же час отримав позику у розмірі 2.900 р.

Незалежно від видачі позик із губернського продовольчого капіталу, в 1871 р. надано дозвіл сільським товариствам на отримання допомоги з місцевих зернових магазинів та повітових капіталів. Зокрема, на території Одеського повіту нарахувалося 115 громадських зернових магазинів, у тому числі: чотирнадцять у державних селян, 72 у селян-приватних власників та 29 у іноземних колоністів [172, с. 6; 136, с. 23].

У процесі виконання наданого дозволу селянами повіту з зернових магазинів було отримано 9.621 чверті та 2 міри зернової позики. Поселянами Херсонського та Тираспольського повітів отримано по 5.773 чверті. та 1.495 чвертей та 7 мір відповідно. Населення інших повітів позик не отримувало.

Окрім зернової, в межах Одеського повіту було розподілено 8.871 рублі та 79 копійок грошової позики [172, с. 6].

Одним з аспектів у перемовинах між Одеською повітовою та Херсонською губернською управами став розгляд питання щодо незручності існуючої системи забезпечення населення продовольством. Під час листування виявилося, що кількість хлібних запасів, не дивлячись на всі старання як губернської адміністрації, так і земських управ, не вдалося сформувати в достатній кількості. Крім цього, одним з проблемних питань визначалася система нагляду за створеними запасами та підтримання умов для належного зберігання зерна, котрі на практиці викликали багато незручностей.

Задля чого Одеська повітова управа в 1869 р., звернулася до Херсонської губернської земської управи з пропозицією про переведення існуючих на території повіту зернових запасів у грошову форму. Цю пропозицію підтримали також Херсонська та Тираспольська повітові управи [172, с. 6-7].

При цьому Одеська управа інформувала губернську, що будівлі сільських зернових магазинів в більшості своїй знаходяться в неналежному становищі, у деяких товариств вони зовсім не збудовані, через що зерно зберігається в ямах. Кращий стан мають склади у поселеннях приватних власників та іноземних колоністів [137, с. 57].

Відповідно до даних зібраних Одеською повітовою управою, врожай 1872 року видався гіршим за врожаї попередніх років. Згідно джерела: «...В начале июля состояние посевов было ужасным. С приближением времени сбора урожая их состояние было столь жалким, что часть сельских обществ не считали нужным приступать к уборке урожая, поскольку того не хватило б даже для прокорма скотины...».

Виходячи з цього, повітова управа 15 липня 1872 року повідомила губернську, що для забезпечення селян Одеського повіту продовольством слід звертатися до можливості видачі позик з губернського продовольчого капіталу.

Виходячи з досвіду отримання неповних, або суперечливих даних, члени Одеської повітової управи Бем та Сіренко відвідали усі населені пункти

Одеського повіту з метою збору точних даних про якість врожаю, становище запасів у сільських товариств та приватних власників. У підсумку виявилось, що сільські товариства не лише не мають продовольства для себе та кормів для худоби, а й зовсім не забезпечені насінням для проведення посіву [138, с. 17-18].

В період осені 1872 р. грошовий капітал, що містився на рахунках повітової управи дорівнював 64.650 рублів та 23 коп. В хлібних магазинах числилося: 2.815 чвертей озимого та 4.789 чвертей ярого зерна процес розподілу якого між селянами курирувала як повітова управа, так і місцеві волосні правління [138, с. 19-20; 20, арк. 2-2 зв.].

Одеська повітова управа слідувала щоб продовольчі капітали було розміщено в кредитні установи під зростаючі відсотки. Незначна сума коштів зберігалася при місцевих громадських управліннях. Надання продовольчих капіталів у кредитні установи хоч і було не заборонено, викликало на місцях деякі непорозуміння.

Причиною чому були огріхи імперського законодавства яке не уповноважувало управи вказувати сільським товариствам в які конкретно кредитні установи слід вносити кошти для отримання відсотків. Вибір кредитної організації залишався за членами сільського товариства. Через це, деякі товариства поселян-приватних власників, в більшості своїй німці-колоністи, вносили власні продовольчі капітали в місцеві сирітські каси, котрі існували на правах кредитних установ. Це в свою чергу, зумовило колізію при якій товариства поселян-власників не змогли отримати кошти повною мірою, оскільки, через специфіку форм роботи з коштами, сирітські каси спрямовували до оборту отримані в депозит кошти. У той час як неврожай 1872 р. позбавив вкладників можливості достроково отримати депозитні кошти [138, с. 19-20].

Економічне становище поселень повіту в період неврожаю 1872 р. призвело до падіння життєвого рівня населення. Власники господарств поспішали позбавитися від наявної у них худоби, часто збуваючи її за безцінок через практично повну відсутність кормів. Більшість населення повіту чекало позик від повітового та губерньського земства.

При цьому скотарство складало відчутний відсоток економічного потенціалу регіону. Так, серед худоби котрою володіли селяни повіту у 1872 р. нараховувалося 11.117 волів, 21.264 корови, 39.149 коней та 32.016 овець. При цьому воли набули більшого розповсюдження серед українського та болгарського населення, німецькі колоністи на початок 70-х рр.. XIX ст. у багатьох випадках не мали жодного вола на цілу волость. Така ситуація зокрема спостерігалася в Грос-Лібентальській, Кандельській, Мангеймській та Фрейдентальській волостях.

Натомість, німецькі колоністи зосереджували свою увагу на худобі молочних порід. Так у Нейзацькій волості нараховувалося 2.217 корів, у Кандельській 3.001, Грос-Лібентальській 5.485 голів. У Ландауській волості число корів досягало 8.100 голів [138, с. 20]

Серед українських селян на кожні 12 дворів один двір не мав молочної худоби. На кожні 17 дворів один не мав засобів для утримання робочих волів. Кожен сьомий двір не мав коней. Вівці у господарствах зустрічалися рідше, так з п'яти дворів лише в одному тримали цю худобу. Загалом, у поселеннях з переважно українським населенням, в середньому на господарство утримувалося близько чотирьох голів великої рогатої худоби, двоє коней та дві голови простих порід овець.

У німецьких колоністів значна кількість домашньої худоби. Напроти, на відміну від українців та болгар, вони не зосереджували свою увагу на вівчарстві. Основною причиною цього у колоніях називали їх малу дохідність. Також колоністи не вирощували овець масово, оскільки ті вимагали спеціальних умов при утриманні та через те, що після овець пасовище стає непридатним для випасу великої рогатої худоби. В середньому в кожному дворі німців Одеського повіту нараховувалося чотири голови великої рогатої худоби, близько шести коней та трьох свиней.

У болгарських поселенців на один двір нараховувалося близько трьох голів великої рогатої худоби та коней, сім голів овець. В болгарських селах переважала традиція розведення овець простих і молочних порід. В 70-х рр. у болгарських волостях утримували 5.945 овець, що складало 18,7% від загального числа

поголів'я. В німецьких волостях всього утримували 540 овець, що становило лише 9% всіх овець у болгар. Для болгарських поселень продаж частини вівець, став одним з засобів підтримки власного фінансового становища в умовах часткового неврожаю 1872 р. [138, с. 20] (Додаток 3.2.1).

Знову негативним у плані врожайності став 1873 р. Врожай осені 1873 р. в межах Херсонської губернії досяг 4.075.553 четв. хліба, при цьому лише 822.938 четв. були зібрані на території Тираспольського, Одеського, Ананьївського та Херсонського повітів, решта 3.252.617 четв. склав врожай з полів Олександрійського та Єлисаветградського повітів.

Неврожай осені 1873 р., в першу чергу пов'язаний з посухою, що розпочалася у травні, та навалою комах-шкідників, що знищували молоде зерно в колосках. Від них найбільше постраждали поселення розташовані на Причорноморському узбережжі та по правому берегу Південного Бугу [173, с.1].

Ситуація, що склалася в межах губернії та повіту призвела до того, що окремі великі землевласники Херсонського та Одеського повітів витративши кошти на посів пшениці на ділянках загальною площею від двох до п'яти тисяч десятин, не отримали при цьому врожаю та понесли значні збитки.

В середніх господарствах розміром до 500 десятин, у більшості випадків не мали запасного капіталу, фінансове становище було ще гірше. Орендарі багатьох маєтків через неврожай не змогли вчасно внести орендну плату та потрапили у борги, фіксувалися випадки їх втеч з орендованих маєтків.

Стосовно запасів хліба в громадських магазинах та продовольчих капіталів в громадських касах, то через свою незначність, вони не могли повністю задовольнити потреби населення. Окрім цього, усі запаси, окрім малої частини, перебували у позиках та недоїмках у користуванні товариств [139, с. 17-18].

Одним з наслідків цього став профіцит грошей у населення в межах губернії, що потягло за собою різкий спад торгівлі в межах як губернії так і повіту, перепрофілювання її з прямої торгової операції на купівлю в кредит та під позики. В багатьох існуючих банках скорочувалася кількість виданих кредитів

для землевласників, внаслідок чого вони змушені звертатися до лихварів, котрі користуючись ситуацією піднімали відсоткову ставку [173, с. 2].

При фіксуванні перших ознак неврожаю 1873 р. губернська земська управа почала збирати відомості про потреби населення з метою повідомити про це повітові та губернські земські збори та у випадку необхідності надати допомогу особам, що мають потребу в зерні для посіву озимого зерна.

Враховуючи досвід подолання наслідків неврожаю 1872 р. управа прийняла за можливе, отримання селянами коштів на роботах не пов'язаних з сільським господарством. Поселення приморської лінії в більшості своїй мали додатковий дохід від рибної ловлі, для решти повіту основним шляхом заробітків була доставка будівельних матеріалів до Одеси та Миколаєва. Деякі сільські товариства отримували прибуток від видобутку каменю. Серед них товариства в межах: Грос-Лібентальської, Велико-Буяликської, Мангеймської, Фрейдентальської, Нейфрейдентальської, Ряснопольської, Коренихської, Кубанської, Ільїнської, Нечаянської, Северинівської, Антоново-Кодинцівської, Калаглейської та Ландауської волостей.

Враховуючи це, повітова управа розділила сільські товариства Одеського повіту на чотири категорії, запропонувавши видавати для волостей першої категорії тридцять рублів, другої двадцять п'ять, третьої двадцять та четвертої п'ятнадцять рублів на продовольство та зерно для засівання полів навесні 1874 р. Таким чином повітова управа вважала достатньою для покриття потреби у продовольстві суми розміром 143.020 р. [139, с. 18-19].

Для забезпечення поселян зерном губернська управа вимушена була видати не лише залишок губернського запасного капіталу в розмірі 15.801 рублів 64 копійки, а й додати кредитні кошти у розмірі 20.167 рублів 50 копійок. З окресленої суми найбільше було виділено Херсонському повіту, а саме 16.901 руб. 64 коп. Одеська та Тираспольська повітові земські управи отримали в своє розпорядження 10.000 р. та 9.067 р. відповідно [173, с. 3].

Задовольнивши таким чином первинну потребу в зерні для посіву озимої в трьох окреслених повітах, губернії земські установи розпочали роботу над питаннями забезпечення населення продовольством та зерном для посіву ярих.

Виходячи з даних отриманих земськими управами, губернська управа визначила необхідним надати допомогу у розмірі 328.585 р. 86 коп. Для кожного з повітів було направлено: Херсонському – 43.098 р. 36 коп., Тираспольському – 10.932 р. 50 коп., Ананьєвський – 20.000 р., Олександрівський 10.000 р. та Одеський 244.555 р. Єлисаветградська повітова земська управа не подавала даних необхідних для визначення розміру допомоги [173, с. 3].

Таким чином валову долю коштів визначених для надання допомоги населення отримав Одеський повіт, а саме 74,4 % від загальної суми коштів. Інші чотири повіти губернії отримали 25,6 %, що в свою чергу свідчить про розмір збитків, які зазнали приватні власники від наслідків неврожаю 1873 р. та неврожаїв попередніх років 1869-1872 рр. В межах Одеського повіту, з приватних пожертв, серед населення було розподілено зернових позик на суму 7.179 р. [173, с. 3].

До коштів зібраних шляхом приватних пожертв губернською управою було додано 10.000 р., асигнованих на позики котрі не потрібно було повертати. Таким чином з приватних пожертв, в межах повіту, було витрачено 10.914 р., між населенням було розподілено 8.405 пуд. 32 ф. зерна. Крім цього з числа коштів зібраних після оголошення губернією збору пожертв було додатково витрачено 2.100 р. Деякі приватні особи безкоштовно надавали в оренду хлібні магазини в межах містечка Варварівки під склади для зберігання зерна. Головний управляючий Одеською залізницею адмірал М. Чихачов, віддав розпорядження про повернення земству коштів якими було оплачено навантаження у вагони зерна придбаного на пожертвування приватних осіб [173, с. 11].

З початку осені 1873 по перше січня 1874 року в повіті було видано позик з громадських зернових та грошових запасів у розмірі 4.246 четвертей зернового хліба та 61.617 рублів грошима [173, с. 6].

Відповідно до даних зібраних Херсонською губернською канцелярією, в Одеському повіті нараховувалося 59.052. осіб котрі потребували допомоги. До їхнього числа належали 24.230 осіб котрі потребували видачі продовольства та 34.822 особи котрим була необхідна зернова позика для весняного посіву. Загальна сума допомоги котрої потребували поселяни нараховувала 281.183 р. 75 коп. Що становило 56,5% від загальної суми грошової оцінки розміру збитків, що необхідно було витратити на видачу допомоги населенню губернії [173, с. 6-7].

Проте в розпорядженні губернії знаходилося лише 362.000 р. продовольчого капіталу в числі якого перебувало 200.000 р. загальноімперського та 162.000 р. губернського капіталів чого не вистачало для перекриття необхідної суми у розмірі 497.926 р. 13,5 коп. [173, с. 7].

Херсонська губерньська управа розподілила наявну суму між повітами таким чином, що до Одеського повіту було направлено 164.168 р., у тому числі 60.000 р. спрямованих з губернського продовольчого капіталу та 104.168 р. з загальноімперського капіталу [173, с. 7].

До числа найбільш постраждалих від неврожаїв 70-х років XIX ст. відносилися колишні поміщицькі селяни в межах Херсонського та Одеського повітів. У місцевостях, що знаходяться по берегам річки Південний Буг. Колишні іноземні колоністи, німці та болгари, компактно заселені в межах Одеського повіту котрі мали найкращі господарства в губернії в 60-ті рр. XIX ст. сильно постраждали від неврожаїв та падіння худоби 70-х рр.. XIX ст.

Виснаживши усі наявні хлібні та грошові запаси вони були вимушені звернутися за допомогою до губернського та загальноімперського продовольчих капіталів. Після чого отримали велику позику [173, с. 11].

Врожай 1874 р. в Одеському повіті управою поділявся на три категорії – задовільний, нижче середнього та дуже поганий, котрий скоріше можна назвати повним неврожаєм. До волостей котрі постраждали від неврожаю належали: Куртівська, Більчанська, Северинівська, Ільїнська, Кубанська, Мало-Буяликська, Олександрівська, Покровська, Антоново-Кодинцевська, Граденицька, Біліївська,

Калаглейська, Фрейдентальська, Нейзацька, Грос-Лібентальська. Серед сел це Аджияськ і Манегейм Тузлівської волості, до постраждалих також віднесено містечко Троїцьке (Коблево).

Повний неврожай зафіксовано у волостях Северинівській, Ільїнській, Більчанській, Олександрівській, Кубанській та Мало-Буялицькій котрі розташовувалися в другому стані повіту [174, с. 1-2; 180].

Неврожаї мали негативний вплив на економічне становище населення. Внаслідок них населення несвоєчасно виплачувало податки та повинності, або робило це з великим запізненням.

Термінові платежі в банки по заставам з маєтків не вносилися в наслідок чого ті виставлялися на продаж, але охочих їх купувати не було через що банки вимушені були давати відтермінування при виплатах відсоткових внесків. На практиці це лише відтермінувало час продажу маєтків. Аналогічною була ситуація у селян. Заробітки в інших сферах господарства надали їм можливість заробити певний масив коштів, але їхнє становище в місцевостях, що постраждали від неврожаю значно погіршилося [174, с. 1-2].

Проте, не дивлячись на це ціни за роботу у місцевостях де була необхідна наймана праця для збору врожаю, трималися на середньому рівні. В Одеському повіті під час посівів робітник отримував в день 35 коп., за місяць оплата його праці досягала 8 рублів, під час сінокосів оплата становила 52 коп. та 10 р. відповідно під збору зерна 85 коп. та 10 р. відповідно. В середньому один робітник отримував: в південній частині губернії від 30 до 55 рублів, в північній від 45 до 52 р. [174, с. 2-3].

Так як в числі тих хто потребував допомоги були люди духовного звання, їм за клопотанням архієпископа Херсонського та Одеського губернська управа видавала позики в розмірі як для дрібних землевласників, а саме три чверті пшениці та одну чверть ячменю на суму приблизно 35 рублів кожному. Церковним приходам видано позики на продовольство у розмірі від 5 до 6 рублів на кожне сімейство та зернової позики для обсіювання полів від 0,5 до 1 четверті пшениці та ячменю [174, с. 5].

Значна кількість опадів осені 1874 р. та сніжна зима 1875 р. дозволяли селянам сподіватися на гарний врожай. Це спонукало їх, пустити свої сили на якісний обробіток існуючих та створення нових ланів шляхом розорювання нових земель, з метою отримання в майбутньому більших врожаїв.

Проте холодна весна та посуха, що тривала з квітня до середини липня не дали можливості засіяти та зібрати достатню кількість зерна. В окремих місцевостях губернії до засухи додалося нашествя комах-шкідників. Статистичні відомості повітових земств Херсонської губернії надають свідчення про врожай 1875 р. Відповідно до них, озима пшениця, один з головних продуктів виробництва населення губернії, найбільше постраждала в північній частині губернії, де майже повністю загинула, лише місцями селянам вдалося зібрати частину врожаю та повернути ту кількість зерна, що була витрачена на її посів. Жито, хоч і постраждало від поганих погодних умов та шкідників, все ж надало можливість зібрати рівномірний врожай. З ярових культур, що культивуються в межах губернії були понижені засухою та шкідниками всі ранні культури. Серед культур, з яких вдалося отримати середній врожай стали: овес, ячмінь та гречка, котрі і самі виявилися пошкодженими або шкідниками, або знищені дощами другої половини літа. В Одеському повіті північна частина та частково південна істотно постраждали від неврожаю. Інші частину повіту зібрали задовільний врожай [175, с. 1-2].

Незважаючи на це, повторюваність неврожаїв, в період 1869-1874 рр. поставили населення губернії у скрутне становище. Селяни позбавлялися можливого мінімального доходу з продажу власного врожаю, змушені були ліквідовувати особисті капітали до яких, насамперед, належала робоча худоба. Через неможливість заготувати корми, вони були змушені продавати волів та коней за безцінок. Власники землі, обтяжені необхідністю виплачувати податки, опинилися в безвихідному становищі через виснаження своїх капіталів на життя та підтримання існування господарства. Попит на робочі руки значно скоротився, що в свою чергу позбавило селян можливості знайти засоби на життя шляхом найму на роботу.

Як свідчать дані надані повітовими управами губернському земському зібранні, для подолання потреби населення губернії у хлібі та посівному матеріалі губернська управа клопотала про відкриття кредиту на наявний продовольчий капітал у розмірі 74.751 р. 93,5 коп., декларувала управі повноваження вступати у зносини з імперським урядом з метою вирішення питання відкриття кредиту на купівлю зерна для посіву ярих зернових культур у розмірі 50.000 р. з загальноімперського продовольчого капіталу. У випадку якщо окресленої суми не вистачить, губернську управу уповноважували прохати про відкриття додаткового кредиту з того ж капіталу у необхідному розмірі.

Цього ж року було внесено зміни до порядку надання позик населенню повіту. З осені 1875 р. її надавали лише зерном, купівля якого проводилася через членів місцевих повітових управ, або через уповноважених ними осіб, з умовою щоб при купівлі та роздачі зерна обов'язково були присутні уповноважені від сільських товариств, що зверталися за зерною позикою в кількості не менше трьох осіб.

Місцевим управам надавалося право, на власний розсуд, визначати місця центральних складів зерна для заготівлі. Вартість доставки до таких пунктів мала включатися до загальної вартості зерна. Доставка ж від місця зберігання до сільського товариства, котре отримувало зернову позику, мала здійснюватися силами товариства.

Позики, котрі не потрібно було повертати з 1875 р. надавалися тільки особам, що були не спроможні до роботи. Ці позики носили характер продуктової допомоги, у виключних випадках видавалися грошима. Означена виплата дорівнювала: двадцяти фунтів житньої муки, десяти фунтів пшона та двох з половиною фунтів солі в місяць на осіб що не досягли п'яти років та один пуд житньої муки, двадцять фунтів пшона та п'ять фунтів солі для осіб старше п'яти років. У випадку видачі допомоги грошима, її розмір визначався на основі цін на продукти, що входили до її продуктового аналогу в конкретний день видачі грошового еквіваленту. Видача окреслених виплат здійснювалася в період з першого листопада по перше квітня.

Відповідно до рішення губернського земства позики, що не поверталися не могли видаватися священнослужителям, як особам досить забезпеченим, проте могли бути надані причетникам [175, с. 3].

В січні 1876 р. губернська управа отримала від загальноімперського капіталу 50.000 р., прохання про які надсилала раніше та розподілила їх таким чином, що Одеський повіт отримав 40 % окресленої суми, а саме 20.000 р.

Сусідні Тираспольський та Ананьєвський повіти не отримали коштів з загальноімперського капіталу, оскільки у їх розпорядженні залишався запас коштів з залишків виданих у попередні роки. Такі ж залишки числилися в інших повітових управах, проте в значно менших кількостях [175, с. 5].

В межах Одеського повіту позики на купівлю зерна для продовольства та весняного посіву отримали 1.237 сімей з 11 волостей. Розмір позики склав 13.543 р. та 87,5 коп. Персоналізовані позики отримало 6 дрібних землевласників у Більчанській і Кубанській волостях та два десятищиники з Більчанської волості. Крім них позики було надано двом представникам духовенства одному священику та одному причетнику. Загальна сума приватної позики, для десяти осіб, склала 287 р. Позики, що не потрібно було повертати отримали 473 особи з восьми волостей повіту, на загальну суму 1643 р. 10,5 коп. З приватних пожертв, у 1875 р. було видано позик на 132 р. 90 коп. для десяти осіб [130, с. 73-86].

Вдалий врожай 1876 р. змінив ситуацію в Одеському повіті. Основні культури: пшениця, жито, ячмінь, хоч і були висаджені на менших площах, але це не завадило зібрати з них врожай кращий ніж у попередні роки. Особливо гарно вродив ячмінь, що дозволило сформувати достатній запас кормів для великої рогатої худоби [176, с. 1].

Матеріали місцевої періодики і статистичних видань 80-90-х рр. XIX ст. та початку XX ст. дають уявлення про застосування відпрацьованого механізму допомоги населенню Одеською повітовою земською управою. Газета «Одесский листок» у лютому 1881 р. свідчив, що на початку січня Одеським повітовим земством було роздано продовольчі позики селянам Тузлівської та Анатоліївської волостей. За розписками в Анатоліївській волості позики отримали 84 родини

терміном на один місяць, на що витрачено близько 300 рублів. На Тузлівську волость відпущено місцевому розпоряднику, Нездельському, на січень місяць для закупівлі зерна 384 рублі. Такі ж суму планувалося направити на продовольство в лютому та березні місяці, тобто ще до 600 рублів у кожному з волостей. Що ж до питання придбання зерна для засівання полів повідомлялося про те, що Одеська повітова земська управа придбала насіння для Анатоліївської волості, у кількості до 300 чвертей пшениці і до 50 чвертей ячменю. Така ж кількість насіннєвого матеріалу була визначена і для Тузлівської волості [376].

Повний неврожай зернових і трав 1882 р. актуалізував питання державної допомоги. Використовуючи досвід боротьби з наслідками неврожаїв 70-х рр.. XIX ст. Одеська повітова управа завчасно почала вживати заходи з метою попередження негативних проявів. 3 липня 1882 р. повітова управа розпочала процес отримання від сільських товариств списків осіб котрі потребували підтримки, рішень мирських приговорів про видачу позик. Проте не всі волості, надали до управи необхідні відомості, деякі відмовилися від позик, повідомляючи при цьому, що вони обійдуться власними коштами.

Виходячи з цього, засідання Одеської земської повітової управи, визнавши на підставі правил про порядок призначення продовольчих позичок, затверджених Херсонськими губернськими зборами, суму допомоги за клопотаннями котрі були отримані нею до 1 вересня окресленого року проектувала, виходячи з досвіду попередніх років. Згідно чого, кошти на задоволення продовольчих потреб населення і на купівлю насіння у розмірі 89.000 руб. При цьому до визначеної суми було закладено імовірні клопотання від волостей, що не надіслали до 1 вересня необхідні документи.

Неврожай кукурудзи та овочів, причиною которого стали дощі серпня 1882 р., остаточно знищив велику частину наявні економічні базисів населення. Ті ж з селян, котрі раніше укріплювали свої фінансові позиції шляхом продажу вирощеної худоби, або займаючись візничим промислом розраховуючи таким чином добути продовольство собі і своїм родинам, не вдаючись до позик і кредитів, стали писати до повітової управи прохання і клопотаннями.

Проте окреслені клопотання не завжди задовольнялися управою. Серед головних причин такої відмови проаналізоване нами джерело називає:

1. Офіційні правила про порядок призначення продовольчих позичок, за якими оформлення необхідних рішень сільськими товариства багатьох випадках досягалося досить складно. Основною причиною цього було небажання частини мешканців поселень фінансово відповідати у випадку несплати членом громади, котрий отримав позику.

2. Видача позичок допускалася лише за умови неволодіння селянином гужової худоби та коней, а безвозвратні позики надавалися лише не здатним до праці і зовсім незаможним. Проте ситуація серед населення котра склалася в період неврожаю 1882 р. торкнулася в більшості своїй саме тих землеробів, у володінні яких перебували орендовані землі різної площі та були у володінні принаймні пара коней.

3. За відсутністю потреби на робочі руки постраждали не могли отримати необхідні кошти й вимушені були йти на заробітки до міста і віддаленні місцевості. Проте окреслене могли здійснити в більшості своїй тільки неодружені селяни з ризиком повернутися в гіршому фінансовому становищі ніж були. Одружені ж селяни сходу Одеського повіту могли знайти заробітки на суднобудівних верфях Миколаєва за умови витримки конкуренції з боку містян та прийшлих робітників, як з сусіднього Херсонського повіту так і з інших губерній імперії.

5. Виконання складних формальностей при дозволі на позику, відсилання перевірених списків повітовою управою до губернської управи для нової перевірки, а головне, виділення в губернській управі коштів та їх перепідпорядкування повітовій управі, позбавляли останню можливості діяти за обставин і в кожному випадку надавати негайну необхідну допомогу [143,с. 140-142].

Усього клопотань про позики на 1 січня 1883 року у повітову управу надійшло на суму 186.309 р. При цьому, у період листопада – грудня 1882 р. з губернського продовольчого капіталу було видано позик на загальну суму

26.358 руб. 71 коп. На безвозвратну фінансову допомогу за два визначені місяці було направлено 1.700 руб., всього ж на окреслену статтю витрат губернською управою для Одеського повіту було направлено 3.400 руб., але потреба населення значно перевищувала дану суму, що в подальшому призвело до збільшення окреслених витрат.

Окрім власне фінансової підтримки шляхом надання населенню позик Одеська земська повітова управа ставила перед собою за мету вирішення потреби населення у паливі та кормах для худоби. Оскільки управа не мала вільних коштів для їх спрямування на таке вирішення, вона вдалася до практики приватної благодійності і разом з тим просила губернатора сприяти задоволенню клопотання губернської земської управи про позику із спільного імперського продовольчого капіталу. Сукупно це надавало можливості губернському земству своєчасно прийти на допомогу Одеському повіту (Додаток 3.2.2).

З метою пришвидшення надання фінансової підтримки населенню Херсонської губернії, її земська управа, командирувала у всі повіти своїх представників задля пришвидшення надання допомоги без зайвої канцелярської тяганини.

В Одеський повіт відряджено члена губернської управи М. Бошняка, котрий відвідавши місцевості найбільш постраждалі від неврожаю, розглянувши та перевіrivши списки нужденних, надав дозвіл на видачу позичок різної форми. Микола Олексійович, активно усуваючи бюрократичні перешкоди, вважав за необхідне, зважаючи на голод котрий міг загрожувати багатьом родинам, видавати позички на продовольство десятиникам без подання ними підписів поручителів необхідних для цього за § 14 «Продовольчих Правил».

Зазначимо, що вказаний параграф регламентував видачу позики десятиникам і хліборобам за умови якщо особа прожила в певній місцевості не менше одного року для отримання матеріальної підтримки поруку землевласника, на землі якого вони проживали, або ж за поруку не менше двох благонадійних осіб. Проте за умови вкрай тяжкого становища позика десятиникам могла бути надана якщо вони мешкали в даній місцевості менше року, але мали осілість і

здійснювали у році попередньому перед отриманням позики посіви. Допомога таким категоріям населення видавалася за поруки як орендаторів, терміни оренди земель у яких тривали не менше двох років на момент видачі поручної, так і за дорученням двох благонадійних осіб.

Повітова управа розуміючи обмеженість продовольчих правил у відношенні питання видачі позичок десятиникам, 24 січня 1883 р. інформувала губернську управу, що більшість десятиників не відповідають зазначеним правилам та не спроможні їх виконати, так як у багатьох маєтках вони знаходяться не за договорами з власниками земель, а за орендними угодами, порука яких за положеннями «Продовольчих Правил» не приймається, а самі власники часто перебувають за межами імперії, або відмовляються від поруки.

Наслідком цього стало роз'яснення Херсонської губернської земської управи щодо можливості надання фінансової допомоги з губернського продовольчого капіталу особам, які не задовольняють § 14 і 15 «Продовольчих Правил».

Окрім грошової допомоги земство спрямовувало зусилля на працевлаштування населення. З відкриттям навігації навесні 1883 р., наявність в Одесі значної кількості зерна потребувало певної кількості підвод для перевезення його до гаваней. Оскільки для візничого промислу в межах міста було необхідне спеціальне свідоцтво, повітова управа звернулася до міської управи з клопотанням про надання сільському населенню Одеського повіту права займатися візничим промислом в Одесі навесні 1883 р. без встановленого свідоцтва, враховуючи його скрутне становище. На це було отримано позитивну відповідь, проте лише на період до початку відкриття польових робіт. Понад те земська управа уклала контракт з товариствами селян Петрівської волості поселень Новогригорівки, Кир'яківки та Кам'яної Балки на доставку та набивання каменем центральної дороги у містечку Варварівка, що надало можливість селянам цих сіл заробити 3000 рублів [143, с. 139-148; 400; 395].

Посуха 1899 р. призвела до того, що селяни Придністровської частини повіту не маючи сподівань на врожай починали скупати зерно для створення

запасів [357]. Це спонукало населення Одеського повіту шукати можливості для отримання доходів іншими окрім землеробства шляхами. Серед таких напрямів була первинна переробка молочної продукції поселянами повіту. Така діяльність приносила найбільший дохід селам розташованим в радіусі до двадцяти верст від Одеси.

Ключові позиції в цьому напрямі займали німецькі та болгарські колоністи, перетворившись у 80-х рр.. XIX ст. на монополістів молочного ринку міст і містечок, що межували чи входили до складу Одеського повіту. При цьому німці зосереджувалися на поставках коров'ячого масла, а болгари на виготовленні та продажі бринзи [117 с. 1711-1712].

На межі XIX - перших років XX ст. ситуація з домінуванням болгарських колоністів на ринку виготовлення та продажу овечої бринзи змінюється. До виробництва цього продукту долучалися інші національні групи населення. Бринзу для продажу на одеських ринках починають виготовляти економії та німецькі колоністи, оскільки галузь давала стабільний прибуток [367].

При цьому незмінним залишався процес виготовлення бринзи. Починаючи з доїння і закінчуючи збутом продукції на ринку все виконувалось вручну. Населенням застосовувалися прийоми котрі практикувалися болгарами від початку їх оселення в межах Одеського повіту.

В 90-х рр. XIX ст. у повіті починає діяти державна молочна ферма. Організована при Северинській економії вона була орієнтована на виробництво молочної продукції з овечого молока. В її асортименті представлено різні продукти, в тому числі сири «невшатель», «пекоріно», овеча кускова та терта бринза. Остання добре йшла на продаж в Одесі за ціною чотири рублі двадцять копійок за пуд. Сир же обох сортів продавався майже у всіх південних містах Херсонської губернії по шість рублів за пуд.

На фермі утримувалося 417 овець, з кожної вівці отримувалось близько 35 фунтів бринзи. В середньому по повіту, у приватних власників, з вівці, протягом літа, отримується близько 30-38 фунтів бринзи. Таким чином, ми

можемо бачити, що навіть при утриманні молочних порід овець на фермі збір молочних продуктів лишався середнім по повіту [367].

Перший досвід роботи ферми показав, що виробництво продуктів з овечого молока є прибутковим. Проте у питання поширення інформації про діяльність ферми та методи виробництва сирів завідувач виробництвом не зробила жодних кроків. Місцеве населення не лише не мало своїх учнів на фермі, але й взагалі часто нічого не знало про її існування. При цьому навколишні селяни поселень Нової Вандалинки та Великого Буялика володіли досить значними вівчарськими господарствами. Жодного із навколишніх власників, ферма не змогла переконати у вигідності раціонального сироваріння та відходу від традиційних методів виробництва сирів та бринзи. При цьому репутацію ферми серед значно зіпсували випадки віддачі невдалих сирів на корм свиням, котрі стали відомі селянам. За якістю фермерська бринза як правило значно поступалася бринзі, що вироблялася місцевим населенням традиційними способами. Одеські торгові фірми неодноразово через це повертали фермі її продукти [367].

Утримання овець з метою прибутку шляхом виробництва бринзи дозволяло населенню мати стабільне та постійне джерело фінансових доходів. Доїння отари овець починалося в останніх числах травня і тривало до початку вересня. Для збільшення об'ємів отриманого молока практикувалась оренда стада на строк до трьох місяців. Оренда вівці в такому випадку сягала двох рублів за окреслений термін. Власне доїння проводилося двічі в день, один дояр міг видоїти за чотири години до 180 овець.

Процес виготовлення бринзи складався з кількох етапів. Молоко проціджували, додавали до нього «гляг». Через годину формувався сир, котрий збирали та вішали у пористих пенькових мішочках. За пуд отриманої продукції господар мав від трьох з половиною до п'яти рублів.

Деякі власники, переважно греки, використовували бринзу для виготовлення твердого сиру «кочковал» котрий нагадуючи за формою та зовнішніми ознаками голландський був темнішим від нього та дозволяв отримати продавцю вже шість чи сім з половиною рублів за пуд [120, с. 215].

Ще одними напрямками отримання додаткового доходу населення в межах Одеського повіту були найм на роботу або продаж зерна у врожайні роки. За неможливості отримання доходу окресленими шляхами, населення часто зверталося за позиками до приватних осіб.

Важливим фактором соціально-економічного розвитку регіону була торгівля хлібом, що тяжіла до повітового центру, великого морського порту Одеси. При цьому східна частина повіту спрямовувала товарний хліб до Миколаївського комерційного порту, заснованого після Кримської війни. В межах повіту, формується декілька пунктів хлібної торгівлі: містечко Варварівка, міста Очаків з околицями та Одеса.

Згідно з даними праці Ю. Янсона містечко Варварівка приймала до себе більшість вантажів з хлібом які йшли до Миколаївського порту зі східної частини Одеського повіту. Хлібна торгівля у містечку була розділена на дві, нерівномірні, частини. Перша охоплювала потік зерна, зосереджений на виїзді в бік міста Вознесенська і орієнтувалася в першу чергу на німецьких колоністів. Друга, спрямована на врожаї українських селян розміщувалася по дорозі на Очаків. Пункти на Вознесенському виїзді були центром торгівлі в містечку, саме тут розміщувалися до 10 головних магазинів та декілька малих. Очаківський напрямок великих магазинів не мав і був орієнтований на незначні партії зерна. Торгівці містечка, в більшості своїй юдеї, могли за один базарний день пропустити через місцеві хлібні магазини 10-15.000 четвертей зерна. Для порівняння в цей же період східна торгова точка міста Миколаєва Водопій пропускає через хлібні магазини три-чотири тисячі чвертей хліба [189, с. 478].

Як вказується у праці автора зерновий хліб розподілено на селянський та колоністський. Розрізняється він за походженням, якістю та способом продажу. Найкращим вважався хліб привезений з німецьких колоній. Щодо типу проведення торгової операції, колоністи продавали хліб на міру, тоді як українські селяни завжди переважають хліб. Велику частину зернового хліба, збутого у Варварівці, складав поміщицький хліб з великих маєтків східної частини повіту, проте як зазначав Ю. Янсон, його кількість все одно менша, а

якість гірша ніж в колоністського. Останню сходинку за якістю займало селянське зерно [189, с. 481].

Активний розвиток хлібної торгівлі дозволив містечку Варварівка за короткі терміни збільшити число наявного населення у декілька разів. Відповідно до статистичних видань кількість жителів у ньому зростає від 447 осіб у 1858 році до 1224 у 1882 року. В 1897 р. кількість населення збільшується до 2.352 осіб. На нашу думку, саме торгові операції з хлібним зерном, що проводилися на його території дозволили збільшити народонаселення у два рази за період з 1858 по 1882 роки, а потім подвоїти його кількість до моменту проведення Першого Всеросійського перепису населення [180, с. 135; 183, с. 11; 170, с. 90].

Наступним джерелом, що дозволяє простежити інтенсивність розвитку хлібної торгівлі в містечку є «Звіт Одеського повітового земства від 1889 року». Згідно з ним Варварівський хлібний район територіально представлено правим берегом Південного Бугу в Одеському та частині Ананьївського повітів до села Янчулово, далі річкою Чичиклеєю до Веселиново на Рорбах через Основу на Лубянку, Нечаяне і знову до Південного Бугу в район Богданівки. Також, необхідно зазначити, що частина сіл розташована в центральній частині Одеського повіту, між річками Сосиком та Тілігулом також направляла свій хліб до Варварівки. На вибір пункту продажу впливали різні фактори: якість дороги, ціни, особисті побажання власників вантажів, тощо. Періодично до Варварівки направляли хліб з сел Ігнатіївка, Анатоліївка та Ново-Покровського (Сахарівка) [145, с.17].

Відповідно до статистичних даних ми можемо спостерігати збільшення об'ємів торгівлі у містечку, кількісне зростання хлібних магазинів з десяти у 60-х роках XIX століття до 27 у 1889 р. Окрім цього центр торгівлі зосереджується в одному місці, котре можна ідентифікувати як Вознесенський виїзд з містечка. Магазины побудовано на землях економії, вартість одного квадратного сажню в яких коливалася від одного рубля двадцяти копійок до одного рубля п'ятдесяти копійок в залежності від місця розташування споруди.

Загальний обсяг зерна, котрий могли вмістити в себе магазини, сягав 90 тисяч четвертей, серед них існували один на 1.000 четвертей, три на 1.500, два на 2.000, три на 2.500, вісім на 3.000, сім на 4.000, один на 5.000, один на 6.000 та один на 8.000 чвертей. Вся хлібна торгівля Очакова у звітний рік обмежилася 60.000 четвертин [145, с.19] (Додаток 3.2.3), (Додаток 3.2.4), (Додаток 3.2.5), (Додаток 3.2.6).

В ході збільшення загального об'єму хлібної торгівлі у містечку розширюється кількість базарних днів. На відміну від 60-х рр. XIX ст. , коли базарними днями були понеділок та п'ятниця, у кінці 80-х рр. XIX ст., їх кількість подвоюється. Базарними стають неділя та четвер для українського населення, понеділок та п'ятниця для німецького. Прийом зерна проводили щоденно [145, с. 19].

Розвиток хлібної торгівлі та специфіка діяльності місцевих торговців, котрі практикували виїзди до сіл для купівлі збіжжя, дозволили організувати ряд пристаней у поселеннях повіту та збільшити об'єми гужових та водних перевезень. Це в свою чергу дозволяло місцевому населенню заробляти в період між проведенням сільськогосподарських робіт.

Перші клопотання з проханням відкрити організований підвіз зерна від Варварівки до Попової балки силами Російського Товариства Пароплавства та торгівлі було висунуто 1867 р. Але, через високу ціну висунуту Товариством, перевезення налагодити не вдалося [189, с. 479].

Варварівська пристань почала активно працювати в 80-х рр. XIX століття, щороку нарощуючи обсяги вантажів. Відповідно до проаналізованих даних, у 1884 року на пристані було відвантажено 173.840 пудів, то уже у 1888 році загальна вага вантажів склала 2.750.720 пудів, тобто ми можемо спостерігати фактичне збільшення об'ємів вантажів у 15 разів за чотири роки [145, с. 20].

Більшість євреїв містечка Варварівки також займалися торгівлею різними товарами. Серед них можна виокремити, як пов'язані з хлібною торгівлею, наприклад торгівлю мішками у лавці Краснянської Ревекки, так і специфічні,

часто представлені лише одним продавцем в межах усього повіту забезпечуючи цим доступність товарів для місцевого населення [94, с. 244].

Враховуючи роль поселення, як перевалочного пункту між мешканцями Одеського повіту та Миколаївським комерційним портом, товар Краснянської Ревекки мав великий попит. Операції в сфері торгівлі хлібом у містечку проводили Вуліхман Лейба, Лящ Абрам та Розенштрехер Мордко. На поч. ХХ століття ними здійснювалася скупка хліба у селян навколишніх поселень, та з валок котрі прибували до містечка [94, с. 246; 154].

Найбільшого розповсюдження набула торгівля бакалійних та тютюнових товарів. У містечку розташовувалося 19 лавок котрі зосереджувалися на торгівлі товарами такого типу. Серед них лише чотири належали не євреям [181, с. 317].

Щодо товарів другої категорії, торгівля ними в поселені була цілком зосереджена в руках юдеїв. До такого типу товарів належать косметика та москательні товари. Зазначені категорії на ринку містечка реалізовувалися та контролювалися однією лавкою Моріца Каприза котрий був монополістом у цій сфері в межах Одеського повіту [94, с. 240]. Також монополістом, але у сфері торгівлі вугіллям та дровами був варварівський єврей Юнк Валік [94, с. 248].

Активний соціально-економічний розвиток поселень Одеського повіту в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., їх розбудова та активне залучення до торгових процесів, дозволяють єврейському населенню краю почати формування економічних баз розвитку окремих поселень та мати великий вплив на торгівлю, що ведеться поселянами. Так німецькі колоністи представлені у межах повіту у хлібній торгівлі покладалися на євреїв. Скупкою хліба та його транспортуванням до Варварівки та Миколаєва у колоніях Ландау, Рорбах, Вормс, Ватерлоо та Карлсруе цілком займалися юдеї [94, с. 246].

Окрім хлібної торгівлі євреї у німецьких колоніях часто ставали формувачами промислово-економічної бази поселення, разом з економічно активними колоністами. В колонії Карлсруе ними було відкрито ряд магазинів: бакалії та галантереї разом з мануфактурними товарами, два бакалійних, мануфактурний та для торгівлі мукою [94, с. 232-233, 240, 243].

На нашу думку це дозволило єврейському населенню не лише продовжити традиційне для нього заняття торгівлею, а й активно включитися до процесу соціально-економічного розвитку колонії.

Зазначені процеси характерні для більшості поселень досліджуваного нами регіону. Євреї в тій чи іншій мірі були залучені до формування економічного базису поселень. Поступове економічне зростання та збільшення кількості населення в ньому приводить до формування на території повіту нових єврейських общин, котрі починають активну економічну діяльність.

Так, на початку XX ст. завершується процес формування єврейської общини містечка Ковалівка. Головним свідченням цього, є розташування у поселенні єврейського молитовного будинку [181, с. 316]. Нажаль, на сьогодні не відомо точне число членів єврейської громади поселення.

Община містечка активно включається до економічного життя регіону. Традиційно її представники займаються скупкою хліба у жителів містечка та навколишніх сіл, серед них: Рухля Різнiк та Мойше Розенблат [94, с. 246].

Саме цим, на нашу думку, ними було створено прецедент конкуренції, оскільки тепер селяни навколишніх сіл могли збути свій хліб не лише у Варварівці. Наявність водного шляху доставки дозволяла їм економити на перевезенні хліба [189, с. 216].

Окрім зазначеної скупки хліба представники єврейської общини містечка займалися такими видами торгівлі як, бакалія (Лейбович Мордко), бакалія та тютюн (Штокман Мендель, Розенблом Янкель, Краснянська Сіма, Гиммельфарб Чарна, Аркалович Нафтул, Арбер Гавриїл), зельтерська вода та східні солодоші (Ріхтер Аврум), ліс (Бубер Берко), мануфактура бакалія та тютюн (Бобер Герш, Брегер Шмуль, Бубер Лея, Штокман Іосиф). Цими типами товарів також займалися Рухля Різнiк та Мойше Розенблат [94, с. 232-242].

Наприкінці XIX на поч. XX ст. кількість торгових операцій, відсоток залученого до них населення містечка Курисово-Покровське та навколишніх волостей продовжує зростати. Торгівля в містечку велася за сімома напрямками, серед яких наймасовішими були бакалійні та тютюнові товари яким займалися

десять осіб та мануфактурні та інші товари які поширювали п'ять осіб [94, с. 233, 240-242].

Янівські євреї зосереджували свою економічну діяльність на купівлі та перепродажі зерна. Відповідно до даних 80-х рр. XIX ст. базари в містечку проходили кожної неділі по четвергам та були зосереджені на продаж та перепродаж зерна та різних продуктів. На відміну від Варварівки, євреї Янівки не володіли зсипними пунктами, не рахуючи кількох сараї погано пристосованих для цього, через це товар відразу відправлявся до Одеси. Загальний оборот зернового хліба в досліджуваний період складає від 50 до 100 тисяч четвертей [146, с. 22-23].

На початку XX ст. містечко Янівка було великим базарним пунктом на заході повіту. Торгівля в ньому велася за 32 напрямками, серед яких наймасовішими були скупка зерна до якої було залучено тридцять осіб, крім цього виокремлюється одна особа котра займається виключно скупкою та перепродажем пшона. Торгівлею мануфактурними та іншими товари займається 24 особи, бакалійними та тютюновими 19 осіб, галантерейні та платтяні вироби продають 11 торговців [94, с. 233-247].

Серед категорій товарів поширених на місцевому ринку виокремлювалися декілька специфічних, продаж яких контролювали юдеї, серед них, в тому числі, керосин. Враховуючи специфіку містечка як пункту перепродажу сипучих товарів Шимон Гершкович створює підприємство з надання послуг по здачі мішків в прокат, це фактично єдиний приклад на території повіту коли тара для сипучих вантажів не продавалася, а здавалася в оренду [94, с. 239, 245].

Також спостерігаємо процес появи торгових специфікацій серед предметів однієї категорії за їх ознаками. На ринку де посуд продавали два юдеї виокремлюється ще один торговець, котрий торгував лише його емальованим різновидом.

Враховуючи економічні особливості ведення сільського господарства місцевим населенням та ризики недоотримання врожаю одним із аспектів соціально-економічної діяльності юдеїв повіту було лихварство.

Оскільки необхідність у фінансовій підтримці відчувалася селянами починаючи з осені чи зими то кошти з позик ними часто забираються наперед. При цьому селяни зобов'язувалися відпрацювати борги влітку шляхом відрахування частини заробітку від десятини скошеного сіна чи зібраного зерна. Взяті під такими умовами гроші зазвичай проїдалися населенням ще взимку, а з настанням весни починали вступати в силу домовленості про відпрацювання.

Селяни розташовані навколо крупних торгівельних центрів Херсонської губернії в отриманні позик орієнтувалися на місцевих юдеїв. Так в Одеському повіті одним із центрів позикодавства виступає містечко Варварівка.

Механізм лихварства при цьому такий: селяни розташованих навколо сіл кредитуються у місцевих скупників хліба та власників хлібних магазинів на умовах оплати хлібом або грошима відразу після закінчення збору врожаю. Проте нерідко селяни опиняються не в змозі своєчасно оплатити усього боргу та вимушені знову займати кошти, тоді умови кредитування погіршувалися [382].

Часто лихвар надаючи позику під хліб з весни ставив умову щоб кредитований продавав йому законтрактовану частину зібраного врожаю в рахунок якої отримував кошти зі знижкою в п'ятдесят відсотків від загальної ринкової ціни.

Найчастіше кошти видавалися селянам перед збором врожаю, або під час нього, при цьому останні зобов'язувалися надавати визначену кількість зерна в розмірі завжди вищому ніж розмір позики та зі знижкою у розмірі десять-п'ятнадцять відсотків з кожного пуду.

Таким чином отримувати дрібні кредити доводилося багатьом селянам повіту. У поселеннях, наближених до Одеси, доводилося кредитуватися у торговців зерном, магазини та склади котрих були розташовані на Тираспольській заставі та частково Пересипі.

Селяни Дальника, Кляйн-Лібенталя, Грос-Лібенталя та інших населених пунктів заключали не вигідні для себе кредити переважно з греками. Ті ж користувалися відсутністю конкуренції з боку євреїв, котрі натомість були основними кредиторами у Варварівці [382].

Видавалися дрібні позики селянам за таких умов: під ячмінь від 90 копійок до одного рубля за пуд, при його ринковій вартості 55-60 копійок, а селянам, що привозили зерно, що лишилося після посіву давали не більше 48 копійок за один пуд. Треба зазначити, що позика на цих умовах видавалася лише забезпеченим селянам з якими кредитодавець мав робочі стосунки не менше 5-10 років. При цьому той хто брав позику отримував вексель, зобов'язуючись виплатити позику не пізніше серпня того року коли була видана позика. Таким чином позика на 5 місяців стягувалося по 50-70 % від розміру початкової суми отриманої селянином [382].

Отже, особливостями розвитку сільського господарства впродовж другої половини XIX – початку XX ст. є велике значення неврожаїв та шляхи подолання їх наслідків місцевими адміністраціями системою позик та залученням населення до сезонних робіт.

Важливе значення мала хлібна торгівля та фінансова діяльність. Започаткована євреями практика виїзду до сіл за збіжжям, дозволила організувати у поселеннях ряд торгових пунктів і пристаней та значно активізувати економічне життя регіону, також широко застосовувалась ними практика лихварства. Німецькі колоністи у хлібній торгівлі, діяли або як самостійні торговці, або покладалися на євреїв. Саме останні проводили більшість операцій з зерном у колоніях повіту, значною, разом з болгарами, була їх роль у первинній переробці та продажі молочної продукції в регіоні.

На основі цілей раціональності отримання вигоди у процесі проведення торгових операцій з зерновими, відбувається диференціація земель повіту відповідно до наближеності точок збуту продукції. При загальному тяжінні до повітового центру, розташованого на заході регіону, східна частина повіту починає спрямовувати товарний хліб до Миколаївського комерційного порту, створеного після Кримської війни. В адміністративних межах повіту формується декілька пунктів хлібної торгівлі, що грали роль великих перевальних баз: містечка Варварівка, міст Очакова та Одеси. Окреслені реалії стали базовими у

процесі накопичення поселянами додаткових капіталів та активізувало економічне життя Одеського повіту Херсонської губернії.

3.3. Зародження та трансформація нових галузей господарства

Окрім сільського господарства та сфер діяльності пов'язаних з ним, частина населення знаходила приробіток у промислових або ремісничих закладах розташованих на території повіту, стимулюючи процеси зародження та трансформації нових господарчих галузей.

Важливим напрямком зайнятості населення приморських поселень став найм на соляні промисли. Збір самосадної солі на лиманах Північного Причорномор'я має давню історію, активно їх розробляли козацькі ватаги, османська адміністрація. У липні 1774 р., запорізький Кіш звертається до новопризначеного коменданта Хаджибейської фортеці, поручика Веденяпіна, з проханням набрати безоплатно 100 возів солі на військове споживання з лиманів між Дністром і Тілігулом і близько Хаджибея через те, що у цей час, ні з Кінбурна, ні з Кримських озер, вже чотири роки не могли збирати сіль через війну і мають недолік в ній.

Полковник Карпо Гуртовий та писар Семен Юр'єв, що опікувалися збором солі, доповідали кошу 3 серпня того ж року, про відправлення 6.602 тис. пудів солі на 130 возах до війська, та про кількість солі що залишилися на промислах, в буграх, у кількості достатній для навантаження, ще на 15 возів. Також ними зазначалося, що самосадної солі не лишилося, цього року її садки вже не буде. Кіш наказав решту солі забрати, а команді повертатися в табір [298, с. 468-469].

Проте, комендант Хаджибейської фортеці, зауважив, що дозвіл давався на вивіз лише 100 возів, а козаки вивезли 130, та наказав: сіль, що лишилася в буграх відібрати і відвезти в Хаджибей.

Таким чином, можемо бачити, що один з перших зборів самосадної солі під контролем Російської імперії дав можливість зібрати близько 8.000 тис. пудів

солі, або 145 возів, з яких, 15 було забрано безпосередньо імперською адміністрацією [298, с. 468-472].

Проаналізовані нами імперські законодавчі акти та статистичні видання, виокремлюють перші спроби видобутку солі в межах повіту 20-ми рр. XIX ст., коли завдяки сприятливим погодним умовам на Куяльницькому лимані, тричі, у 1824, 1826 та 1827 рр., ламали самосадну сіль.

Влітку 1827 р. сіль було дозволено добувати всім бажаючим та продавати з внесенням до скарбниці акцизу у розмірі 60 коп. з пуда авансом. Жителями навколишніх поселень та місцевими землевласниками було вилучено більше мільйону пудів самосадної солі. З цієї кількості, у тому ж році, було продано 233.691 пуд, решту складовано на берегах лиману.

У першій половині XIX ст. садка солі зафіксована на таких лиманах Одеського повіту: гірка, непридатна для споживання сіль випадала у лимані Солонець та Вовчому, Аджигольському, Березанському, Тузлівському, Карабашському, Сичавському, та Великому Аджиликському лиманах. На берегах Куяльницького та Хаджибейського лиманів, на відміну від перерахованих, осідала сіль придатна до вживання [188, с. 48-51].

Власне, про промисловий масштаб добування тоді не йдеться, фактично – це був збір солі за допомогою ламання руками, що осідала природним шляхом. Проте, точний розмір видобутку відомий лише для 20-х рр. XIX ст.. Так у 1824 р. на Куяльницькому лимані було зібрано самосадної солі 94.000 тис. пуд. у 1826 та 1827 по 65.834 та 1.129.089 тис. пуд. відповідно [188, с. 61].

Всього такі осідання відбувалися тричі в 20 – х рр. та тричі у 30-х рр. XIX ст., а саме у 1830, 1831 та 1835 рр. У подальшому сіль в різних об'ємах сідала в лимані у 1847, 1850 та 1853 рр. [187, с. 224].

У травні 1858 р. урядовим указом № 33.131 було надано дозвіл статському раднику Миколі Олександровичу Новосельському проводити видобуток солі в Куяльницькому та Хаджибейському лиманах. Відповідно до проаналізованого положення М. Новосельському дозволялося проводити розробку солі протягом 25 років, за умови перетворення Куяльницького лиману в самосадне озеро за

допомогою побудови дамби, або інших засобів, що будуть необхідні не пізніше 1862 р., та довів щорічний видобуток солі до півтора мільйонів пудів в рік мінімум [79, с. 586-587].

Навесні 1860 р., розпочато будівництво системи штучних басейнів для садки солі. З цією метою було влаштовано на Корсунцовской засусі 88,000 кв. сажнів басейнів і на засусі Андрієвського 16,000 кв. сажень. До кінця літа 1860 р., з зазначених площадей басейнів зібрано 664.198 пудів солі. У 1861 р., на південь від Корсунцовських басейнів облаштовано басейни загальною площею 10.000 кв. сажнів [187, с. 227] (Додаток 3.3.1).

У середині 60-х рр. XIX ст. урядовим актом № 35.753 було вирівняно розміри акцизів з солі Одеських лиманів та Кримських зовнішніх озер, що знаходяться в приватній власності. Його зафіксували у розмірі 21 копійка з пуда [80, с. 517-518].

При акцизі в 30 коп. з пуда, що діяв до 1864 р., ціни на сіль на промислі коливалися між 36 та 38 копійками. Фактична ціна за пуд куяльницької солі, без врахування акцизу, складала 6-8 коп., що в свою чергу становило значну конкуренцію серед місцевого населення у плані вибору продукту. Бессарабська та кримська сіль, відповідно, коштували 40-42 та 41-43 коп. при акцизі 24 та 30 коп. Без врахування акцизу сіль з цих регіонів коштувала, відповідно, по 16-18 коп. та 11-13 копійок [187, с. 227].

Завдяки чому сіль лиманів Чорного моря ставала конкурентоспроможною на загальноімперському ринку, що сприяло активізації видобутку та купівлі-продажу куяльницької солі чумаками для реалізації на ринках Київської та Подільської губернії. Найбільшу популярність серед чумаків мали Северинівські басейни [226, с. 41-59].

Останні були організовані у 1863 р. біля містечка Северинівка при поштовій дорозі котра сполучала Одесу та Балту, із загальною площею 360.000 кв. сажнів. Одночасно з ними, біля Єметовських хуторів, на відстані двох верст від попередніх, було облаштовано басейни площею 40.000 кв. сажнів. До 1863 р., з усіх цих басейнів було разом добуто солі 2.749.650 солі [187, с. 228-229].

Остаточню Акціонерне товариство Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів було сформовано влітку 1872 р., зайнявши лідируючі позиції з видобутку солі в межах Херсонської губернії, надавши робочі місця поселенцям навколишніх сіл та жителям міста Одеси [83, с. 998-999].

Активна експлуатація Куяльницького лиману для видобутку солі та її подальшого продажу призвело до здешевлення цін на продукт у регіоні в другій половині XIX ст.

Збільшення обсягів вживання населенням та використання в сільському господарстві солі стало передумовою до скасування соляного акцизу відповідно до законного акту № 61.578. Основною причиною для цього в указі названо бажання уряду допомогти населенню східних та південних губерній, на територіях яких на поч. 80-х рр. XIX ст. стався неврожай [84, с. 709].

Також відміна акцизу призвела до різкого зменшення цін. Так, якщо до 1890 р. вартість одного пуда солі зібраного на Куяльницькому лимані, в середньому становила 38-60 копійок за пуд, то після скасування опустилася до 12 – 14 копійок за пуд. Це, в свою чергу, збільшило купівельну можливість населення та поживало торгівельні операції з сіллю на внутрішньоімперському ринку загалом та в Херсонській губернії зокрема [120, с. 242].

Активізація ринку солі стала ключовим фактором для початку розробки інших лиманів Одеського повіту. Одним з перших, після Куяльницького, став Тузлівський лиман. Починаючи з сер. 60-х. рр. XIX ст. тузлівська сіль почала складати промисловий інтерес. У 1866 – 1867 рр. було зібрано 17.000 та 9.500 тисяч пудів відповідно, проте уся вона була продана навколишнім економія, де пішла на корм худобі. Враховуючи економічну вигідність від продажу навіть умовно технічної солі на початку 70-х рр. на лимані було побудовано перші басейни для садки солі. Організація постійно діючого промислу на Тузлівському соляному озері відноситься до 80-х. рр. XIX ст. Восени 1881 р. коли розпочалася його діяльність було зібрано 400. 000 т. пудів солі [351] (Додаток 3.3.2).

Промислово-економічний розвиток поселень повіту сприяв появі та активізації діяльності наприкінці XIX ст. 1535 промислових закладів. За межами

заштатних міст було розташовано 1408 виробництва, або 91% від загального числа промислових об'єктів повіту. Дохідність котрих у 1890 році досягла 1.020.500 рублів серед яких, дохідність конкретно виробництв у сільських поселеннях повіту – 860.600 рублів, або 80% загального доходу від промисловості повіту (Додаток 3.3.6).

Проте більшість окреслених закладів, за рівнем свого розвитку були або дрібними кустарними виробництвами, або носили виключно ремісницький характер. Промисловий характер, з постійними залученнями механізмів, найманої праці та іноземного досвіду носили: цегельно-черепичний, борошномельний та соляний промисли [146, с. 57-58].

Завдяки активізації ринку солі землевласники повіту починають звертати свою увагу на лимани та засухи на власній землі, де осідає сіль. У кінці XIX ст. у межах повіту починають діяти ще три промисли: Карабашський – на березі Чорного моря при селі Карабаш (нині село Морське Миколаївської області), Кароліно-Бугазький – при Дністровському лимані та Суходольницький розташований на Суходольницькому лимані біля Одеси. З них Карабашський та Кароліно-Бугазький належали приватним особам. Суходольницький єдиний з п'яти промислів котрий належав Міністерству державного майна [146, с. 57-58].

Одним з важливих наслідків наявності та розвитку соляних промислів у повіті стало працевлаштування населення. Робочих наймали переважно для виволочки та ламки солі, зазвичай строком лише на один місяць. Оплата праці на кожному з промислів різнорівнева і залежить в основному від типу робіт для яких наймаються робітники. Так «ломщики солі» отримували в середньому по промислах 70 коп. в день, «крючочники» 50-60 коп., «тачочники» 90 коп. – один руб., у залежності від інтенсивності виконуваних робіт. Найдорожче оцінювалася робота «кагатчиків», за гарну укладку солі в кагати працівник цієї кваліфікації міг отримати від одного рубля шістдесяти копійок до двох-трьох рублів за один робочий день.

У 1899 р. на соляних промислах протягом одного осіннього місяця було задіяно не менше 1.666 робітників. Це в свою чергу дозволило близько 1,2% від

загального числа населення повіту забезпечити себе місячним заробітком [146, с. 57-58].

У 80-ті рр. XIX ст. кількість робітників на промислах повіту коливалася в межах кількох тисяч осіб. У різні роки кількість робітників на промислах коливалася в залежності від об'єму видобутої солі та розміру конкретного промислу.

Так, у 1882 році кількість працівників на Тузлянському соляному промислі складала 500 осіб, що насамперед пов'язано з продовженням процесу облаштування басейнів для осідання солі та каналу для заводу морської води. В наступні роки кількість працівників значно зменшується, їх зосереджували на зборі солі [120, с. 244].

У сезон 1886 р. для ломки 900.000 пудів солі було найнято лише 150 осіб. В сезоні 1887 р. для підтримання діяльності промислу та збору 1.150.000 пудів солі орендарями М. Сарача та І. Гелеловичем було найнято вже 500 осіб [360, с. 62-65].

На Одеському Куяльницько-Хаджибейському соляному промислі число робітників коливалося від 650 до 1000 осіб у сезон збору солі у 1882 р. До сталої кількості працівників, у 500 осіб, у сезони 1886 та 1887 рр. [120, с. 242; 360, с. 62-65].

На основі статистичних джерел ми можемо проаналізувати порядок найму та організації зайнятості робітників залучених до збору солі на Куяльницькому лимані. Осіб, що прибували на промисел розбивалися на партії та наймалися одні конторою соляного промислів, інші підрядчиками, що брали на себе зобов'язання очистити самосадний басейн за вісім, 10 руб., орієнтуючись на його розмір.

Улітку робочий день розпочинався з п'ятої ранку та тривав до восьмої вечора з обов'язковими перервами о восьмій ранку (тривалістю півгодини для сніданку) та опівдні (тривалістю дві години для обіду та відпочинку). Восени ж роботи на промислі, зазвичай, тривали без окреслених перерв. Для бажаючих діяли маркітанки та шинок. Перші пропонували готовий обід вартістю вісім-

десять копійок, другий обід та горілку. Також власники промислу організували для робочих житлові казарми (Додаток 3.3.4), (Додаток 3.3.5).

На Тузлянському солевидобувному промислі в період збору могло працювати до 500 осіб. Вони наймалися конторою соляного промислів, всі робітники та робітниці в більшості своїй були селянами Тузлівської волості тому не мали необхідності в додатковому житлі.

Окрім окреслених, Куяльницько-Хаджибейського та Тузлянського соляних промислів видобуток солі на яких досягав, або перевищував один мільйон пудів солі в сезон, в межах повіту існували три малі промисли засновані в останній чверті XIX ст.: Кароліно-Бугазький, Суходальницький та Карабашський [360, с. 62-65].

Перший з них належав спадкоємцям Інгістовим та розташовувався при гирлі Дністровського лиману біля села Кароліно-Бугаз. Кількість робітників на промислі коливалася у діапазоні 70-100 осіб при максимальному видобутку 46.000 пудів в сезон 1887 р. [360, с. 62-65]

Другий, Суходальницький, розташовувався на межі Одеського градоначальства та Одеського повіту та належав Міністерству Державного майна котре в свою чергу здавало його в оренду статському раднику Е. Кукулі. Сам промисел, через невеликі розміри обходився 100-150 робітниками, орієнтуючись, при їх наймі, на кількість ропи в лимані та тримаючи рівень видобутку в межах 25.000-55.000 пудів впродовж сезону [360, с. 62-65].

Карабашський соляний промисел було організовано в останній чверті XIX ст. на соляній засусі, що перебувала у власності купця I гільдії І. Бродського. Розробкою ж промислу займалася компанією «Сарача і К°» на умовах, за якими власник надає кошти на організацію промислу, а прибуток отримує у вигляді третьої частини видобутої солі. При середньому розміру видобутку, в залежності від наповнюваності лиману водою, складав від 20.000 до 60.000 пудів орендатор промислу Давид Халайджоглу послуговується при організації роботи видобутку солі найманими робітниками у кількості 40-60 осіб, в залежності від сезону [351, с. 344].

У 80-ті рр. XIX століття на території Одеського повіту при селі Новодофіновці на Великому Аджалицькому лимані організовано соляний промисел з сезонним видобутком у розмірі 50.000 пудів. У сезони 1886 та 1887 років орендарі промислу, для підтримання його діяльності послуговувалися силами 100-120 осіб. Проте вже в 90-ті рр.. XIX ст. промисел припиняє свою діяльність.

На початку другого десятиріччя XX ст. Одеський соляний промисловий район економічно включав в себе соляні озера та лимани Бессарабської та Херсонської губернії з яких в 1914 р. було виволочено 1.773.000 пудів солі, що у порівнянні з 2.046.000 пудів у попередньому 1913 році зменшення видобутку на 13,3 %. Загальний видобуток Одеського соляного району досягав близько 2.500.000 пудів самосадної солі, що становило близько 2,1% від загальноімперського видобутку солі. Видобуток солі в Херсонській губернії за передвоєнне десятиліття скоротилося на 44,5 % [128, с. 347-348].

Перший рік світової війни став несприятливим для соляних промислів Одеського повіту, окрім власне значного відтоку працівників, зокрема чоловічого населення призовного віку, відбулося значне зменшення рівня видобутку. Так, Кароліно-Бугазський промисел через економічну невідповідність було закрито, басейни для садки солі зруйновано.

Аналіз статистичних матеріалів та законодавства Російської імперії дозволяє прослідкувати історію розвитку соляної промисловості в межах Одеського повіту. Існування та економічна діяльність соляних промислів впродовж XIX століття не лише урізноманітнила промислово-економічний портрет Одеського повіту, а й активно впливала на економічну зайнятість місцевого населення.

Законодавча колізія, що виникла внаслідок помилки губернського межового інженера дозволила власникам земель не лише володіти частинами лиманів на території повіту, а й займатися їх активною експлуатацією. Одними з перших цією можливістю скористалися поміщики Лузанові, що в свою чергу зумовило фактичний початок розвитку соляної промисловості в межах повіту у кінці 20-х

років XIX ст. та стало передумовою до створення Куяльницько-Хаджибейського соляного промислу, а зі зміною законодавства у 70-х рр. XIX ст. створити Акціонерне товариство «Одеських Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів» [83, с. 998-999].

Активна експлуатація берегів Куяльницького лиману спонукала землевласників повіту розпочати розробку та експлуатацію лиманів на яких було виявлено осадову сіль у межах своїх земельних володінь. Таким чином, було розпочато активну експлуатацію солоної засухи біля села Тузли. Її розробка пов'язана з діяльністю київського цукрового магната, філантропа та мецената купця I гільдії Ізраїля Марковича та його синів Лазаря та Лева Бродських. Економічна діяльність родини з розбудови соляного промислу дозволила не лише створити ряд робочих місць на місці, а й забезпечити ними місцевих жителів Тузлянської волості. Окрім невеликої кількості постійних робочих місць, існування промислу дозволило значно покращити фінансове становище жителів навколишніх поселень завдяки можливості працювати на сезонному зборі солі.

Незважаючи на це, через подальший розвиток інших соляних промислів, частка солі зібраної на лиманах Одеського повіту у загальноімперському контексті значно падає.

Так, розробка у Бахмуті великих покладів кам'яної солі і її активний видобуток з кінця 70-х рр. XIX ст., призвела до зменшення часток кримської та одеської солі в її загальноімперському видобутку. На початку XX ст. у кожній загальноімперській тоні солі донецької було орієнтовно 555 кілограмів, 297 кримської, та всього 11 кілограмів солі зібраної на лиманах Одеського повіту. Проте, навіть активне використання малих лиманів повіту для видобутку солі не могло повною мірою забезпечити внутрішній ринок імперії.

Іншим напрямом додаткової зайнятості населення ставав гончарний промисел та найм на роботу як до гончарних майстрів так і на цегельно-черепичні заводи.

Постійна потреба населення повіту в керамічному посуді спонукала його постійний притік з території Бессарабської та Кам'янець-Подільської губерній.

Однак об'єм привозного посуду не міг повною мірою забезпечити наявне населення це в свою чергу стимулювало поширенню гончарних промислів.

При цьому якість гончарної глини до сер. 80-х рр.. XIX ст. обмежувала майстрів та призводила до виготовлення посуду котрий не міг піддаватися тривалому впливу вогню.

Гончарний промисел в межах повіту почав розвиватися в сер. XIX ст. шляхом переходу гончарів-майстрів з території Кам'янець-Подільської губернії у якості найманих робітників, проте при наймі на роботу вони часто зосереджувалися на промислі яким володіли даючи цим працедавцю додаткову статтю доходів [117, с. 1831].

На середину XIX століття в Одеському повіті основу розвитку цегельно-черепичної промисловості поклали гончарні заводи, котрих нараховувалося п'ять [119, с. 452].

Згідно даних опублікованих Одеським повітовим земством протягом 1872 – 1875 рр. число гончарних заводів в повіті зростає до восьми, при цьому прибутковість заводів в окреслений період різна. Так, у період 1872 – 1873, вона склала 370 рублів, натомість в період 1874 – 1875 лише 185 рублів. Причини такого різкого спаду рентабельності підприємств земством не повідомляються [138, с. 86-87; 129, с. 190].

Тенденція зростання продовжилась на початку 80-х рр. XIX ст. В цей період число гончарних заводів зростає до 16, зосереджувалися виробництва в Ландауській 7 закладів та Новопокровській 9 закладів волостях [134, с. 137].

В сер. 80-х рр. XIX ст. гончарним промислом займалися в семи волостях повіту, а саме: Калаглейській в Роксолянах один майстер, Грос-Лібентальській в колонії Грос-Лібенталь шість гончарів та двоє підмайстрів, Антоново-Кодинцівській в селі Антоново-Кодинцево один, Курисово-Покровській в містечку Курисово-Покровське троє гончарів, Новопокровській в поселеннях Степанівка вісім майстрів та Косовкі один гончар, Анатоліївській волості в містечку Анатоліївка три гончари [117, с. 1830].

В Ландауській волості в колонії Ландау розміщувалися сім гончарів, в колонії Зульц та в колонії Іоганесталь по одному майстру . Всього в Одеському повіті нараховувалося 35 гончарів не враховуючи підмайстрів та учнів [117, с. 1830].

Глина, котру використовували місцеві майстри, видобувалася на невеликій глибині та була червоного або сіро-зеленого кольору. Майже завжди вона мала домішки.

Гончари Калаглейської, Антоново-Кодинцівської, Курисово-Покровській, Новопокровської та Анатоліївської волостей добували глину на власних земельних наділах, тим самим не витрачаючи зайві кошти на матеріали. Майстри Ландауської волості купували глину на хуторі Грос-Келергоф розташованому в семи верстах від колонії Ландау та платили по п'ять рублів в рік за право видобутку глини не маючи обмежень в кількості добутого матеріалу [117, с. 1830].

В Грос-Лібентальській волості гончарі купували глину у товариства поселян колонії Олександргільф та платили по шість рублів в рік за право видобутку глини не маючи обмежень в кількості добутого матеріалу.

Серед базових типів гончарних виробів поширених в межах Одеського повіту виокремлювалися: макітри, миски, тарілки, вазони для квітів, різні типи глечиків, посуд для зберігання молока, чорнильниці та пісочниці для сільських шкіл та іграшки для дітей зокрема коники-свистки. Гончари всіх окреслених вище поселень займалися виготовленням досить типового за форматом посуду, лише деякі з німців-гончарів відрізнялися майстерністю в виготовленні та впровадженні серед населення різноманітних нових форм глиняного посуду.

У німецьких колоніях практикувалося виготовлення поливного посуду. Грос-Лібентальські гончарі використовували для цього пісок добутий при колонії Кляйн-Лібенталь, а майстри Ландауської волості місцевий пісок котрий на відміну від кляйнлібентальського доводилося молоти. Різноманітні оксиди необхідні для накладання глазурі на посуд: зильберглет, яр (ацетат міді), брашель та залізні окалини в більшості випадків купувалися готовими, деякі ландауські

гончарі застосовували практику випалювання свинцю вдома для отримання зільберглету.

З окреслених поселень саме Ландау можна виокремити як центр гончарства повіту кінця XIX ст., не лише через проживання у ньому значної кількості гончарів, але й завдяки тому що на ярмарках котрі відбувалися щорічно 12 травня та 6 жовтня гончарні вироби місцевих майстрів завжди були широко представлені [117, с. 1830].

Виготовлена гончарами Одеського повіту продукція також збувалися здебільшого на всіх місцевих ярмарках та базарах. Деякі майстри, крім продажу на торгових майданчиках, практикували дрібний продаж в межах власного поселення та привіз продукції у віддалені населенні пункти.

Гросс-Лібентальські майстри зосереджувалися на реалізації посуду в Одесі перепродуючи продукцію місцевим торгівцям за оптовими цінами, або за умовами попереднього договору. Широко практикувалась для гросс-лібентальського гончарства угода на виготовлення квіткових вазонів різного об'єму, котрі замовлялися садівничими товариствами Одеси [117, с. 1846].

На початку 90-х рр.. XIX ст. число гончарних закладів виросло до 39, формуються два черепичні заводи, розпочинається процес розшарування галузі на власне виробництво гончарних виробів і машинне виробництво цегли та черепиці [146, с. 53].

Наприкінці 80 -х – на початку 90-х рр.. XIX століття завершується формування центрів гончарного виробництва в повіті та починається поступове формування цегельно-черепичних виробництв. Серед них можна виокремити території Маріїнської, Александрфельдської, Ландауської та Коренихської волості.

На території Маріїнської (раніше Грос-Лібенталь) волості у період 1896-1914 рр. започатковано три підприємства галузі. Цегельно-черепичний завод Георгія Ебергарда заснований у 1890 р., сформувався на базі гончарних виробництв, про що свідчить назва відповідно до даних 1896 р. «Цегельно-

черепично-гончарно-кафельний» завод з орієнтованою прибутковістю 3.500 рублів [181, с. 326].

У 1899 р. виробництво належить Горнбахеру Фрідріху Адамовичу та Ебергард Георгію Георгійовичу з приміткою що при заводі існує гончарне виробництво [96, с. 566] (Додаток 3.3.9).

На 1903 р. річним дохід підприємства Горнбахера та Ебергарда становив 5400 рублів, до виробництва було залучено 21 робітника [184, с. 404].

У 1900 р. створено цегельно-черепичний завод Ріп Фрідріха Фрідріховича, купця та німецького підданого на відміну від Ебергарда котрий був місцевим поселянином. У 1902 р. на заводі працювало 20 робітників [98, с. 2153].

Відповідно до свідчень Одеського повітового земства на 1904 р. завод, виготовляє за рік 150.000 штук марсельської глазурованої черепиці, що робить його четвертим за об'ємом випущеної продукції в повіті [134, с. 184]. У 1910 р. підприємство виготовило 56 тисяч одиниць продукції, річний прибуток склав 3.200 рублів [185, с. 404].

В 1903 р. у поселенні створено цегельно-черепичний завод інженерів Христіана Людвиговича Бейтельбахера та Вурстера, згідно з даними Одеського повітового земства на 1904 р. завод є другим за об'ємом продукції, що виготовляється. У звітний рік заводом випущено 800.000 штук марсельської звичайної черепиці двох сортів та глазурованої [158, с. 184]. Відповідно до даних 1910 та 1912 рр. на виробництві використовується двигун на 12 кінських сил. Незважаючи на це кількість виготовленої продукції зменшується до 300.000 штук. [185, с. 404; 186, с. 310].

Галузь в Александрфельдській волості представлена черепичним заводом у колонії Александрфельд створеним Руфф Христофором Яковичем не пізніше 1904 року, адже, згідно з відомостями Одеського повітового земства, вже цього року підприємство нарощує об'єми виробництва марсельської звичайної та глазурованої черепиці до 200.000 одиниць. В подальшому підприємство механізується купуючи до 1910 р. мотор потужністю 8 кінських сил. Незважаючи

на це дохідність закладу зменшується і становить 4.000 рублів у 1910 р. та відповідно 2.625 рублів у 1912 році [184, с. 404].

Ландауська волость, як центр цегельно-черепичної промисловості сформувалася навколо німецької колонії Зульц, місцевого гончарного центру. Згідно з даними Одеського повітового земства на 1881 рік, у волості діяли сім гончарних заводів з загальним доходом 190 рублів [134, с. 137].

Інтенсивний розвиток галузі у волості засвідчує «Список населених місць Херсонської губернії на 1896 рік». Відповідно до джерела у німецькій колонії Зульц розташовуються 2 черепичні заводи з продуктивністю виробництва чотири тисячі рублів [181, с. 322].

Згідно зі статистичними даними на початку XX століття у поселенні існували три цегельно-черепичні заводи: М. Штебнера та І. Куппера (до 1910 р. Штебнера та Ко), Е. Треммеля та Ко (у 1899 р. Треммеля та Штендера), завод С. Келлера [158, с. 184; 185, с. 404].

Перше підприємство засноване 1887 р. спочатку спеціалізувалося на випуску звичайної та глазурованої марсельської черепиці. У 1904 році завод є другим за величиною в повіті, довівши випуск продукції до 120.000 одиниць. В подальшому нарощуючи виробничі потужності і в 1910 році випускаючи 200.000 одиниць марсельської черепиці та 40.000 штук цегли. На зазначений рік прибуток заводу склав 25.000 р. Кількість робітників становила 38 осіб, встановлено двигун на 10 кінських сил [158, с. 184; 185, с. 404].

Наступного 1888 р. організовано цегельне виробництво Треммеля та Штендера, відповідно до статистичних даних 1900 року на заводі працює 45 робітників. Подальший розвиток підприємства дозволяє у 1903 році отримати дохід 11.900 р. [97, с. 2167; 184, с. 404].

Третє цегельно-черепичне підприємство в колонії було створено С. Келлером у 1907 р. Проте документи Одеської повітової земської управи свідчать що підприємство засноване до 1904 року, відповідно до них завод є 6 за розміром у повіті і виготовляє 35.000 одиниць марсельської звичайної та глазурованої черепиці [158, ст.184] (Додаток 3.3.10).

У 1910 та 1912 рр. завод зменшує рівень виробництва отримавши відповідно 3.500 та 2.700 тисяч рублів відповідно, число робітників 7 осіб, на виробництві встановлено двигун потужністю 8 кінських сил [185, с. 404; 186, с. 310].

На нашу думку, падіння рівня прибутку та об'єму продукції більшості заводів повіту пов'язано з введенням в експлуатацію Цегельно-черепичного заводу Івана Георгійовича Лезевіца на хуторі Петрівка Коренихської волості. Згідно з проаналізованими нами матеріалами, створене на межі 1899-1900 рр., підприємство отримало загального прибутку 36.000 р. вже на третій рік свого існування [185, с. 404].

Данні 1904 р. свідчать, що завод стає найбільшим підприємством галузі в межах повіту та досягає річного випуску 1.000.000 одиниць черепиці, цього ж року власником виробництва стає барон Мас [158, с. 184].

Проаналізовані нами статистичні джерела дозволяють говорити про стрімке зростання як заводу так і рівня виробництва цегли та черепиці в повіті з появою заводу на хуторі Петрівка. Про це свідчить стрімке зростання виготовлення черепиці з 1.000.000 у 1904 році до 1.750.000 одиниць у 1910 р. та додання до цієї цифри більш як півмільйона цеглин в рік. Для порівняння, другий за об'ємами завод Бейтельбахера об'єми виробництва зменшив з 800.000 у 1904 р. до 300 тисяч у 1910 р. Четвертий за об'ємами в 1904 р. завод Штебнера підняв рівень виробництва черепиці на 60.000 одиниць та довів її до 200.000 та додав 40.000 цеглин у 1910 р. Таким чином можемо бачити перевагу заводів східної частини повіту над заводами західної [158, с.184; 185, с. 404] (Додаток 3.3.7), (Додаток 3.3.8).

Аналізуючи розвиток цегельно-черепичної промисловості повіту необхідно зазначити існування заводів котрі або не вважали виробництво цегли та черепиці основним, або здійснювали виготовлення одного з продуктів у малих об'ємах.

До таких можна віднести підприємство у містечку Варварівка створене Лезевіцем Іваном Георгійовичем та Спільна риса виробництв у малому Основний

дохід від випалювання вапна, при дохідності 18.500 р. прибуток від виробництва цегли у 1899 році склав близько 1000 р. [184, с. 404].

Окрім зазначених великих виробництв цегли та черепиці на території повіту розташовувався ряд малих підприємств, розгорнутих даних про які знайти не вдалося. Зокрема це Готліб Абель (Миколаївське тієї ж волості), Адольф Бітерман (Гелененталь Нейфредентальської волості), Генріх Бранциг (Граденеці тієї ж волості), Михайло Вольф та Вільгельм Гейнцман (Ксенівка Маріїнської волості), Людвіг та Антон Гейзери (Ксенівка Маріїнської волості), Фердинанд Горнштейн (Страсбург тієї ж волості), Яків Святковський (Курисово-Покровське тієї ж волості), Іоган Цеб (Гелененталь Нейфредентальської волості), Франц Шлоссер (Баден тієї ж волості), Фрідріх Шоль (Шпеєр Ландауської волості), Філіп Енгельгард (Кандель, Зельцська волость) [95, с.116].

Активний розвиток цегельно-черепичного виробництва в межах повіту в свою чергу створював позитивну динаміку залучення населення до економічного життя не лише поселень, де розміщувалися підприємства, а й усього регіону. Проте необхідно зазначити про явне переважання підприємств галузі у східній частині повіту та фактично цілковите переважання серед власників німецьких колоністів чи навіть іноземних підданих як у випадку з Фрідріхом Ріпом.

Таким чином, аналіз процесу трансформації традиційних та появи нових способів господарювання за свою специфіку мав капіталізації поселень на основі розширення сфер виробничої діяльності населення, а саме використання місцевим населенням нерудних корисних копалин: лиманної солі та червоних глин.

Соляні промисли дозволили жителям поселень повіту отримувати щорічне сезонне місце роботи. Села територіально дотичні до лиманів та басейнів самосадної солі, отримали сталі джерела додаткового прибутку. Останнє стало максимально актуальним в ході активної трансформації земельних стосунків та виокремлення значної групи малоземельного та безземельного селянства у кін. XIX – на поч. XX ст.

Наявність значної кількості доступних нерудних корисних копалин дозволила населенню визначити прибутковість заняття гончарним промислом.

Принесені з території Подільської губернії моделі виробництва, знайшовши попит серед місцевого населення, отримали доповнення шляхом зосередження значної частини виробництв в руках німецьких колоністів. На початку XX століття завдяки трансформаційній модернізації цегельно-черепичне виробництво стало однією з найбільш технічно розвинених галузей промисловості у регіоні.

Отже, аналіз піднятих у розділі проблем свідчить про активний соціально-економічний розвиток регіону досліджуваного періоду. Модернізація сільського господарства та поява нових способів господарювання, стали джерелами додаткового доходу для значної кількості жителів регіону. Постійна діяльність соляних промислів дозволяла активізувати фінансове життя поселян та створити базу для сезонного місця роботи у часті неврожайні роки. Завдяки найму на роботи з виволочки солі, у населення з'являлася можливість бути незалежними від урядових і приватних позик.

Серйозним викликом були кліматичну умови. Неврожаїв та головні напрямки діяльності місцевих органів управління у подолання їх наслідків, стали одним ключових чинників трансформації форм та засобів ведення товарного сільського господарства повіту.

Економічна диференціація земель повіту відбувається в залежності від їх наближеності до точок збуту продукції та раціональності отримання вигоди, в ході проведення торгових операцій з зерновими, вирощеними на окреслених землях. У досліджуваній період центральна та західна частини повіту тяжіють до торговельного порту Одеси, населення східної частини повіту починає спрямовувати надлишки зерна до Миколаївського комерційного порту, створеного після Кримської війни. В межах повіту формується декілька пунктів хлібної торгівлі які стали базовою передумовою для подальшого економічного розвитку населених пунктів.

Доступність нерудних корисних копалин на усій площі Одеського повіту дозволили поселянам відкрити для себе фінансову вигідність їх видобутку та обробки. Заняття гончарним промислом знайшло широкий попит серед населення

та отримало доповнення завдяки зосередженню значної частини виробництв в руках німецьких колоністів.

Наведене сукупно сприяло появі технологічно розвинених галузей виробництва, специфічної системи землекористування, розвитку торгівлі та фінансових інституцій Одеського повіту наприкінці XIX – початку XX ст.

РОЗДІЛ IV

ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТЯНСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РОЗВИТКУ ОДЕСЬКОГО ПОВІТУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

4.1. Особливості формування і розвитку шкільної освіти у поселеннях повіту

Неодмінним чинником розвитку будь-якого регіону є освітянська справа. Оскільки саме від неї залежить як майбутнє окремо взятого регіону, так і держави в цілому. Бо саме зі шкільної парти розпочинається будівництво майбутнього країни. Специфіка Півдня України полягає у його багатоетнічному складі, різноманітті культурних традицій народів, що впливало на всі сфери їх життя, в тому числі освіту. Так само, Одеський повіт з моменту заснування поселень ввібрав у себе різноманіття культур різних етносів, яке успадковувалось прийдешніми поколіннями насамперед через освіту. Ще однією повітовою особливістю стало те, що освітня складова здебільшого зосередилась у руках духовних установ різних конфесій, які в більшості своїй ставали організаторами започаткування шкільних закладів.

У цьому контексті виокремимо насамперед створення церковно-приходських шкіл у німецьких колоніях повіту. Архівні матеріали дозволяють нам виокремити кілька етапів їх формування. До першого доцільно віднести заклади сформовані в період 1800-1840-х рр., другий етап охоплює 50-70 рр. XIX ст. Третій етап характеризується заснуванням шкіл напередодні їх переходу у підпорядкування Одеського повітового земства у 80-ті рр.. XIX ст. та подальшого їх існування в земській системі.

До першого етапу, відповідно до року створення шкільних закладів, належать: 1803 р. – Іозефстальська, Марієнтальська; 1804 р. – Грос-Лібентальська, Кляйн-Лібентальська; 1805 р. – Люстдорфська; 1806 р. – Фрейдентальська; 1807 р. – Нейбургська, Петерстальська; 1808 р. – Мангеймська, Ельзаська,

Кандельська; 1809 р. – Рорбахська, Вормська I та Вормська II; 1810 р. – Францфельдська, Зельцська, Шпеєрська; 1820 р. – Карлсруєвська, Катеринентальська, Олександргільфська; 1828 р. – Нейфрейдентальська; 1830 р. – Гільдендорфська; 1831 р. – Баденська; 1834 р. – Ватерлооська; 1835 р. – Іоганестальська; 1838 р. – Геленентальська; 1840 р. – Страсбурзька; 1844 р. – Ландаузька школа.

До другого етапу належать: 1852 р. – Зульцівська; 1857 р. – Георгієнтальська; 1858 р. – Нейзацька; 1862 р. – Ней-Люстдорфська; 1863 р. – Блюменфельдська; 1866 р. – Олександрфельдська; 1867 р. – Ейгенфельдська, Гофнунсбурська; 1868 р. – Анентальська, Ней-Баденська, Стародонська, Гальбштадська; 1870 р. – Вільгельмстальська, Краснянська, Себаст'янфельдська, Штейнбергська; 1872 р. – Ландаузька II; 1878 р. – Шенфельдська; 1879 р. – Нейфрейдентальська (баптистська школа) [145].

Фактично, перед самим перепідпорядкуванням освітніх закладів під юрисдикцію Одеського повітового земства було створено школи, які ми відносимо до третього етапу формування освітньої системи: Іракліївська – 1880 р., Вигоднянська та Іоганестальська школи Мангеймської волості – 1882 р. [145; 384, с. 133].

Важливим фактором, котрий сприяв високому рівню відвідування дітьми німецьких колоністів навчальних закладів, були законодавчі акти нормування освіти. В «Правилах о школьном и катехизическом учении саратовских иностранных поселенцев», котрі було поширено також у Херсонській губернії, зазначалося, що кожний голова родини зобов'язаний віддавати своїх дітей, утриманців, учнів та слуг обох статей у віці від семи років до школи, щоденно з початку жовтня до кінця березня, а по неділях забезпечити прослуховування катехізису. За порушення даних правил накладався штраф.

Зокрема за відсутність учня в школі без поважної причини, батьки, опікуни, вихователі чи голови родин зобов'язані були заплатити по три копійки. Якщо особи, на котрих було накладено штраф не могли його сплатити, то сільське товариство мирським приговором виносило вирок щодо використання їх на

громадських роботах при цьому за кожен прогул треба було відпрацювати півдня [78, с. 108-111].

У другій половині XIX ст. деякі товариства визнавали за доцільне встановити штраф вищого рівня. Гросс-Лібентальське товариство ухвалило для світських осіб збільшення штрафу до десяти копійок за один день прогулів [142, с. 28; 388].

Зазначимо, що на середину та другу половину XIX ст. саме у німецьких колоніях діти були найбільш повноцінно залучені до отримання початкової освіти. Школи переважно утримувалися за рахунок самих колоністів. Але гласними Херсонського губернського та Одеського повітового земств неодноразово піднімалося питання фінансової допомоги початковим школам німецьких колоній, через що виникали спірні питання грошового перерозподілу коштів на навчання.

Так, у 1869 р. Одеським повітовим земством для підтримки існуючих освітніх закладів повіту було виділено 1000 рублів, за умови дофінансування місцевими сільськими товариствами частини суми на утримання школи. Гласними Херсонського губернського земства Кергард, Біхлер та Цушко, на засіданні губернського земства, у лютому 1869 р., було зроблено доповідь, що з означеної суми нічого не виділяється на школи в німецьких колоніях. Натомість, гласний Кузьменко зазначив про те, що якби колоністи виявили бажання і подали відповідне прохання, Одеське повітове земство підтримало б їх клопотання. Проте, за вже відомої умови спільного фінансування, витрат на навчальний заклад за формулою 50% від земства, 50% від сільського товариства того поселення, у якому розміщується навчальний заклад [364, с. 187-189].

Деякі товариства поселян німецьких колоністів виявили бажання відкрити у себе земські училища вже у 1875-76 навчальному році. Процес облаштування земських шкіл в німецьких колоніях був пов'язаний в першу чергу зі зміною порядку завідування колоніями опікунським комітетом про іноземних поселенців, за якими все діловодство в колоніях обов'язково мало вестися російською мовою.

З огляду на це, розпочався поступовий перехід шкіл німецьких колоній у земське підпорядкування. Першу земську школу у німецьких колоніях було відкрито 14 лютого 1876 р. у поселенні Баден. Наступною стала школа в колонії Рорбах [130, с. 42].

У 1878-1879 навчальному році Одеське повітове земство, отримавши клопотання від деяких колоній вступило у перемовини з інспектором народних училищ з питання про відкриття закладів в селах Шпеєр, Вормс, Марієнталь, Мангейм та Ельзас. На що інспектор, листом від 12 серпня 1879 року, повідомив управу, що так як училища в німецьких колоніях ще не передані у підпорядкування Міністерства народної освіти, то він не може дозволити відкрити училища в цих поселеннях. Інспектор запевнював, що питання перепідпорядкування навчальних закладів в колишніх німецьких колоніях міністерству має бути вирішене найближчим часом [132, с. 32]. Остаточо церковно-приходські школи в німецьких колоніях Одеського повіту перейшли у відання повітового земства у 1882-1883 навчальному році [142, с. 40].

Сільські і земські школи відрізнялися між собою тим, що залишаючись початковими, перші з них утримувались на кошти та різні капітали місцевих товариств, а другі за рахунок дотації з боку земства. До сільської школи зобов'язані були віддавати своїх дітей усі німецькі колоністи.

Щодо питання організації навчального процесу, між типами шкіл існували певні відмінності. В сільських школах викладали читання та письмо та деякі інші предмети виключно німецькою мовою, якщо викладання російською мовою і практикувалося, то лишалося на базовому рівні, в більшості своїй через погане володіння російською мовою колоністами.

У земських школах система викладання поставлена була так, що усі базові предмети читалися виключно російською мовою, наведене в свою чергу викликало певну недовіру з боку колоністів до подібних закладів.

На початку 80-х рр. XIX ст. сільське населення повіту використовувало для початкової освіти 67 шкіл, серед яких в німецьких колоніях розміщувалося

47 шкіл, в числі котрих чотири отримували дотацію від земств, решта 20 шкіл розташовувалися в українських та болгарських поселеннях [117, с. 1729].

На відміну від німецьких колоній, у яких знаходилась абсолютна більшість шкіл повіту, в інших місцевостях значна частина населення не мала доступу до початкового навчання. У 14 поселеннях, у котрих мешкало більше 400 осіб, не існувало шкіл жодного типу. Серед них: Ташино, Тузли, Коза, Аджиякс, Роксоляни, Комісарівка, Головердівка (Аннопіль), Маринівка, Нейфрейденталь, Ковалівка, Андріївка, Авдотіївка, Білка, Біцілієвка. Частина з цих сільських товариств висловлювали бажання мати школи, для чого подавали відповідні клопотання до Одеського повітового земства, проте земство не володіло достатніми коштами, через що не мало змоги задовольнити потреби всіх громад у освітянській справі [117, с. 1729; 133, с. 27-32].

Німецьких центральних училищ в Одеському повіті в середині 80-х років XIX ст. існувало двоє. Створені в 30-х роках XIX століття, вони розташовувалися у Грос-Лібенталі та Стразбурзі, центрах відповідних німецьких округів, та були закладами, у які вступали молоді люди лише за умови отримання початкової освіти в сільських школах. Якщо спочатку викладання у них планувалося проводити російською мовою, то у перший етап свого існування училища так і не змогли вийти на повноцінну підготовку вчителів та спеціалістів діловодства для німецьких колоній за російськомовною програмою.

Зміни до ситуації приніс 1868 р., коли було проведено реформу центральних училищ. В Одеському повіті існуючі училища були віднесені до третього розряду. Кожне з них було забезпечено як меблями, так і навчальними матеріалами. Штат викладачів включав у себе двох вчителів-практиків та вчителя закону Божого.

Утримання, Грос-Лібентальського центрального училища наприкінці 70-х років XIX ст. обходилося в 2.990 р., з них на опалення, освітлення та сторожів виокремлювали 740 р., на книги та інше шкільне приладдя 330 р.

Утримання навчального закладу відбувалося за рахунок накопичення відсотків із спеціальних фондів навчального закладу, зборів з населення, та плати за право навчання в центральному училищі. Центральне училище складалося з

двох класів, навчання в котрих тривало чотири роки. В кожному класі в середньому навчалось від 40 до 54 учнів. Учні утримувалися за рахунок своїх родин, за необхідності мали право отримати квартиру для проживання, проте без стипендії з боку училища [117, с. 1734-1736; 361, с. 2].

Паралельно з активним розвитком освіти у німецьких колоніях, протягом XIX ст. в Одеському повіті відбувалися процеси пов'язані з формуванням та трансформацією мережі освітніх закладів, підпорядкованих безпосередньо державі. Після заснування на початку 30-х рр. XIX ст. Одеського навчального округу, в межах повіту розпочато контрольований державою процес створення навчальних закладів.

Відповідно до «Устава гимназий и училищ уездных и приходских...» 1828 р., метою навчальних закладів було розповсюдження первинних знань серед населення різних станів. У окресленому статуті було вказано на ймовірність створення приходських училищ у всіх можливих для цього місцях, за умов належних для цього засобів та наявності вчителя з числа місцевого священицтва. За умови створення приходського училища в поміщицькому поселенні, турботи про нього лягали на поміщика, котрий ініціював його створення, проте, за певних умов, догляд міг бути наданий іншій особі. Викладання у такому закладі здійснювала особа обрана поміщиком, котра керувалася не лише загальними постановами з питань організації навчання, а й користувалася уточнюючими інструкціями з боку наглядача повітових училищ. Враховуючи наявність в повіті сіл з державних селян, освітні установи та вчителі у них, відповідно до документа, перебували у безпосередньому управлінні наглядача повітових училищ та під наглядом місцевого священика [77, с. 1097-1127].

Проте, відповідно до проаналізованих нами матеріалів, приходських училищ в межах Одеського повіту у першій половині XIX ст. не зафіксовано [371].

Подальший розвиток початкової освіти в поселеннях зосереджується у підпорядкуванні трьох організацій. Окрім громад німецьких колоністів, до процесу розвитку долучається православна церква та сформоване у ході реформ

60-х рр.. XIX ст. Одеське повітове земство. Чому сприяло прийняття в 1864 р. «Положення о начальных народных училищах», завдяки якому було розпочато процес створення нового типу училищ – народних шкіл, в яких навчалися діти різних суспільних прошарків, національностей і віросповідань [81, с. 613-618].

Сформовані на початку 60-х рр. XIX ст. з метою покращення грамотності сільського населення церковно-приходські школи стали базисом, який спонукав сільські общини з переважно православним населенням, долучатися до розбудови освітньої мережі. Німецькі церковно-приходські школи продовжували залишатися освітніми закладами, зосередженими виключно на дітях колоністів, через специфіку управління, контакти окреслених шкіл з іншими закладами котрі надавали освітні послуги лишалися мінімальними.

Відповідно до проаналізованих нами відомостей, у 1862 р. в Одеському повіті існувала 21 церковно-приходська школа при православних храмах. Означені навчальні заклади починають ознайомлювати жителів своїх парафій з корисністю шкільної освіти. Про позитивність такого впливу свідчить той факт, що десять шкіл розміщувалося в приміщеннях, котрі були надані сільськими общинами, а ще дві школи в будинках наданих економіями села Анатоліївка та містечка Єгорівка відповідно [354, с. 15-16]. В період з 1865 по 1871 р., усіх шкіл в повіті нараховувалося 113. З них в селах 73 та в колоніях 40 шкіл [129, ст. 53].

Після введення в дію «Положення про початкові школи», земством розпочато процес підпорядковування існуючих та створення нових народних училищ.

Одними з перших до відома Одеського повітового земства перейшли навчальні заклади у селах державних селян Калаглеї, Біляївці, Яськах, Троїцькому, Граденицях та Куртовці, та в селах колишніх поміщицьких селян Сичавці, Коблево та містечку Северинівка.

Стан прийнятих до відання повітової училищної ради училищ, котрі перебували у селах колишніх державних селян змусив земство звернутися до мирського посередника з проханням про сприяння у наданні коштів для підтримки та покращення шкіл. Окрім цього, прийнято рішення відпускати

щорічно Яськовському народному училищу 175 р. із сум земства, призначених на розвиток народної освіти та грошову допомогу у розмірі 150 р., котра щорічно видається Яськовським товариством у вигляді платні вчителю, видати одночасно 200 р. з загальної училищної суми 496 р. 76 к., переданої земству при переході державних селян у ведення земства. Також земство запропонувало Біляївському сільському товариству негайно знайти іншого вчителя в Біляївське училище. Наявному ж у них вчителю фельдфебелю Опанасу Покривалову відмовити у посаді вчителя, через заняття торгівлею хлібним вином та приділені більшості часу шинкарству аніж школі [135, с. 30].

Через складну економічну ситуацію, що склалася у містечку Северинівка в середині 60-х років XIX ст., народне училище, яке діяло в містечку, фактично припинило свою діяльність, але при цьому чиновники земства ухвалили рішення про пожертву Северинівському сільському товариству щорічної суми 100 руб. на розвиток училища з уточненням, що частина суми йшла на опалення його приміщення. Земство, окрім цього, сподівалося, що Северинівська економія не відмовить у пожертвуванні нового будинку для освітньої установи та невеликої земельної ділянки для училищного городу та саду [135, с. 31].

На поч. 70-х рр. XIX ст. земською управою спрямовано на розвиток освіти в повіті 1.000 рублів з метою підтримати існуючі та організувати не менше трьох нових шкіл. Було прийнято рішення з цього капіталу видавати Северинівському училищу 225 р. на рік [135, с. 27].

До процесу організації народних училищ починають долучатися селяни інших громад. У відповідь на запит земства поселяни Баранівки та Тузлів надсилають клопотання про допомогу в організації шкіл. Сільські збори села Баранівка постановили направляти з суспільного капіталу на оплату роботи вчителя 75 рублів щорічно та облаштувати шкільне приміщення для вчителя та учнів, окрім цього ремонтувати та отоплювати його за власний кошт. Від земства ними додатково отримано 250 рублів з умовою, щоб разом з 75 рублями від поселян оплата праці вчителя складала 300 рублів на рік, а залишкові 25 рублів були направлені на купівлю посібників [135, с. 30-31].

Активну участь у формуванні нового навчального закладу прийняв засновник Баранівської церковно-приходської школи священник Симеон Беляєв. За успіхи при поширенні народної освіти в повіті, йому, як попечителю новоствореного Баранівського училища було висловлено подяку від імені Одеського земського зібрання [137, с. 7].

Від поселян села Тузли було запропоновано надати кошти лише на оплату праці вчителя у розмірі 150 рублів. Ними ж зазначено, що інших видатків община взяти на себе не зможе. Окремо до земської управи надіслано прохання про одноразову виплату 200 рублів на побудову нового шкільного приміщення. Відповідно до звітів, прохання про одноразову виплату було задоволено та доповнено виділенням 175 рублів щорічно з метою, щоб капітал Тузлівського училища склав 325 рублів та був розділений за прикладом Баранівської школи [135, с. 30-31].

На рубежі 60-70-х рр. XIX ст. система фінансування навчальних закладів Одеським повітовим земством мала форму витрат із конкретно запланованих коштів на освіту суми у розмірі до 100 р. на школу. При цьому у 1872 р. земство виступало з проектом штрафування батьків за невідвідування дітьми обох статей школи.

Повітові земські збори у вересні 1872 р. постановили ввести в кошторис на окреслений рік 2.500 р. сріблом, направити 2.000 р. на допомогу сільським товариствам і 500 р. на навчальні кошти. З тим обмеженням, щоб допомога з цієї суми видавалася у розмірі не більше 100 р. на рік та лише тим товариствам, котрі подадуть в управу рішення про обов'язкове навчання місцевих дітей обох статей віком від семи до 12 років, з обкладанням штрафом тих батьків, котрі ухилялися від навчання власних дітей.

У відповідь на це, губернатор Херсонської губернії висловився так: «...Батьки жодною судовою владою, не можуть бути стягнуті за невиконання вироків товариств про відправку дітей до шкіл, самі ж товариства не наділені владою піддавати членів своїх штрафам. Обов'язковим же для батьків є виховання дітей та спостереження за цим. З боку товариств та земства штрафи можуть бути

встановлені тільки в законодавчому порядку...». У цьому зауваженні губернатора, управа побачила сумніви в успішності вжитого земством заходу, а не прямий протест. Таким чином, не передбачалося навіть необхідності вдаватися до судової влади, у разі ухилення батьків від виконання вироку. Стягнення в такому вигляді, як подано в пропозиції зібрання, скоріше можна назвати непрямим податком на утримання шкіл, оскільки штрафи в такому розумінні цього слова мали суто фіскальний характер. Окрім цього, управа вважала за доцільне зробити постанову зборів відомим сільським товариствам повіту, для чого розіслала циркуляр по волостям з викладенням умов, за якими товариства можуть одержати допомогу із земських сум на утримання сільських шкіл. Тобто сільські громади, котрі бажають скористатися допомогою земства, повинні були скласти формальні рішення про те, що вони згодні прийняти зобов'язання про обов'язкове навчання дітей на умовах, запропонованих управою. Подані рішення управа ухвалювала через мирських посередників. В управі було отримано 22 мирські вироки про обов'язкове навчання дітей грамоті. Рішенням від 25-го січня 1872 р. управа ухвалила видавати товариствам котрі представили окреслені документи, допомогу у розмірі 100 р. сріблом на рік [137, с. 2-5].

Аналіз звітів Одеського повітового земства першої половини 70-х рр. XIX ст. показує, що у повіті існувало загалом 111 сільських та церковно-приходських шкіл, серед яких більшість у 110 поселеннях селян-власників. У них нараховувалось 80 шкіл, в яких навчалось 1.500 учнів. При загальному числі населення у кількості 33.860 осіб, мережею навчальних закладів було охоплено лише 4,43%. Відповідно до звітів, більшість шкіл не мали власних приміщень та підготовлених вчителів, розміщувались при волосних правліннях, викладання велось місцевими писарями. Церковно-приходські школи у іноземних колоніях, на відміну від перших, утримувалися краще та охоплювали більше число учнів. В 31 школі навчалось 5.675 учнів, що становило 11,38% від загального числа іноземних колоністів у розмірі 49.880 осіб [138, с. 39-42].

Ротація складу гласних Одеської повітової земської управи в 1873 р. призвела до різкої зміни пріоритетів у розвитку освіти. Було жорстко

розкритиковано підхід попередників. Видача допомоги з метою облаштування шкіл в кінцевому випадку лише гальмувала успіхи в сфері розвитку освіти. На думку нового складу управи, було б набагато ефективніше фінансування народної освіти передати у повне відання управи, не встановлюючи при цьому ні максимального розміру допомоги, ні умов для її отримання. Управою у кожному окремому випадку, зважаючи на обставини та потреби конкретного сільського товариства, планувалося визначати розмір допомоги, у виняткових випадках вимагати пожертви від громади.

Шестирічна практика видачі грошової допомоги призвела до того, що надання допомоги з метою облаштування шкіл у розпорядження самих товариств, у більшості випадків не досягало мети. У багатьох випадках виділені суми не вживалися за призначенням.

В перший рік діяльності нового складу управи на неї було покладено обов'язок не лише надання фінансової допомоги громадам котрі потребують підтримки для утримання шкіл, а й облаштуванні навчальних закладів, підзвітних безпосередньо земству. Для виконання чого повітовим земством, було спрямовано 7.500 р. на розбудову освіти. Кошти планувалося витратити наступним шляхом: 4.000 р. на облаштування десяти шкіл, 2.000 р. на видачу допомоги школам іншого типу та 1.500 р. сріблом на оплату праці земського інспектора [138, с. 1-4].

Повітова управа, на основі власної постанови від 2 квітня 1873 р., визначила за пріоритет направити кошти на пристосування приміщень для шкіл в населених пунктах: Каїри (сума 300 р.), Анатоліївці (150 р.), Біляївці (100 р.), Покровському (100 р.), Ряснополі (50 р.), Коблево (200 р.), Куртівці (230 р.), Тузлах (50 р.) і 200 р. надано селу Граденівка. Загалом запланована сума становила 1.530 р. Така необхідність виникла перед земством через відверто поганий стан шкільних приміщень у більшості поселень [138, с. 7].

Прийняття рішення спонукало те, що приміщення, в котрих містилися школи, здебільшого були вкрай незадовільними в гігієнічному сенсі. Частина з них розміщувалася в сирих хатах, позбавлених нормального освітлення. Однією з

проблем розміщення шкіл було знаходження у безпосередній близькості сільських правлінь, що одночасно служили коморою, курником хазяїна хати. Траплялись випадки колу поруч із класною кімнатою влаштовувалися карцери для селян, що в свою чергу заважало шумом проводити заняття.

Майже в усіх школах не було класних меблів пристосованих для навчання, великих класних дощок, годинників, дзвону для скликання учнів до уроків. Сукупно через ці причини до шкіл було направлено позики. В цей же час головою земської управи представлено проект облаштування сільських шкіл в Одеському повіті на основі наявних у розпорядженні правління засобів [138, с. 7-8].

Статистичні видання Одеського повітового земства надають змогу прослідкувати хід використання позик виданих сільським товариствам на основі постанови Одеського повітового земства від 2 квітня 1873 р., зосереджуючи увагу на допомозі розбудові закладів освіти від місцевих меценатів.

Так, у селі Каїрах при займі в 300 р., було збудовано нове шкільне приміщення. Кам'яний будинок під залізним дахом своєю вартістю перевищував розмір позики в декілька разів у будівництві шляхом дофінансування у якому активну участь взяв опікун Каїрської школи та гласний повітового земства І. Альбрандт [138, с. 9].

У містечку Покровському, при позиці в розмірі 100 р., товариство витратило на пристосування приміщення для школи понад 200 р. завдяки меценатському сприянню її опікуна, місцевого землевласника І. Куріса [138, с. 9-10].

Землевласниця містечка Ряснополь Л. Куріс, надала в розпорядження школи приміщення власного будинку, у яких на суму 50 р. було зроблено внутрішні удосконалення [138, с. 10].

Жителі села Градениці, при наданій допомозі розміром 200 р., витратили на будівництво нового будинку для школи понад 300 р. У сусідньому селі Біляївка, при позиці в розмірі 100 р., товариством було витрачено більше 200 р. власних коштів для пристосування зручного приміщення під школу. Окреслені суми залучено завдяки приватної ініціативи [138, с. 10].

Громадою містечка Нечаяне у приміщенні волостного правління облаштовано простору кімнату для проведення класних занять, на котру було витрачено 150 р., відпущених управою, та 80 р., пожертви місцевого вчителя М. Лебединського, за які придбано меблі до класної кімнати [138, с. 10].

Активно до шкільної розбудови долучалися механізми позики, що доповнювали ініціативу місцевої громадськості. Згідно з постановами повітової управи від 1 червня та 5 липня 1873 р., направленої на пристосування приміщень для шкіл та наданнях трьох позик: Солониському сільському товариству позику, котру не потрібно було повертати у розмірі 200 р., та звичайні позики Троїцькому (на Дністрі) 200 р., Анатоліївському товариству розміром 150 р. [138, с. 10-11].

В селі Солонисі, за допомогою земської позики, а також за сприяння місцевого священника отця Михайла Погорельського, опікуна школи, гласного земства Курило та місцевого землевласника А. Бредихіна, для школи збудовано зручний кам'яний будинок. Пожертва землевласника склала 150 р. та будівельні матеріали. [138, с. 10-11].

У містечку Анатоліївці, на основі позики існуюче приміщення для школи було пристосовано для навчальних занять. У селі Троїцькому за допомогою коштів займу місцева громада відремонтувала старе шкільне приміщення, активну організаційну та матеріальну участь у цьому приймав її опікун, священник місцевого храму отець Павло Постриганьов [138, с. 11].

У містечку Коблево, крім допомоги від земства, до процесу облаштування школи долучився губернатор Херсонської губернії Микола Савович Абаза. Окреслена школа, за визначенням управи, могла вважатися зразковою і ставилася за приклад при облаштуванні усіх сільських шкіл повіту. Проектував школу її піклувальник, місцевий священник отець Йосип Койка. Власник маєтку, почесний громадянин, Л. Коган також долучився до будівництва та облаштування школи [138, с. 10-11].

У селі Сичавці було розпочато будівництво кам'яного будинку для школи, у якій приймав участь місцевого священник отець Михайло Ємельянов та піклувальник школи землевласник Садовський. Масштабне будівництво

дозволяло зробити її однією з кращих у повіті, проте через неврожай, місцева громада була не в змозі закінчити будівництво та звернулась до земства за допомогою. За рахунок наданої позики у 400 р. школу було добудовано [138, с. 11].

Зазначимо, що дев'ята частина повітових шкіл (13 освітніх закладів) у 70-х роках XIX ст. перебували на утриманні земства. У яких освітньо-виховний процес, методика викладання, матеріально-технічне забезпечення та інше перебували на вкрай низькому рівні. При цьому, станом на жовтень 1974 р. у таких закладах навчалося 412 учнів, що складало 5,7 % від загальної кількості учнів у школах різного типу, що існували у повіті та 3,5% числа жителів тих поселень, в котрих існували школи. На тисячу осіб населення припадало 35 учнів обох статей, при цьому на тисячу дітей шкільного віку необхідність в навчанні відчували лише 170 осіб [139, с. 44].

Анлізуючи стан справ шкіл, котрі перебували у безпосередньому утриманні земства, члени управ прийшли до висновку, що освітні установи були засновані впродовж 1869-1873 рр., тобто за один рік до прийняття їх діючим наразі складом управи. З цього робився висновок про їх поспішне створення, як причину незадовідного стану. Поспів негативно позначався на виборі вчителів та благоустрої шкіл.

При поширенні мережі освітніх закладів управа неодноразово стикалася з висловлюваннями селян, що школи започатковані створення земських, у котрих навчанням займалися відставні солдати були набагато кращими. При такому відношенні до закладу освіти, селяни нерідко не мали поваги до вчителя. Часто спостерігалось недружелюбне ставлення до викладачів, особливо з боку сільського керівництва. На місцях чисельними були протилежні за змістом скарги. Одни селяни скаржились на суворе поводження вчителя з дітьми, інші навпаки, що він занадто м'який та не карав учні [133, с. 30].

Окреслене спонукало земство до інспектування підпорядкованих ним шкіл, що було зроблено восени 1874 р. головою та членом училищної ради В. Дубецьким. При викладенні своїх спостережень звернуто увагу земства на

безлад, котрий панував у школах і поширювався як на господарську, так і на навчальну діяльність.

Зокрема, перевірка шкільного майна зазвичай була неможливою, оскільки у жодній з них не було знайдено інвентарної відомості майна, постачання навчальними посібниками проводилося безсистемно. Методи та прийоми викладання вчителів народних училищ і залучені до освітнього процесу підручники відзначались безсистемністю, внаслідок чого школи були неоднакові за якістю викладання. В одній з перевірених шкіл зафіксовано, що учні другої групи, котрі провели рік у земській школі, не знали того, що було відомо учням першої групи, прийнятих на перший рік навчання [129, с. 45].

Арифметика викладалася незадовільно, учні не могли вирішити найпростіших завдань розрахованих на їх вік та прогнозований рівень знань. Різною була тривалість заняття, бувало вчителі починали і закінчували їх на власний розсуд. Класні бесіди з учнями велися безсистемно і приносили користь завдавали шкоди, лише забирали час для навчання і не мали виховної цінності. Замість того, щоб розповідати практичні речі: про худобу, культуру та обробку рослин, ґрунт, клімат та інші предмети сільського господарства, вчителі говорили з дітьми на філософські тематики, такі як гордість або марносластво, котрі загалом були малодоступні і незрозумілі 10-12 річним дітям. При цьому грамотність учнів лишалася на вкрай низькому рівні, чимало учнів після кількох років навчання не вміли грамотно читати [129, с. 45].

Наслідком обстеження шкіл та оцінки якості освіти, управа сформулювала методичні рекомендації для вчителів. Матеріал трирічних занять було поділено на рівномірні частини, розподілені у відповідності до вікових груп. У кожній з яких виокремлено обсяг навчального матеріалу та результати навчання. У програмі класних бесід головну увагу звернено на доступність матеріалу згідно віку дітей і оточуючого їх середовища.

Наприклад, з числа природно-історичних предметів до інструкції було розміщено необхідність надання знань про ґрунт, клімат, обробку та культуру

рослин, домашніх і диких тварин поширених в повіті, догляд за домашніми тваринами, про птахів, комах та ін. [129, с. 46].

Історико-географічні знання повинні були надати учням ключову інформацію щодо головних історичних подій та загальних географічних даних країни у якій вони мешкають. По закінченню школи учень повинен був володіти достатнім запасом відомостей про власну державу та усвідомлювати себе не лише членом своєї громади, а й громадянином [129, с. 46-47].

Поповнення запасу історичних та географічних відомостей залежало від учня, якому зі свого боку школа мала дати міцну основу і хоча б короткі, але точні поняття про найголовніші поняття програми [129, с. 46-47].

В інструкції окремо було звернено увагу на вивчення арифметики, як істотно корисного у побуті селянина знання, котре сприяло розвитку розумових сил учнів. Управа вважала за необхідне внести такі вказівки, які б сприяли більш повному, доцільному та свідомому вивченню курсу [129, с. 47].

Також управа вважала необхідним запровадити в школах вивчення церковнослов'янської мови, в обсязі котрий давав би учням можливість розуміти церковну літературу і знати цифри церковнослов'янської нумерації. Управою звернено увагу і на церковний спів, котрий пропонувалось ввести у всіх земських школах для того, щоб з учнів міг бути складений церковний хор.

Щодо вивчення Закону Божого, то управа вважала за необхідне зробити обов'язковим для церковнослужителів його викладання в народній школі, окрім цього, враховуючи тісний зв'язок моральних та релігійних питань, управа вважала за можливе з трьох уроків на тиждень, призначених на вивчення Закону Божого, один присвятити релігійно-моральним бесідам вчителя з учнями школи [129, с. 46-47].

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. кількість шкіл, що перебували у підпорядкуванні земств зростає до 23. При цьому, у разі збільшено кількість учнів, охоплених земськими школами. Якщо у 1874 р. у їх було 412, то в 1878 число учнів становило 1.101, серед яких 913 хлопчиків та 188 дівчаток. Фактично за чотири роки, число учнів в школах, якими опікувалося Одеське

повітове земство, зросло втричі, число самих же шкіл збільшується на десять закладів [131, с. 38; 142, с. 28].

Про ефективність заходів земств у освітянській царині свідчить той факт, що протягом одного десятиріччя, число шкіл, котрі перейшли у підпорядкування Одеського повітового земства збільшилося у два половиною рази, з 13 у 1873 р. до 31 у 1882 р. Контингент учнів збільшився в чотири рази з 412 у 1873 р. до 1715 у 1882 рр. В період першого десятиліття, перебування шкіл у віданні Одеського повітового земства в усіх означених навчальних закладах, збільшувалося число дівчаток котрі отримували початкову освіту. Так, у 1875-76 навчальному році, їх число складало 28, в 1876-77 н.р сягнуло 147, 1877-78 н.р. виросло до 181, 1879-80 н.р 220, 1882 р. досягнуло кількості у 294 учениці [131, с. 38; 132, с. 31-34; 133, с. 27; 142, с. 28] (Додаток 4.1.2).

Окреслюючи зміну структури освітніх установ у повіті, необхідно вказати, що в період з 1871 р. до серпня 1874 р. відбувалась тенденція зменшення кількості шкіл, надалі знову пішло їх збільшення. Так, загальна кількість шкіл нараховувала 82 заклади, у тому числі сільських 30, в колоніях 39, земських 13, що становило на 31 установу менше ніж за період 1865-1871 рр. Суттєве зменшення відбулося внаслідок зникнення 43 шкіл в поселеннях повіту та однієї у німецьких колоніях. Водночас, після 1874 р. кількість шкіл збільшилась до 87, що обумовлено зростанням числа земських шкіл на три установи до 16, та додаванням однієї школи в колоніях і встановленням їх кількості на рівні 1871 р., а саме 40 закладів. Також додалася одна школа з утриманням земством у місті Маяки. Число сільських шкіл, котрі існували на кошти громад та меценатів лишалося незмінним, 30 установ [129, с. 53].

Кількість учнів в земських школах нараховувала 783 осіб, що на 371 особу більше у порівнянні з 1874 р. коли число учнів сягало 412 осіб, що на 409 менше у порівнянні з 1876 р. коли завдяки збільшенню числа шкіл кількість учнів досягла 1.192 осіб. Середній вік учнів складав 11 років при діапазоні від восьми до 14 років. Найбільшою за наповнюваністю в 1874-75 навчальному році була

Анатоліївська школа, її відвідувало 68 осіб, найменшими – Біляївська та Коблівська, у котрі ходило 25 та 24 особи відповідно [129, с. 53-55; 130, с. 38].

Відверта недостача в освітніх установах відчувалася в селі Граденниці. На все населення у розмірі 2.054 жителя, до однієї земської школи ходило 60 учнів. Місцева влада просили управу про заснування другої школи.

Земськими зборами було розпочато будівництво школи у селі Антоно-Кодинцево для чого із коштів губернської управи було надано 1.500 р. Земство додатково асигнувало 100 р. Будівництво було доручено земському гласному та волосному старшині Антоно-Кодинцівської волості Шаповаленку, котрий взяв на себе зобов'язання збудувати школу, не виходячи за межі виділених сум, за затвердженням управою планом [129, с. 53-55; 130, с. 38] (Додаток 4.1.1).

Актуальним в організації освітнього процес залишалось гендерне питання. У 1875-1876 навчальному році на рівні Одеської повітової земської управи вперше було піднято питання відвідування освітніх установ дівчатками. Впродовж 1874-75 навчального року в земських школах, у числі 783 учнів нараховувалась 101 учениця, що не перевищувало 13% від загального числа учнів [129, с. 54; 130, с. 39].

Упродовж 1875-76 навчального року на 1.024 учнів, без врахування земських шкіл у німецьких колоніях Рорбах та Баден, дівчаток нараховувалося 135 осіб. Що становило 13%, при цьому кількість охочих вступити до шкіл дівчаток, була значною, але їм доводилося відмовляти через відсутність місць. Одним з шляхів вирішення проблеми, земство вбачало введення оплати за навчання. В той же час, розуміючи ризики, котрі виникли б після цього, а саме диференціацію учнів на багатих та малозабезпечених та проблеми, котрі виникали у вчителя при вирішенні конфліктів між учнями на цьому підґрунті питання вирішення питання було відкладено [130, с. 39].

Ще однією проблемою, котра переслідувала шкільництво в повіті, була безсистемність відвідувань занять учнями. Головною причиною чого були неврожайні роки, котрі сильно похитнули економічний добробут селянства, що у свою чергу не могло не позначитися на розвитку земської освіти.

Селянин навіть при бажанні відправляти дитину до школи повинен був рахуватися з необхідністю допомогти підлітка на польових роботах. Діти віком від семи до десяти років, через мале залучення до ведення сільського господарства, майже не відлучалися зі школи, натомість учні від 11 до 13 років відвідували школу вкрай нерівномірно.

Вчительські звіти вказували, що кількість пропущених днів деякими учнями старшої групи, віком від 11 до 13 років досягала 60-80 днів, що становило майже третину навчального року. Подібне спостерігалось майже у всіх навчальних закладах. Наприклад, з 45 учнів, котрі числилися у Петрівському (Солониському) училищі, середнє число відвідувачів занять сягало 30 учнів, при цьому у вересні, березні та квітні воно різко падало і коливалось від восьми до 16 учнів.

На поч. 80-х рр.. XIX ст. Земська Управа продовжувала процес поширення освіченості населення повіту, для чого було організовано при кожній земській школі бібліотеки, котрими могли користуватися як учні так і ті, хто вже закінчив навчання [134, с. 15].

В 1882-83 навчальному році в 31 земській народній школі навчалось 1.715 учнів, з них 1.421 хлопчик і 294 дівчат. При порівнянні окреслених даних з даними попередніх років, можна зробити аналіз процесу розвитку освіти в повіті. За десятирічний період з 1873 по 1883 рр. число земських шкіл збільшилося в два з половиною рази, контингент учнів в свою чергу зріс в чотири рази. Особливо помітним було збільшення числа дівчаток в школі, якщо в 1875 р. було всього 28 учениць, то в 1882 р. їх число вирісло до 294, тобто у десять з половиною разів [142, с. 27-28].

Залучення до навчання дівчаток мало важливе значення в контексті загального культурного розвитку населення повіту. Земство визначало важливість і користь впливу на свою родину грамотної матері. Освічена мати ніколи не допустить, щоб її син був неписьменим, якщо вона не зможе самостійно навчити своїх дітей, то сприятиме, щоб вони відвідували школу і навчилися грамоті [142, с. 27-28].

В процесі подальшого розширення мережі земських шкіл, та передачі у відання земства освітніх установ в німецьких колоніях дозволило кардинально розширити підзвітну земству мережу освітніх установ з 31 до 105 шкіл. За типом вони були: 37 земських, котрі утримувалися на кошти Одеського повітового земства та сільських товариств; одна школа, котра існувала за кошти міністерства народного просвіщення; сім міських шкіл, що утримувалися за рахунок бюджетів міст Очакова, Овідіополя та Маяків; 49 сільських шкіл, котрі утримувалися коштами сільських громад; 11 церковно-приходських шкіл. В усіх школах навчалось 9.240 учнів, у тому числі 5.517 хлопців та 3.723 дівчаток [144, с. 177].

За даними Херсонського статистичного комітету в 1886 р. в Одеському повіті в трьох містах та 264 поселеннях проживало 170.728 жителів, в тому числі 86.169 чоловіків та 84.559 жінок. Земство умовно визначало число дітей шкільного віку від восьми до 14 років в діапазоні 12% всього населення і таким чином визначало, що в усьому повіті в шкільній освіті мали необхідність 20.487 дітей, з них 10.340 хлопчики та 10.147 дівчаток. Таким чином, земство визначало, що школи не відвідувало 11.247 дітей окресленого віку, з них 4.823 хлопці та 6.427 дівчат [144, с. 177].

В Одеському повіті в другій половині 80-х рр.. XIX ст. одна школа доводилася на 1.626 жителів, один хлопчик, що відвідував школу приходився на 15,4 жителів чоловіків, одна дівчинка, що відвідував школу приходилася на 12,7 жителів жінок. Один учень школи приходився на 18,4 жителів обох статей. На 100 дітей шкільного віку, навчальний заклад відвідували 49 дітей, у тому числі зі 100 чоловіків шкільного віку училище відвідували 55,3 хлопчики, на 100 жінок 36 дівчаток. Таким чином на 100 дітей шкільного віку поза школою залишалися 46,7 хлопчиків і 44 дівчинки [144, с. 177].

Незважаючи на об'єктивні труднощі, загальне становище народної освіти в Одеському повіті, у порівнянні з іншими регіонами Російської імперії, дозволяє говорити про успішність та програмовий підхід Одеського повітового земства. Зокрема, в Одеському повіті одна школа доводилася на 1.626 осіб, то в трьох сусідніх, Херсонському, Тираспольському та Ананьївському, це число становило

відповідно 2.120, 2709 та 3.764 осіб відповідно. Якщо порівняти з даними по центральним районам імперії, зокрема Тверській та Московській губернії, то число осіб, на котрих приходилася одна школа у першому випадку перевищує показники на 502 особи (одна школа на 2128 осіб), а у другому на 811 (2437 осіб) відповідно [144, с. 177] (Додаток 4.1.3).

Цьому сприяло пріоритетність фінансування освітньої сфери. Так, протягом 1866-1886 рр. Одеське повітове земство витратило на питання розвитку народної освіти 215.315 р., при цьому серйозна увага на школу була прикута з обрання його нового складу у 1873 р. З того часу щорічно створювалися нові освітні установи. Впроваджувалась гнучка система співфінансування з сільськими громадами, тощо. Зазначимо, що якщо на сьогодні країни з передовими освітніми системами (Сінгапур, Данія, Фінляндія та інші) витрачають на освіту від 6 до 9 % ВВП, то загальний розмір витрат Одеського повітового земства на освіту дорівнював 12% від розміру її річного бюджету [144, с. 179-180] (Додаток 4.1.4).

Разом з іншими, в Одеському повіті існувала одна міністерська початкова школа в селі Кубанка, в котрій навчалось в 1886-1887 навчальному році навчалось 103 учні, а саме 82 хлопчики та 21 дівчинка. Переговори щодо створення освітніх установ окресленого типу велися земством з Міністерством народного просвітництва, починаючи з середини 70-х рр. XIX ст. Кубанське сільське товариство щорічно відпускало на утримання закладу 550 р., з боку уряду надходило 2.700 р. [144, с. 204].

Сільські школи повіту в більшості своїй продовжували розташовуватися в німецьких колоніях. На початок 1887 р., у віданні Одеського повітового земства, перебувало 49 установ окресленого типу, в котрих навчалось 6.071 учнів, у числі 3.073 хлопчиків та 2.908 дівчат.

В 1886 р. в межах повіту функціонувало, проте не перебувало у віданні земства, 11 церковно-приходських шкіл при православних приходах. В них навчалися 205 учнів та 53 учениці [144, с. 204-205] (Додаток 4.1.5).

У 1887-1888 навчальному році, розпорядженням архієпископа Херсонського та Одеського Никанора, було відновлено діяльність церковно-приходських шкіл

та шкіл грамоти при православних приходах. Однією з таких стала установа в містечку Ковалівка, де знову було відкрито церковно-приходську школу з класом для заняття рукоділлям для дівчат. Завідував та викладав у ній священник, рукоділля навчала його дружина.

Серед існуючих в Одеському повіті шкіл такого типу, вона стає першою, де створено клас для рукоділля, в якій навчалися лише дівчата поселян. Проте проаналізовані нами матеріали не дозволяють точно встановити як довго вона існувала [383 с. 140].

В Одеському повіті, за даними Єпархіальної училищної ради, нараховувалось: на перше січня 1891 р. 61 установа, на перше січня 1892 р. 57, на перше січня 1893 р. 41, на перше січня 1894 р. 48 установа. Дані про точну кількість шкіл на 1 січня 1895 р. у віданні земства відсутні [150, с. 76].

Проаналізовані нами дані дозволяють простежити активний розвиток мережі шкільних закладів різного типу в поселеннях повіту та виокремити ряд специфічних напрямків діяльності, котрі зосереджувалися на поширенні освіченості.

Так, загальна кількість населення повіту в кін.80-х рр. ХІХ ст. складала 184.791 осіб, у складі 93.754 чоловіків та 91.037 жінок, з яких у волостях проживали 167.656 осіб обох статей, а саме 85.373 чоловіків та 82.283 жінки. В межах повіту було зосереджено 154 освітні установи, а саме: одна міністерська двокласна, три німецькі центральні училища, 41 земська школа, 51 німецька церковно-приходська, 49 православних церковно-приходських шкіл та шкіл грамоти.

У цей час в межах повіту з'являється приватне єврейське училище в м. Очаків, окрім нього в містах існувало шість єврейських початкових шкіл та дві школи створені за положенням 1872 р. З 1888 р. в колонії Вормс існувала спеціалізована школа для глухонімих дітей різних віросповідань [145, с. 36] (Додаток 4.1.6).

Продовжуючи розбудову мережи освітніх установ, земство та інші утримувачі шкіл дбали про збільшення залучення дівчаток до процесу отримання

освіти, на поч. 90-х рр.. XIX ст. учнів на кожну тисячу мешканців припадало близько 62 осіб, навчалось в закладах освіти 7.246 хлопчиків та 4.647 дівчат, не відвідували школу близько 4.278 хлопчиків та 6.558 дівчаток, тобто 37% та 58% від загальної кількості відповідно [147, с. 84].

При цьому, необхідно зазначити, що серед німецького населення майже все дитяче населення у віці від восьми до 14 років, відвідували школи. У решти поселенців повіту не відвідували школи 51% хлопчиків, або 3.453 особи та 82% дівчаток або 5.231 осіб [147, с. 84-85].

У 1892 р. до навчання в школах було залучено 11.370 дітей обох статей, з яких 60,6% складали хлопці, та 39,4% дівчаток. На 100 дітей шкільного віку в межах повіту навчалися 38,9%, при цьому хлопчики складали 46,2%, а дівчаток 31,3%.

Найбільш гармонійне гендерне співвідношення існувало в німецьких школах, де дівчатка становили майже половину всієї кількості учнів, натомість найменш сприятливе співвідношення того ж роду були в міністерських, земських і міських школах, з відсотком дівчат, котрі навчалися, не перевищуючого за всіма трьома типами шкіл - 30% [148, с. 105-107].

В наступному 1893 р. кількість дівчаток у школах зросла до 3.970 осіб, що склало 38 % від числа всіх учнів, кількістю - 10.514. Число хлопців сягало 6.544, або 62% [149, с. 74].

В Одеському повіті, в місцевостях з переважно українським населенням, лишалися без освіти близько 1/3 хлопчиків та майже 3/4 дівчаток шкільного віку. Таким чином, кількості дітей вистачило б для заповнення 78 однокласних училищ, за умови розміщення у одній школі до 60 учнів [149, с. 81-82].

В 1894 р. кількість учнів в усіх типах шкіл повіту дорівнювала 9.42, з котрих 5.786 чи 60% складали хлопчики, а 3.641 чи 40% – дівчатка. Загальна кількість дівчаток по школах різного типу розподілялася наступним чином. Найвищий процент дівчаток нараховувався в німецьких церковно-приходських та міських початкових та приватних школах. В них дівчата складали майже

половину всіх учнів. В земських школах це число сягало дещо більше четвертої частини усіх учнів, а в міністерській двокласній – близько 1/5 [150, с. 77].

Загалом, на основі проаналізованої нами інформації статистичних видань можна визначити, що на 100 % всіх учнів дівчаток припадало: в міністерській двокласній школі – 18%, в земських народних – 26%, в міських початкових – 47%, в міській приватній – 49%, в німецьких центральних – 5%, в німецькій школі для глухонімих – 59%, в німецьких церковно-приходських – 47% [150, с. 78].

В середині 90-х рр. XIX ст. всіх учнів в повіті нараховувалося 11.342, у складі 7.110 хлопчиків та 4.232 дівчаток. При цьому, відповідно до звіту інспектора народних училищ Одеського навчального округу, нараховувалося 11.474, у складі 7.177 хлопчиків та 4.297 дівчаток.

Для максимально точного визначення числа дітей залучених до навчанням, необхідно зарахувати учнів 14 хедерів, в котрих освіту здобували 220 учнів в тому числі – 205 хлопчиків та 15 дівчаток, внаслідок чого в повіті нараховувалося 11.694 учнів, з котрих 7.382 чи 63% хлопчиків та 4.312 чи 36,9% дівчаток. З врахуванням чого спостерігаємо відчутну зміну процентного співвідношення у кількісному залученні дівчаток до освіти. Найвищий - 48%, він був в німецьких церковно-приходських школах, в православних церковно-приходських він складав- 29,8%, а в земських народних сягав 26,3% [151, с. 55].

Починаючи з 1897 р., земство починає працювати над можливостями введення загального навчання в межах повіту та напрацьовувати правила відкриття та утримання земських шкіл [153, с. 5].

Для цього повітовою управою було представлено орієнтовний план нормалізованої мережі освітніх установ для всіх значних шкільних районів з населенням у кожному не менше 400 осіб. В основу розрахунків проектної мережі було покладено наступні принципи:

- 1) при об'єднанні з метою організації шкільного району для користування спільною школою поселення мали бути розташовані на відстані не більше двох верств (2.1 км.);

2) школи повинні бути відкриті лише в тих шкільних районах, у котрих кількість населення становило не менше 400 осіб [140].

Тривалість курсу навчання повинна була збільшитись з трьох до чотирьох років, оскільки переважна кількість учнів земських шкіл завершувало навчання саме в окреслений термін. Число дітей шкільного віку, за новими підрахунками земства, сягало дев'ять відсотків від числа всього населення.

Відповідно до проаналізованих нами статистичних видань, при розподілі поселень повіту на групи, відповідно до визначених вимог, виявилось, що значна частина населених пунктів не могли входити до складу шкільних районів через малозаселеність та розпорошеність в межах повіту. Всього населення у них нараховувалося близько 30.000 осіб, або приблизно 1/6 від числа населення досліджуваних територій. Для таких поселень земством планувалося створення особливого типу шкіл.

Повіт було розподілено на 139 шкільних районів. Із них лише 53 були повною мірою забезпечені школами, решта – 86, мали нерівномірну мережу освітніх установ, з них в 29 районах шкіл не існувало, в 57 районах хоча й існували школи, проте в недостатній кількості. В 26 районах число дітей, котрим було необхідне навчання не було достатнім для створення навчального закладу, тому вони в проектувану земством шкільну мережу не увійшли, разом з малими поселеннями. Земством планувалося додатково напрацювати систему забезпечення шкільною освітою.

Таким чином, лише в поселеннях з кількістю населення понад 400 осіб, існувала необхідність у створенні 50 класів та 45 змін. Всього на облаштування нових шкіл та класів, в межах повіту необхідно було одномоментно витратити 156.000 р., та щорічно направляти на утримання освітніх установ не менше 47.500 р. [124, с. 3; 140] (Додаток 4.1.7).

На рубежі кінця XIX – поч. XX ст. число шкіл в поселеннях повіту досягало 177, у них навчалось 14.507 учнів обох статей, у числі 8.806 хлопчиків, та 5.701 дівчаток, що складало 62% та 38 % відповідно [140, с. 1-4].

Загалом коливання числа шкіл впродовж 90-х рр. XIX ст. найбільш явно було виражено в закладах, підзвітних православному духовенству, зокрема у період перш. пол. 90-х рр. XIX ст., завдяки невідокремленню власне церковно-приходських шкіл та шкіл грамоти, при загальному підрахунку, їх число не опускалося нижче 41 закладу, максимальна ж кількість окреслених установ існувала в 1891 і сягала 61 школу.

В другій половині 90-х рр. XIX ст. при підрахунках окремо враховувалися церковно-приходські школи та школи грамоти, при цьому до кінця десятиліття їх число відповідно стає 28 та 21 заклад.

Кількість земських народних шкіл упродовж окресленого періоду збільшується від 41 – у 1891 до 62– у 1899, або у 1,5 рази, що дозволило значно розширити мережу освітніх установ та підвищити відсоток дітей, залучених до отримання освітніх послуг.

Кількість міністерських двокласних шкіл впродовж десятиліття змінилася з однієї у 1891 до двох у 1899, число німецьких центральних училищ зменшилося з трьох до двох. Відбулися трансформації і в числі німецьких церковно-приходських шкіл, а саме-зменшення їх кількості з 52 до 48, впродовж десятиліття.

Становище міських освітніх установ впродовж 90-х рр. XIX ст. не зазнавало суттєвих змін. Число шкіл, відкритих на основі Положення 1872 р., лишалося незмінним та трималося на рівні двох установ. Кількість міських початкових збільшилася з шести до семи, лише у 1899 р. Існуюча в Очакові міська приватна школа, припинила свою діяльність у 1891 р. Двічі до підрахунку освітніх установ залучалися хедери, число котрих сягало 14 та 17 у 1895 та 1896 р.

Окремо необхідно зазначити появу спеціалізованої освітньої установи Вормської школи для глухонімих, котра почала свою діяльність у 1893 р. (Додаток 4.1.8).

Після революції 1905 р. в суспільстві і владі активно обговорюється необхідність прийняття закону про загальну початкову освіту. Частково його затверджують до 1908 р. Пізніше приймають чотирирічне навчання для всіх

початкових шкіл. При цьому остаточне обговорення законопроекту постійно відкладається, затягнувшись до 1912 р. В результаті цього, Державна рада остаточно відхиляє даний законопроект.

В Одеському повіті до обговорення введення загальної освіти 1906 р. долучилися шляхом проведення спеціальної наради з метою розгляду проекту Міністерства народного просвіщення про введення загальної освіти та зміни положення про начальні училища.

Нарада проводилася під керівництвом голови Одеської земської управи К. Сахарова та за участі членів управи В. Нестеренко, С. Красильнікова, члена училищного ради Н. Отто, земських вчителів Кришталя, Беляєва, Кравченко, Завадського, Невойта та вчительок Печорської, Івасенко, Молчановської, Брайкевич, службовців управи Загородникова та Крігера.

Учасники наради визнали, що проект мав ряд пунктів, котрі потребували уточнень чи правок: за пунктом четвертим визнано, що норма в розмірі 50 учнів на одного вчителя є завищеною і оптимальним буде дотримуватися норми напрацьованої раніше в Херсонській губернії у розмірі 40 учнів на одного вчителя; за пунктом шостим нарада вважала за необхідне зазначити, що перед впровадженням загальної обов'язкової освіти необхідно створити нормальну мережу освітніх установ; за пунктом сьомим, учасники наради заявляли про необхідність, щоб в школах, котрі перебувають у віданні земства, всі витрати на утримання велися виключно земством, оскільки громади часто не мали можливості вионувати свої обов'язки по утриманню шкільних приміщень; за пунктом восьмим, посадовий оклад у розмірі 360 р. в рік було визнано абсолютно не відповідаючим сучасним реаліям і було запропоновано підвищення заробітної плати до 480 р. на рік за умови введення чотирьох надбавок, розміром 60 р. після відпрацювання кожних чотирьох років. Як основна заробітна плата, так і надбавки, мали бути у числі витрат державного бюджету.

Окремо визначено за необхідність при розробці мережі навчальних закладів звертати увагу на дані конкретних місцевостей, беручи за основу дані нормальної

шкільної мережі. В тих же місцевостях, де облаштування повноцінної школи не було можливим, вважалося за необхідне створення інтернатів за рахунок держави.

При розгляді проекту «Положення про початкові училища», комісія мала уточнення щодо навчальних програм, та мети освітньої діяльності. Окремо необхідно окреслити, що нарада висловила протидію включення Закону Божого до числа обов'язкових предметів [115, с. 188-191].

Згідно з проаналізованими нами архівними матеріалами, наслідком роботи наради стало напрацювання нормальної шкільної мережі, відповідно до якої усю територію повіту було розподілено на шкільні райони відповідно до кількості волостей, у котрих існували 139 земських шкіл таких типів: 63 однокласних, 42 двокласних, 19 трьохкласних, п'ять чотирьохкласних та 10 двокласних [73, арк 5-6].

Земством повідомлялося, що для функціонування мережі шкільних районів необхідно було додатково створити 93 освітні установи. При цьому лишалася значна частина населення, котра через загальну розкиданість поселень різного типу була обмежена в доступі в першу чергу через відстань до найближчої освітньої установи, створення ж навчального закладу у окреслених населених пунктах було фінансово недоцільно через малу кількість дітей.

З метою вирішення наявного питання заплановано два напрями: перший включав розміщення учнів з віддалених чи невеликих поселень на квартири у тих місцях, де існували діючі школи. Окреслене планувалося здійснити для 120 населених пунктів.

Найбільші поселення, дітей з котрих планувалося квартирувати у інші поселення – Новопокровське 22 та Більчанське 16 дітей відповідно. Інший варіант передбачав створення специфічного типу освітніх установ – пересувної школи. Такий тип шкіл планувалося створити для 11 поселень [73, арк 31-50].

Таким чином, процес формування та розвитку шкільної освіти Одеського повіту мав поступальний та неоднорідний характер. Разом зі значними здобутками у цьому плані, насамперед освітянська справа у німецьких колоніях, існували численні проблеми з розбудовою шкільної мережі. Труднощі викликали

незадовільне матеріальне забезпечення, низька якість вчительського персонала, необхідність посилення методичної та виховної бази освітнього процесу, тощо. У свою чергу, зміни які відбулися шляхом переобрання нового складу Одеського повітового земства позитивно відобразились на вирішенні нагальних актуальних освітянських викликів, насамперед у питанні посилення ефективності надання освітніх послуг у земських школах. Що сукупно призведе до істотного поліпшення стану шкільної освіти, збільшення кількості учнів навчальних закладів у досліджуваному дисертантом регіоні, наприкінці XIX – початку XX ст.

4.2 Розвиток позашкільної, професійної спеціалізованої освіти та просвітницька діяльність у поселеннях повіту

Сучасні тенденції розвитку вітчизняної та провідних закордонних освітніх систем як один з пріоритетів визначають безперервне навчання протягом життя, складовою якого є позашкільна, спеціалізована освіта, освіта для дорослих, тощо. На території Одеського повіту цей процес бере свій початок у другій половині XIX ст. характеризуючи який, виокремимо наступні форми: проведення читань для населення повіту, створення бібліотечного фонду доступного як учням так і селянам, діяльність класів і курсів для повторення шкільної програми.

Однією з дієвих мір, котра на думку земства могла значно підняти рівень народної освіти, стало б облаштування класів для дорослих, котрі Управа планувала ввести з 1879-80 навчального року. Наявні статистичні матеріали дозволяють зробити висновок, що місцеві селяни виявляли інтерес до продовження, або початку навчання. Для започаткування окресленого, Управа мала намір скористатися правом наданим міністром народної освіти, за яким на підставі § 49 Інструкції дозволялось для інспекторів народних училищ відкривати класи для дорослих у тих поселеннях, де існують народні училища. Облаштування класів планувалося фінансувати з залишків сум на розвиток освіти в повіті.

Окрім цього визнавалася гостра потреба шкіл у літературі для читання. Враховуючи складність пошуку літератури в селах та селищах повіту, селяни не мали доступу до книжок роками, внаслідок чого втрачалися навички читання та письма, здобуті ними під час навчання. Управа ставила собі за мету забезпечити всі школи повіту бібліотеками. Для цього було виписано та закуплено до ста найменувань найкращих, на той момент видань, дозволених навчальним комітетом при Міністерстві народної освіти, загальною кількістю 25 екземплярів кожного.

Ці книги надходили до земських шкіл і склали основу шкільних бібліотек, доступних не лише для учнів, а й для селян, котрі могли користуватися фондом під наглядом шкільного вчителя.

Для продовження окресленої політики Управа розпочала взаємодію з книжковими складами Петербурга та Москви з питань передачі нових книг. Її представниками було придбано 16 екземплярів природничо-історичних таблиць, виданих Імператорським вільним економічним товариством та передано їх до шкіл [131, с. 39].

На поч. 90-х рр. XIX ст. Одеське повітове земство повернулося до проблеми організації курсів для повторення шкільної програми, розрахованих на осіб, котрі завершили навчання в земських школах. Для реалізації чого в 1893 р. було виділено 3.025 р., частину окреслених коштів також направляли на підтримку та поповнення існуючих шкільних бібліотек [149, с. 85-86].

Упродовж наступного 1896 р. облаштовано перші вечірні курси для дорослих, на котрих утримання в якості досліду їх користі повітовою управою було виділено 300 р. [153, с. 63].

Оскільки експеримент з введенням практики освітніх вечірніх курсів досяг успіху у 1897 р. такі заходи було облаштовано при 21 земській школі [153, с. 3].

Їх діяльність регламентувалася правилами затвердженими Одеською земською управою, основні положення котрих були наступні: курси мали на меті підтримувати в колишніх учнях рівень освіченості, отриманій ними після закінчення курсу земських шкіл. На курси допускалися тільки освічені чоловіки.

Заняття проходили двічі на тиждень в приміщенні школи впродовж трьох годин з 17.00 до 20.00. Пріоритет надавався Закону Божому, з якого розпочиналось перше заняття, решта два – навчальним предметам зі шкільної програми. Заняття тривали з 1 листопада до 15 лютого, за умови постійної наявності не менше десяти учнів. Всього заняття велися в 23-х земських школах. В середньому їх відвідували близько 13 чоловік. В деяких випадках число слухачів сягало 11, 15 або 20 осіб. Уроків по Закону Божому було проведено 631, по загальноосвітніх дисциплінах – 704 [124, с. 8-9].

На поч. XX ст. заняття на курсах проводились в 23-х школах, загальною відвідуваністю у 377 осіб. Крім цього, управою було піднято питання про відкриття безкоштовної бібліотеки-читальні в селі Олександрівка (Арнаутське), що дозволило б значно розширити доступ населення до книжкового фонду [155, с. 8-9].

У 1901 р. кількість шкіл при яких було організовано курси зменшилося до 20. Цьогоріч також було організовано дві бібліотеки-читальні [156, с. 11].

Впродовж наступного 1902 р. курси зорганізовано при 20 земських школах. Їх відвідало 527 особи, що в середньому на одну школу давало близько 20 осіб. Земство визнавало досить слабкий розвиток курсів, основною причиною їх малоуспішності було визначено у незадовільності навчальної програми, в основі котрої лежало повторення матеріалу початкової школи.

Перший з'їзд вчителів Одеського земства запропонував розширити програми за рахунок детальних відомостей з історії, географії, природознавства, сільського господарству та гігієни це б в свою чергу дозволило зробило заняття на курсах привабливішим для населення повіту [141, с. 19].

Зі збільшенням кількості повітового населення, шкіл та учнівства, зростала потреба книгозабезпечення. Розвиток існуючої мережі пришкільних бібліотек потребував активізації фінансування для поповнення книжкового фонду, напроти ассигнування в розмірі 1.240 р. лишалося незмінним впродовж другої половини 90-х рр. XIX ст., при цьому відбувалось розширення мережі пришкільних бібліотек.

В 1902 р. організовано чотири шкільні бібліотеки, для поповнення котрих книгами, з бюджету земства надано по 50 р. кожній, фінансування решти 66 пришкільних бібліотек обмежувалися сумою у розмірі 15 р. 70 к. на кожну [141, с. 16].

Для більшості шкіл окреслена сума була абсолютно недостатньою та не покривала навіть половини попиту учнів на книги. Для навчальних закладів з малою кількістю учнів сума у 15 р. 70 к. вважалась абсолютно достатньою навіть враховуючи те, що до користування бібліотекою крім учнів, допускалися селяни.

З метою оптимізації роботи пришкільних бібліотек, Першим з'їздом вчителів повіту було створено комісію з п'яти членів, в обов'язки котрих увійшло складання списку літератури з подальшим розподілом його на категорії для поповнення шкільних бібліотек.

Окрім пришкільних в повіті існувало 10 бібліотек-читален, зокрема: Біцілівська, Граденицька, Петровсько-Солониська, Ряснопільська та Северинівська котрі були створені в 1898 р., Олександрівська (Арнаутська) імені І. Кундера та Корсунцівська Пушкінська бібліотека створені в 1901 р., Ще три Пушкінських бібліотеки було започатковано в 1902 р. у селах Анатоліївці, Кубанці та Курисово-Покровському. Бібліотека окресленого типу в Великій Коренисі сформовано, проте не відкрита в 1902 р., через дооблаштування приміщення [141, с. 17].

Станом на 1903 р. шкільні бібліотеки функціонували при всіх земських школах повіту. Їх фонди нараховували 81.152 одиниця примірників. В середньому на кожну школу приходилось 427 томи.

В 1903 р., відповідно до відомостей земства, кількість осіб, котрі скористалися можливістю користування бібліотеками при 36 закладах освіти налічувала: 1.025 учнів, або в середньому на школу 53 учні та 1.343 поселян або в середньому 37 осіб. Учням було видано 23.246 книг, в середньому на кожного доводилося по 12 примірників. Селянам же було надано в користування 8.005 видань, або в середньому по 6 книг на кожного [113 с. 14].

Разом було зроблено 31.251 випадків надання книжок, в середньому на кожну школу припадало 868 бібліотечних послуг. У порівнянні з 1901 р., коли земство оперувало даними від вчителів з 24 шкіл, середня кількість читачів на кожну освітню установу зросла на 13 осіб у контингенті учнів та на 11 у контингенті селян, середня кількість видач книг на одну школу зросла на 180 книг у кожному навчальному закладі. В учительських секціях шкільних бібліотек нараховувалося 3.024 книги [113 с. 15].

Спостерігалось значне збільшення числа жінок, котрі обслуговувалися бібліотеками різних типів. Жінки найактивніше відвідували бібліотечні заклади Анатоліївки, Курисово-Покровського та Олександрівки (Арнаутки) [113 с. 14-16].

На відміну від земських, німецькі церковно-приходські школи, відповідно до даних звіту інспектора народних училищ VII району Херсонської губернії М. Іващенко, були слабозабезпечені навчальними посібниками та книгами для читання [113, с. 21].

Відповідно до проаналізованих нами статистичних даних у 1904 р., кількість томів в шкільних бібліотеках досягала 33.460 екземплярів, в середньому на кожну школу приходилося по 452 одиниці. При цьому необхідно зазначити, що середній показник не може точно відобразити рівень доступності більшості книг населенню. Оскільки через різний розмір освітніх установ, кількісне забезпечення їх друкованими виданнями було нерівномірним. Видано в користування було 47.870 книг, з них не залученим до навчального процесу – 18.320, у тому числі дорослим – 10.308, що складало 21, 5 % від числа всіх видач. В середньому на школу було видано 647 видань, учням – 399, решті – 48 [114, с. 215].

Курси у 1904 р. проводилися викладачами 36 земських школах. Загалом їх відвідувало 945 осіб. В селі Троїцьке програму було розширено до рівня двокласної школи з 28 курсистами. При трьох школах проводилися недільні заняття, котрі відвідували 128 учениць [114, с. 218].

Число шкіл, при котрих велись курси, за рік збільшилася у порівнянні з попереднім роком на вісім освітніх установ. Число відвідувачів подвоїлося з 488

до 945 осіб обох статей. В Граденицькій другій земській школі вечірні та недільні заняття відвідувало 180 осіб, серед яких 65 жінок [114, с. 218].

Процес переоблаштування курсів при земських школах та перехід їх з початкових на програми дворічного навчання, призвів з одного боку до покращення якості освітнього матеріалу, котрий надавався учням під час занять, а з іншого до чисельного зменшення кількості освітніх установ, при котрих проводилися повторювальні курси.

В 1908 р. останні проводились при 14 школах. Слухачів обох статей було 426. В середньому, на кожную школу доводилося до 30 відвідувачів.

До моменту розширення програми, заняття проводились при більшому числі шкіл, проте через типову програму, вони представляли менший інтерес для населення, тому число відвідувачів у середньому на одну школу було менше 20 осіб [116, с. 216].

В процесі зростання числа освітніх установ в межах Одеського повіту та числа учнів у них, збільшувалася потреба грамотного населення у книгах для читання. Земська повітова управа, дбаючи про доступність для населення друкованих видань в 1904 р. витратила на збільшення книжкового фонду в існуючих та створення пришкільних бібліотек в трьох нових школах: Кір'яківській, Веселокутській та Більчанській – 1958 р. 92 копійки [116, с. 216].

При цьому Управа вперше розподілила окреслені кошти відповідно до кількості учнів в школах. Таким чином, пришкільні бібліотеки отримали на поповнення фондів суми від 18 р. 43 копійок до 35 р. 28 копійок. Окрім окреслених бібліотечних установ при школах в повіті існували 12 бібліотек-читалень, котрі діяли поза школами [116, с. 216].

З середини 90-х рр. XIX ст. при освітніх установах повіту було розпочато практику проведення народних читань, в 1895 р. при шести земських школах проводилися читання з використанням тіньових картин [151, с. 56].

Одеським Земством влаштовувалися спеціалізовані читання, зокрема взимку 1897-1898 рр. було організовано проведення лекцій на теми боротьби з

хворобами та шкідниками сільськогосподарських рослин і плодових кущів [153, с. 39].

Позакласні читання з використанням тіньових картин набули широкої популярності серед населення повіту. В 1896-1897 навчальному році прилади, а саме «чарівні ліхтарі», мала 21 земська школа.

За повідомленнями вчителів шкіл, у котрих проводилися читання, кількість бажаючих їх відвідати значно переважала над можливостями шкільних кімнат. Так за даними, наданими вчителем Трихатської школи, на читання приходили не лише жителі власне Трихат, а й селяни з сусідніх поселень [124, с. 9-10].

В 1900 р. 284 народні читання було проведено при 32 земських школах, загалом їх відвідало більше 40.000 осіб, в наступному 1901 р. читання проводилися також у 32 школах [155, с. 8; 156, с. 11].

Народні читання впродовж 1902 р. велися вже при 52 земських школах. Всього було проведено 597 заходи, число відвідувачів за приблизними підрахунками вчителів сягало до 86 тисяч осіб.

На думку дисертанта, зростання кількості читань було пов'язано в першу чергу з якісними змінами в технологічному аспекті проведення заходів. Зокрема, завдяки сприянню з боку опікувача з питань народної тверезості, в 13 школах було встановлено ацитиленові горілки, в деяких освітніх установах були встановлені екрани чи штори. Завдяки отриманій допомозі на базі освітніх установ протягом року було проведено 221 читання с показом 2.343 картинок [141, с. 18].

В наступному 1903 р., навіть при зменшенні числа закладів, у котрих проводилися просвітницькі лекції, до 51 земської школи, всіх читань було організовано 732, число відвідувачів, за даними, отриманими земством від вчителів, сягало до 100.000 осіб [113, с. 15].

На відміну від земських, німецькі церковно-приходські школи через фінансування з боку громад не мали можливості для проведення вечірніх занять з дорослими курсів та народних читань [113, с. 21].

У 1904 р. читання проводили при 62 земських школах, у порівнянні з попереднім роком до окресленої діяльності доєдналися 11 закладів. Всього було проведено 1.178 заходів, загалом число відвідувачів досягнуло до 117 тисяч. При цьому, до окресленого числа не враховували читання, проведені для учнів [114, с. 19].

До кінця першого десятиліття XX ст. спостерігаємо процес поступового занепаду практики проведення відкритих читань з використанням технічних засобів. Так, впродовж 1908 р. було проведено 146 читань, котрі відвідали 11.743 особи, натомість в 1906 р. окреслених заходів було 800 при 80.000 відвідувачів, фактично за два роки відбувається зменшення в п'ять разів [116, с. 216].

В основі розвитку професійної освіти, пріоритет надавався поліпшенню професійних навичок населення шляхом здобуття первинних вмінь та удосконалення подальшої майстерності при навчанні у досвідченого майстра. Серед промислів подібне навчання практикувалося серед каменярів, гончарів, столярів, бондарів, ковалів.

Завдяки природнім особливостям земель повіту, частина поселень мала доступ до видобутку та використання природних копалин нерудного походження. Це у свою чергу створювало попит на майстрів, котрі вміли працювати з найпоширенішими у ґрунті червоними глинами та вапняками. Поширення представників цих професій разом зі зростанням попиту на виготовлену ними продукцію, призвело до потреби розширення виробничих потужностей, що в свою чергу вилилося в процес залучення додатковою кількістю робочих рук до промислу.

Промисел з видобутку та первинної обробки каміння зосереджувався переважно у власності окремих родин. Завдяки його технічній простоті, він облаштовується досить просто і передавався в сім'ї від батька до синів, котрі стаювали його помічниками, досягнувши віку 13-15 років і здатності працювати ломом, сокирою та спеціальною пилою для каменю. Окрім згубного впливу

важкого промислу на здоров'я працівників, відволікання хлопчиків на роботи у кар'єри, призводило до нетримання ними базової початкової освіти [117, с. 1777].

На відміну від промислу з обробітку каменю, обробіток глини потребував більш серйозної підготовки та тривалішого часу для освоєння мистецтва. Також необхідно вказати, що завдяки присутності в повіті представників різних етносів, відрізнялися і підходи як до самого способу виробництва, так і до порядку підготовки учнів. Гончари з числа німців-колоністів не мали права приймати до навчання ремеслу учня, доки він не закінчить курс місцевої школи. Тому в німецьких колоніях хлопці вступали на навчання до гончара у віці 13-14 років.

Навчання гончарному ремеслу тривало щонайменше чотири з половиною роки, час котрий відводився учню на практику протягом дня не відрізнявся від кількості годин котрі проводив за роботою підмайстер.

Зазвичай, протягом періоду навчання, учень продовжував жити у майстра виконуючи при цьому, окрім робіт з вдосконалення своєї майстерності, різні заняття по господарству.

Навчання було організовано з розрахунком, щоб учень вже з другого півріччя, шляхом надання своїх послуг починав компенсувати витрати на його утримання. Однак під час вивчення ремесла, учень не отримував від майстра грошової платні, натомість перебуваючи на утриманні та отримуючи за необхідності взуття та одяг.

Часто учень, котрий закінчив курс навчання ремеслу, залишався у свого ж вчителя в ролі підмайстра, спершу за помірну оплату, після трьох або чотирьох років, рівень грошової винагороди вирівнювався з досвідченими підмайстрами.

Гончари з українських сіл учнів набирали переважно у власних родин, тому окреслена у випадку з німцями-колоністами практика, широкого розповсюдження набула саме в колоніях [117, с. 1841-1842].

Природно-кліматичні умови краю диктувала необхідність у наявності представників бондарного, столярного ремесел та ремесла з виготовлення землеробського реманенту.

Учні, котрі вступали на навчання до майстра в німецьких колоніях, зобов'язані були попередньо закінчити сільську школу, проте окреслена вимога не мала жодного значення у болгарських колоніях та українських селах. Відповідно до цього, у німецьких колоніях учень не міг вступити до майстерні у віці молодшому 13-14 років. У болгарських колоніях та українських селах нерідко траплялися випадки прийому на навчання хлопців з дев'ятирічного віку. Протягом дня, учень проводив за роботою орієнтовно 13-13,5 годин влітку та не менше десяти взимку [117, с. 1810-1812].

У німецьких колоністів, майстерні котрих були правильно влаштовані, учні столярного, бондарного і землеробських знарядь – ремесла проводили за навчанням від чотирьох років, за умови, що майстерня працювала цілий рік. В деяких випадках, навчання тривало п'ять-шість років.

Від умов домовленості між господарем майстерні та родичами учня залежало звільнення останнього на час польових робіт, проте бували випадки укладення домовленостей, за якими учень залишався у господаря і під час перерви в роботі майстерні, працюючи у якості чорнороба.

У болгарських колоніях та українських селах, навіть у випадку, коли виробництво у майстерні було безперервним, навчання тривало п'ять-шість років. Окреслене залежало також від того, що навчання починалося з дуже раннього віку. В майстернях з переривчастим циклом виробництва учнів не приймали, в першу чергу через те, що в подібних майстернях на навчання знадобилося б десятків років і учень не міг би стати задовільним підмайстром.

У колоністів навчання проводилося з таким розрахунком, щоб учень вже з другого півріччя першого року перебування у майстра, шляхом надання особистих послуг та роботою в майстерні, міг би окупити витрати на своє утримання.

Із 100 учнів, котрі вступали до майстерень німецьких колоністів, 50 залишали навчання до закінчення половини терміну, необхідного для опанування ремесла. З решти 50 близько 30 вибували упродовж другої половини навчального

терміну. Таким чином, закінчували навчання не більше 20 учнів, котрі надійшли до майстерні в один проміжок часу [117, с. 1811]

Оскільки господарі терпіли від подібного збитки, поширювалася практика укладання формальних договорів з родичами учня, в котрих обумовлювалася зокрема і проблема «неустойки», котра сплачувалася господареві у випадку, коли учень залишив навчання раніше обумовленого терміну. Проте й окреслені умови нерідко порушувалися родиною учня, оскільки подібні контракти найчастіше визнавалися нелегальними.

Що ж до учнів, у майстернях болгарських колоній та українських сіл можна спостерігати ще більший процент відсіювання. Зі 100 осіб, котрі одночасно вступали до майстерні, витримували повний термін навчання не більше чотирьох осіб.

Як правило рідні учня намагалися шляхом відправлення дитини до майстерні тимчасово звільнитися від непродуктивного споживача в сім'ї, проте як тільки відданий в навчання досягав віку коли він ставав корисним для ведення сільськогосподарських робіт, родина забирала його від майстра [117, с. 1810-1812].

Хлопці, котрі поступали на навчання в кузні німецьких колоній, повинні були обов'язково закінчити школу. Окреслена вимога натомість зовсім не практикувалася у болгарських колоніях та українських селах. Через це до кузні німців-колоністів учень приходив у віці 13-14 років. Навпаки, у ковалів-болгар та українців учні були у віці від десяти років. За роботою вони проводили влітку близько 13, а взимку до 10 годин. Навчання ковальському ремеслу у хорошого майстра-господаря тривало орієнтовно чотири з половиною-п'ять років.

Якщо кузні працювали не повний рік, то на навчання нерідко потрібно було шість років, при цьому, якщо дитина вступила до навчання у віці десяти років, то навчання обов'язково вимагало не менше 6 років.

Німці-колоністи, котрі віддавали своїх синів у кузні для вивчення ковальського ремесла, намагалися, щоб вони закінчували повний термін навчання, завдяки чому випадки залишення кузні раніше закінчення терміну

навчання надвичайно нечасті серед учнів-колоністів. Загалом, на основі проаналізованих статистичних даних можна визначити, що з десяти відданих на навчання юнаків, залишали кузню передчасно четверо, решта шість закінчувало повне навчання.

У селянських кузнях учні котрі пробули повний термін навчання становили велику рідкість. Так, з 20 допущених до навчання осіб, повний курс не закінчував жодний [117, с. 1863-1864].

Враховуючи окреслені особливості, котрі виникали у поселеннях повіту у зв'язку з розвитком місцевої промисловості, Одеським повітовим земством, в середині 70-х рр. XIX, в контексті розвитку загальної освітньої мережі, було почато процес створення спеціалізованих класів з метою охоплення жителів поселень професійною освітою.

Упродовж 1873-74 навчального року у Северинівці та Баранівці, земською управою проводилися роботи з облаштування ремісничих відділень, користуючись фінансуванням з боку Херсонського губернського земства. При Баранівській школі планувалося облаштувати клас з навчанням переплітній справі, а при Северинівській столярну майстерню. Для останньої було запрошено досвідченого майстра. Бажаючи облаштувати ремісничі відділення на розумних засадах, від імені управи було надіслано листа до керуючого Севастопольським адміралтейством з проханням надіслати зразки столярних та слюсарних виробів, за котрими велося навчання у Севастопольському слюсарно-грамотному училищі [139, с. 9-10]

При цьому, земство продовжило організацію ремісничих відділень в інших освітніх установах повіту, було започатковано створення при Яськівській школі відділення, де діти повинні були навчатися столярному, скляному та малярному ремеслам під керівництвом учителя Єфімова, на прохання жителів Граденицької волості. Управа надала учителю станок для переплетення та інструментами для навчання переплітному майстерству [133, с. 30].

В 1880 р. земством розпочато розширення ремісничого відділення при Северинівській школі, для чого було заплановано та збудовано окреме

приміщення для майстерні. Участь у будівництві взяли: Северинівська економія, надавши 200 р. та землевласники: В. Карпов надав 1.500 кулей комишу М. Никшич, котрий відпустив десять чвертей вапна.

Северинівське ремісниче відділення у процеі підготовки майстрів, окрім приватних робіт, виготовляло усі класні меблі для новостворених Ряснопольської Слов'яносербської та Любопіль-Тишківської шкіл. Для двох останніх також виконувала всі столярні роботи. Також учнями було виконано столярні та теслярські роботи у новій будівлі Северинівського ремісничого відділення [117, с. 1730-1731].

Розвиток ремісничого відділення при Северинівській школі знаходився у віданні старшого вчителя школи Топольницького, котрий керував ремісничим відділенням. Діяльність окресленого виконувалася на таких засадах: до ремісничого відділення приймалися хлопчики не молодші 14 років та котрі попередньо закінчили курс елементарної земської школи, виключення для дітей молодших за 14 років робилося лише у випадку, коли дитина добре розвинена фізично та закінчила елементарну школу.

Для того, щоб вивчити ремесло повністю та вийти зі школи майстром тривалість навчання складала чотири, у деяких випадках п'ять років. Для запобігання переривання батьками навчання дитини у ремісничій школі, вчителем Топольницьким було створено систему, при котрій батьки підписували договір зі школою. За ним вони брали на себе зобов'язання не переривати навчання дитини в школі. Учні ремісничої школи, під час навчання та перебування в ній, користувалися повним утриманням від навчального закладу, котрий знаходив кошти для цього шляхом виконання учнями різних столярних замовлень. Цим же шляхом отримувалися кошти на утримання майстра-столяра, котрий навчав дітей. Оплата роботи майстра у 1880 році обійшлася в 360 р. [117, с. 1732].

У 1880 р. в школі навчалася десять хлопчиків, котрі перебували на різному рівні оволодіння ремеслом, починаючи з таких, котрі вчилися володіти сокирою та пилою та завершуючи тими, хто зосереджує свою увагу на різьбі по дереву, поліровці та фарбуванню шаф, комодів, столів та стільців.

Робота в майстерні розпочиналась о п'ятій ранку, продовжувалася до восьмої, далі сніданок, після цього праця до дванадцятої, потім обід та відпочинок. О першій пополудні роботу поновлено до восьмої вечора, після чого вечеря. О дев'ятій, у деяких випадках десятій вечора, учні лягали спати. Серед учнів обов'язково обирався один черговий для прибирання майстерні та інструментів після занять та нанесу води.

Відповідно до проаналізованих нами статистичних видань, якість виробів школи дозволяла отримувати стабільний потік замовлень як в самій Северинівці, так і в навколишніх поселеннях. Окрім приватних замовлень, учні школи виконували замовлення земської управи, серед яких: меблі для нових шкіл, різноманітні столярні роботи на об'єктах, котрі будувалися за рахунок земства, та виготовляли шафи, комоди, шкатулки та столи [117, с. 1731-1733].

Ремісничий клас при Яськівській школі існував під наглядом учителя Єфимова, котрий навчав у ньому десять хлопчиків столярству. При цьому управа заявляла, що ремісничі класи, котрі існували в Херсонській губернії впродовж 70-х рр.. XIX ст. на кошти Херсонського губернського земства, не мали очікуваної користі не підготувавши жодного майстра.

Враховуючи наведене, управа вважала доцільним змінити систему ремісничих класів на одне централізоване ремісниче училище, однією з умов вступу до котрого, стало б закінчення курсу народного училища [131, с. 16].

На поч. 90-х рр. XIX ст. на облаштування при Северинівській школі столярно-токарної майстерні щорічно планувалося направляти по 100 р. для винагороди за працю вчителю Александрову та разово направити 300 р. на придбання необхідних інструментів та токарного станку [149, с. 86].

Іншим напрямком отримання учнями спеціалізованих навичок на базі освітніх установ, котрі перебували у віданні земства, було засвоєння первинних агрономічних навичок з садівництва та городництва.

В 90-х рр. XIX ст. земство володіло трьома розплідниками плодових дерев в Маріїнському, Рорбаху та Зельці та ставило перед собою завдання облаштування шкільних садів, з метою поширити серед населення знання в галузі садівництва.

При цьому, особлива роль відводилася освітнім установам та вчителям, котрі не лише мали досвід садівництва, отриманий на спеціалізованих курсах при Одеській школі садівництва. Також було створено посаду роз'їздного вчителя садівництва, котрий на місцях, відвідуючи сади жителів повіту, знайомив їх з правилами прививки та окуліровання дерев, обрізки винограда та інших особливостей догляду за ними.

Починаючи з 1891 р., вчитель Антоно-Кодинцівської школи, Ф. Карюков почав облаштовувати сад при школі. Селяни, котрі спочатку висловлювали скептицизм до роботи, стали поступово сприймати ідею садівництва. Навесні 1896 р. поселяни звернулися до вчителя з проханням висадити дерева на сільському цвинтарі. Посаджено було 70 акацій та 150 шовковиць, взятих з школьного розплідника, де вони були вирощені з насіння [152, с. 91].

Протягом 1895 р. роз'їзним вчителем було проведено посадки дерев при школах: Раснопільській, Любопіль-Тишківській, Малобуяльській, Великобуяльській, Оленівській та Кубанській. Вчителями було виконано висадки дерев в Антоно-Кодинцевому, Курисово-Покровському, Трихатах, Янчокракі та Великій Коренисі [151, с. 22].

При всіх школах, за умови володіння ними земельної ділянки, насаджувались сади та городи. При багатьох училищах було висаджено шовковиці, з метою подальшого розвитку шовківництва, що практикувалося в деяких освітніх установах започатковано пасіки [151, с. 56].

Бджолярство, як галузь господарства селянства, була важливим напрямком отримання додаткового доходу, цьому сприяла наявність двох великих ринків збуту Одеси та Миколаєва. В межах повіту бджолярством займалися у багатьох селах та німецьких колоніях, проте часто використовуючі застарілі, традиційні технології, що в кінцевому наслідку приводило до низького доходу господаря. В багатьох бджолярів, особливо в західній частині повіту, існували пасіки у розмірі до 250 колод, проте часто через погодні умови власники не могли зібрати з них достатньої кількості продуктів бджолярств.

Проте, в межах повіту, починаючи з кінця 70-х рр. XIX ст., існувала зразкова пасіка патера Вебера, складена з вуликів, сконструйованих особисто власником. За його ініціативи учителями Стразбурзького німецького центрального училища було започатковано вивчення учнями основ теоретичних та практичних знань бджолярства. Для успішного проведення окресленого, при освітній установі було створено пасіку.

На поч. 90-х рр. XIX ст. патером Вебером пасіку було первезено в околиці Северинівки для пропагування нових методів ведення господарства серед місцевого населення [367].

Протягом 1895-1896 навчального року шість вчителів земських шкіл були відкомандировані на курси садівництва та городництва до Одеської школи садівництва та городництва та до Херсонського сільськогосподарського училища. Двоє учителів були відкомандировані на курси ручної праці при Одеському міському ремісничому училищі [151, с. 56].

З весни 1896 р. під керівництвом роз'їзного вчителя Рожкова роботи з облаштування шкільних садів проводилися, як при школах, у котрих уже були створені сади, так і при тих, де таких ще не було.

В існуючих садах проводилося роз'яснення правил обробки ґрунту, висадки нових дерев, окулірування, омолодження та обрізки. Облаштування нових садів було здійснено при земських народних школах у Северинівці, Варварівці, Троїцькому, Біляївці та Канделі та деяких інших [151, с. 31].

З метою підтримки ідеї розвитку садівництва Одеською повітовою земською управою було прийнято видавати вчителям за кожне успішне окулірування дерева, котре в подальшому було відсаджено з шкільного саду винагороду у розмірі від 10 до 15 копійок за кожну рослину.

В 1897 р. учителю Трихатської земської школи було видано винагороду у розмірі 18 р. 80 копійок за видані з шкільного розплідника 188 однорічних саджанців абрикос, яблунь та груш.

В окреслений період розпочато розбивку та посадку садів в Олександрівці (Арнаутці), Граденицях, Ясках, Бадені, Павлинці, Роксоланах, Калаглі, Кубанці та

Страсбурзі. Планувалося створення саду в колонії Ельзас, для цього мало бути передано 600 кв. соток землі з власності місцевого пасторату у власність школи.

На успішність розвитку практики шкільного садівництва в повіті наприкінці XIX ст. звернуло увагу Імператорське російське товариство садоводів. У 1897 р. від Одеського відділку Імператорського російського товариства садоводів через директора народних училищ Херсонської губернії було отримано повідомлення про те, що ним було створено грошову винагороду імені Імператора Олександра III у розмірі 200 р., з метою щорічного преміювання тим вчителям земських шкіл, котрі доклали найбільше сил для розвитку садівництва, плідівництва та городництва при школах [153, с. 38-39].

На поч. XX ст. розведенням садів займалися при 24 земських школах. Для цього сільськими товариствами відводилися спеціальні земельні ділянки. Посадковий матеріал для вчителів отримували з земських розплідників. В Антоно-Кодинцівській, Троїцькій та Великобуялиській школах застосовувалась практика заготовляння сіянців на підвої в грядях з насіння.

За трьохлітні привиті саджанці, котрі передавалися учням чи бідним селянам з шкільних розплідників, земство оплачувало вчителям по 10 копійок за кожне дерево [155, с. 54].

Роз'їзним вчителем садівництва були відмічені як зразкові, сади при школах в поселеннях: Трихати, Чубівка, Великий Буялик, Антоно-Кодинцово, Курисово-Покровське, Велика Корениха, Анчокрак та в німецьких колоніях Баден і Кандель [155, с. 109].

В 1902-03 навчальному році число земських шкіл при яких було створено сади та розбито городи збільшилося до 29 закладів. В цей же період в межах практики оплати за відпущені трьохлітні дерева було виокремлено груші ціна за кожний саджанець котрих сягала 15 копійок [162, с. 14].

Всі існуючі пришкільні садочки характеризувалися хаотичністю висаджених саджанців, не існувало детального підбору сортів чи порід дерев. Одна з найкрупніших стандартизованих посадок існувала при Великобуяликській школі і являла собою 15 абрикос [162, с. 24].

На початок XX ст. земством було піднято питання про створення курсів рукоділля учениць земських шкіл, проте питання не було вирішено остаточно і курси не було відкрито [155, с. 18].

В 1903 р. піклувальником Одеського навчального округу було зроблено пропозицію земству встановити субсидію на відкриття професійної ремісничої школи з керамічним та шкіряним відділеннями [157, с. 7].

Апогеєм розвитку пришкільної професійної освіти стало створення відокремленого спеціалізованого закладу Ремісничої школи імені В.В. Якуніна, процес створення котрої розпочався у 1903 р.

У доповіді повітової управи з питання облаштування приміщень для нового навчального закладу піднімалося прохання щодо уточнень шляхів фінансування будівництва. Засіданням гласних Одеської повітової земської управи було визначено: внести в кошторис витрат на 1905 рік на побудову будівлі школи - 6.000 р. При цьому Повітове земство пропонувало Херсонському губернському земству прийняти навантаження на загальногубернський бюджет, розміром 2.000 р. щорічно строком на два роки. Перенесення будівництва з весни 1904 р. на весну 1905 р. було пов'язано з добудовою Троїцької лікарні та відсутністю вільних сум у земства [157, с. 9-10].

Впродовж 1905 р. членами повітової управи вирішувалося питання: де саме розміщувати та будувати приміщення школи. Одним з перших варіантів було обрано містечко Курисово-Покровське, у котрому розташовувалася підходяща ділянка, площею 2.460 квадратних сажнів. За умови остаточного затвердження місця розташування професійної освітньої установи в містечку, внести в кошториш 1906 р. витрати у розмірі 6.000 р., решту витрат перенести на бюджет 1907 р.. та дозволити підготовку необхідних будівельних матеріалів.

Через збільшення розміру проектної суми витрат на будівництво з 16. 475 р. до 20.860 р., управа планувала звернутися до Херсонської губернської земської управи з проханням прийняти на себе додаткові витрати у розмірі 2.954 р., шляхом перенесення його на рахунок загальногубернського збору.

За неможливості будівництва в Курисово-Покровському розглядалася можливість пошуку іншого місця. Оцінка доступних місць було доручено В. Якунину, котрий повинен був визначити найзручніше з трьох доступних місць розташування: Курисово-Покровському, Ряснополі та Каїрах. Після визначення можливого місця будівництва, саме будівництво доручити комісії у складі: голови комісії, члена управи, завідуючого будівельним відділенням, та членів комісії гласних повітової управи: К. Реміха, Ф. Гука, А. Якуніна, та представника тієї сільської общини, на території котрої заплановано будівництво [159, с. 18-19].

В процесі пошуку місця для школи, представники управи в 1907 р. зупинилися на ділянці при містечку Ряснополі. Проте в процесі підготовки будівництва Одеська повітова земська управа в ході спілкування з Херсонською губернською земською управою дізналася про плани останньої про створення міжповітової ремісничої школи в містечку Березівка, котра могла обслуговувати в тому числі і територію Одеського повіту.

Враховуючи окреслене, земська управа визначила обрати місцем побудови школи Ряснополь, проте не починати роботи до остаточного отримання інформації щодо будівництва школи у Березовці [160, с. 16-17].

В процесі подальшого розвитку питання будівництва ремісничої школи Одеською повітовою земською управою було придбано територію Фестерівської садиби та почати переобладнання приміщень для облаштування навчального закладу, задля чого виділено з бюджету 12.800 р.

Розробку програми діяльності школи планувалося надати на розгляд спеціальної комісії, до складу котрої мали увійти представники як освітнього відомства, так і ремісники-спеціалісти [161, с. 8].

Отже, формування та трансформація поширених у повіті промислів за допомогою професійної освіти стало важливим фактором поліпшення професійної діяльності населення повіту. Специфічними особливостями стало отримання молодими людьми професійних навичок від майстрів з обробки деревини, металу та глини.

Постійна трансформація, з метою удосконалення кустарних промислів, спонукала місцеву владу до створення умов для централізованого навчання ремеслам. Земською повітовою управою було розпочато розбудову ремісничих освітніх закладів, як у вигляді окремих освітніх установ, так і у вигляді спеціалізованих класів при ряді існуючих в підпорядкуванні земства шкіл. Важливим елементом спеціалізованих аспектів освітньо-просвітницького впливу з боку земств стали освітні курси, просвітницькі лекції, співробітництво з бібліотечними установами, тощо.

Визначено, що окремої уваги з боку Управи заслуговувала сільськогосподарська освіта учнів земських шкіл та поширення культури аграрної діяльності серед жителів повіту. Зазначено, що при школах, за умови володіння ними земельної ділянки, насаджувались сади та городи, пасіки, тощо. На початку XX століття садівництвом займалися 24 земські школи. Посадковий матеріал для вчителів отримували з земських розплідників. В Антоно-Кодинцівській, Троїцькій та Великобуялиській школах застосовувалась практика заготовляння сіянців на підвої у грядках з насіння. За трьохлітні привиті саджанці, котрі передавалися учням чи бідним селянам з шкільних розплідників, земство оплачувало вчителям по 10 копійок за кожне дерево.

Таким чином, здійснений на основі архівних матеріалів та статистичних джерел аналіз дозволяє реконструювати основні форми й напрями освітньо-просвітницького розвитку поселень регіону. Процес формування та трансформації навчально-виховних закладів шкільної, позашкільної та спеціалізованої освіти різного типу власності в Одеському повіті Херсонської губернії дає змогу стверджувати, що шкільні установи та навчальний процес у них стали основою для культурного розвитку населення повіту.

Важливу роль у цьому відігравали церковно-приходських шкіл німецьких колоністів, земські освітні установи та заклади освіти при православних храмах. Важливим елементом стали бібліотечні установи, створені як при освітніх установах, так і у вигляді окремих закладів.

Процес отримання виробничої спеціалізації у німців, болгар та українців та їх підхід до процесу опанування молоддю вмінь мав свою специфіку. Так, у німців-майстрів діти не допускалися до отримання професійних навичок без наявності початкової освіти, в українців та болгар початкова освіта була не обов'язковою.

У формуванні умов для централізованого навчання місцева влада працювала над підпорядкуванням усіх існуючих закладів освіти Повітовому земству, підтримувала існування Северинівського столярного училища, як прямим фінансуванням, так і направленням до нього усіх замовлень на виготовлення шкільних меблів. Піклувалася про позитивне вирішення питання створення спеціалізованої ремісничої школи.

Земською повітовою управою, розбудовувалися спеціалізовані класи при ряді існуючих початкових шкіл, що дозволяло зробити процес опанування базовими професійними знаннями доступнішим, проте, через невідповідність вчителів існування класів часто бувало нетривалим та уривчастим. Окрему увагу управа приділяла сільськогосподарській освіті учнів земських шкіл та поширенню культури аграрної діяльності серед жителів повіту. Одним з аспектів останнього стало пришкольне садівництво з метою, як додання учням господарських навичок, так і популяризації садівництва серед населення.

Окреслене дозволило охарактеризувати основні тенденції освітянсько-просвітницького розвитку Одеського повіту досліджуваного періоду.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні актуальними серед дослідників є розробки, пов'язані з висвітленням регіональної історії. Саме у цьому ключі і виконано представлене дослідження. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення процесів соціально-економічного та культурного розвитку населених пунктів, адміністративно обмежених територіями Одеського повіту Херсонської губернії впродовж XIX - початку XX століття. До наукового обігу вперше введено значний масив документів, що дозволило усунути наявні фактологічні прогалини. Узагальнено фактичний матеріал, опублікований у наукових роботах. На основі численних архівних справ, збірок статистичних документів нами показано картину соціально-економічного та освітньо-просвіницького розвитку, що супроводжувала розвиток досліджуваного регіону окресленого хронологічними рамками роботи періоду.

Як показав аналіз, етапність заселення територій Одеського повіту представниками різних категорій та етнічних груп населення в загальному наслідку призвела до формування багатонаціонального, економічно та соціально врівноваженого соціуму, діяльність якого стала генеруючою домінантою створення та трансформації поселень.

Специфіка процесу економіко-господарських відносин породила феномен раціонального запозичення та взаємообміну форм ведення господарства. Сутність якого полягала у взаємодії між німецькими колоністами та українським населенням в обміні формами землеробства. Болгарські колоністи в більшості своїй здійснювали взаємообмін з іншими етносами у галузях городництва та тваринництва, а саме вівчарства.

У другій половині XIX ст., одним із важливих аспектів трансформації підходів до ведення сільського господарства стало питання боротьби з неврожайами. Важливим фактором у чому стали дії урядових організацій та приватних осіб у ході видачі населенню грошових та зернових позик під час подолання наслідків неврожаїв у 70-90-хх рр.. XIX ст.

Становлення шкільної освіти відбувалось як на базі церковно-приходських шкіл у першій половині XIX ст., так і за активної участі земських установ у другій половині XIX ст. Системне впровадження наприкінці XIX – на початку XX ст. до програм діяльності освітніх установ досвіду ведення курсів і просвітницьких лекцій, дозволило значно збільшити зацікавленість населення у освіті та поширити нові знання серед осіб котрі свого часу отримали початкову освіту. Важливою складовою просвітницької мережі стали бібліотечні установи, започатковані як при освітніх установах, так і у вигляді окремих закладів.

Спираючись на критичний аналіз широкого кола джерел, згідно поставлених завдань результати дослідження зводяться до наступних висновків:

1. Здійснений аналіз історіографії дає підстави стверджувати, що обрана тема не мала належного висвітлення в науковій літературі. До сьогодні не існує комплексного дослідження питань функціонування та трансформації малих поселень Півдня України у XIX на початку XX ст.

Проведений історіографічний аналіз сучасного стану проблеми із залученням широкого спектру літератури та першоджерел дозволив чітко окреслити методологічні та джерелознавчі засади дослідження. Вперше було виявлено та введено до наукового обігу комплекс архівних та статистичних джерел. Сформована репрезентативна джерельна база, у поєднанні з обраними теоретико-методологічними засадами надає можливості для ґрунтовного висвітлення тематики трансформації соціального, економічного та освітньо-просвітницького розвитку поселень Одеського повіту та дозволяє авторові здійснити узагальнюючий аналіз проблеми.

2. Розкрито, що значну роль у створенні та трансформації перших постійних сільських поселень відігравали різні за соціальним станом та етнічним походженням суспільні верстви – козаки, поміщицькі та державні селяни, десятичники, чиншовики. Етнічні спільноти євреїв, греків, болгар, німців, тощо.

На початку XIX століття, основну масу тих, хто активізували процес освоєння та колонізації регіону складало як населення, що самостійно прибувало з

центру та півночі українських етнічних земель так і те, що перебувало у складі Чорноморського козацького війська.

При цьому індикатором майбутніх перетворень на регіональному рівні стало залучення до економічного освоєння територій представників інших національностей – німців, болгар та молдован. Німці та болгари, розселені урядом у відповідності до спеціальних указів, зберігали умовні етнічно-територіальні межі навіть після скасування ряду урядових актів, котрі унормовували їх становище. Молдовани, здійснюючи дисперсну колонізацію з берегів Дністра не проникали масово в степові частини повіту.

В подальшому до економічного освоєння територій долучаються євреї, греки, серби та чорногорці. Вони використовували традиційні форми життєдіяльності, котрі в свою чергу доповнили загальну палітру соціально етнічного різноманіття регіону. Нівелювання, в межах повіту, територіальної, та соціальної дистанції сприяло можливості існування у повсякденному житті селянства феномена самоуправлінської активності та самоорганізації.

3. Показано регіональну специфіку трансформації населених пунктів Одеського повіту Херсонської губернії, що у свою чергу, дозволило комплексно розглянути процес зміни типів поселень відповідно до наведених у дослідженні факторів, що стали їх основою.

Зміни типів поселень відбувалися у двох взаємопов'язаних макро та мікро вимірах. У контексті макрорівневого впливу трансформації мали за основу наявну політику державно-управлінських структур. У контексті мікрорівня базою окреслених змін ставала повсякденна діяльність та світоглядна мотивація поселян.

На макрорівні це фіксація та підтвердження адміністративно-управлінське підтвердження конкретного статусу за окремим поселенням та переведенні їх між типами (хутір-селище-село-містечко) на основі економічного розвитку та рівня самоорганізації населення.

На мікрорівні це формування між мешканцями сталих економіко-культурних взаємовідносини. Проявами чого є не лише прийняття всередині

традиційних моноетнічних поселень представників інших національностей, а й формування сіл і селищ, у котрих представники різних етносів співіснували у тісному господарському контакті. Разом з цим зберігалися механізми як соціального тиску так і світоглядного традиціоналізму. Ретрансляція визначених складових актуалізовувала наявні потреби у співіснуванні поліетнічного населення Півдня України.

4. Досліджено специфіку та особливості трансформації сільського господарства, його товаризацію впродовж XIX – поч. XX ст., за допомогою чого визначено, що економічна сторона взаємовідносин поселян являла собою складний симбіоз, котрий мав як перейняття традиційних підходів до ведення господарства, так і взаємовпливи між різними етносами в процесі розширення товарно-грошових відносин як на рівні «поселення-поселення», так і на рівні «поселення-місто».

Визначено та охарактеризовано риси землеволодіння та землекористування у поміщицьких маєтках впродовж першої половини XIX ст., деталі господарювання державних селян, іноземних колоністів та селян, котрі стають особисто вільними і отримують у користування перші земельні ділянки після Земських реформ 60-х рр. XIX ст.

З метою комплексної аргументації даного положення проаналізовано основні аспекти та причини розвитку базових економічних тенденцій у Херсонській губернії, котрі стали основою подальших взаємовідносин між населенням поселень та посередниками. Останні, в ході розширення фінансових контактів, ставали активною, невід'ємною силою торгівлі у менш та більш віддалених від центральних шляхів сполучення поселеннях. Важливим здобутком у цьому стало налагодження діяльності Варварівської пристані для транспортування зерна Південним Бугом та Чорним морем.

5. У ході дослідження визначено напрями економічної діяльності поселян, котрі не були прямо пов'язані з сільським господарством та їх вплив на фінансово-економічний розвиток поселень.

Шляхом аналізу умов праці в одній з найприбутковіших галузей – соляних промислах, розміщених на лиманах Одеського повіту, розглянуто особливості взаємовідносин, котрі виникали між власниками та найманими працівниками.

Виготовлення продукції на підприємствах, спрямованих на задоволення потреб внутрішнього ринку, було ще однією прибутковою господарчою галузю регіону, значну роль у чому відігравала приватна ініціатива у виробництві цегельно-черепичної продукції, більшість заводів якої перебували у власності німецьких колоністів. Досвід отриманий німцями у ході підприємницької діяльності, активно застосовувався місцевим населенням при створенні власних підприємств як у окресленій так і в суміжних галузях.

Наявність розгалуженої мережі підприємств дозволяла поселянам знайти додаткові кошти для власної економічної діяльності шляхом найму на роботу, що у свою чергу значно спрощувало взаємовідносини у сфері кредитування, невід'ємного супутника вільних економічних відносин.

6. На основі аналізу становлення та розбудови мережі освітніх закладів різного типу власності, шкільної, позашкільної та професійної спеціалізованої освіти у поселеннях повіту з'ясовано регіональні аспекти освітньо-просвітницького розвитку поселень Одеського повіту Херсонської губернії шляхом.

Освітньо-виховна діяльність навчальних закладів стала базою для соціально-культурного розвитку повіту. Порядок існування та напрямки діяльності церковно-приходських шкіл німецьких колоністів, земських освітніх установ та закладів освіти при православних храмах, стали основою для визначення напрямів культурного впливу останніх на населення повіту обох статей.

Отримання молоддю професійних навичок, як безпосередньо у майстрів, так і в земських освітніх установах, стало важливою частиною загальноосвітнього розвитку повіту. Процес отримання певної спеціалізації у німців, болгар та українців, їх підхід до процесу опанування умінь та навичок, характеризують ефективність загального функціонування галузі.

Активна роль місцевих органів управління – Одеської повітової земської управи та її членів у процесі становлення та популяризації початкової аграрної освіти як серед шкільного так і дорослого населення повіту дозволила поширити нові прийоми аграрної діяльності серед жителів повіту. Одним з аспектів чого стало культивування пришкільних садів та городів, як для надання учням господарських навичок, так і популяризації садівництва серед населення.

Отже, здійснене нами дослідження переконливо доводить актуальність окресленої теми та акцентує на подальшій необхідності розширення тематичної та географічної спрямованості вивчення проблематики, пов'язаної з економічною, соціальною та культурною діяльністю населення Півдня України в різні хронологічні періоди.

У зв'язку з цим слід визначити наступні напрями перспективних досліджень: *по-перше*, подальша розробка регіональних аспектів, оскільки історія соціально-економічних, громадсько культурних процесів, що існували на периферії, досліджена доволі слабо. *По-друге*, важливим напрямом майбутніх історичних розвідок є включення до науково-дослідного кола суміжних територій Одеському – Тираспольського та Ананьївського повітів, що надасть можливість скласти загальну картину розвитку поселень та життєдіяльності населення, створити комплексне багатовекторне дослідження, що поєднає історію трьох повітів. *По-третьє*, ще одним важливим напрямом наукових досліджень є подальше вивчення матеріалів, що зберігаються в державних і галузевих архівосховищах, пов'язаних із різноманітним спектром проблем історії України модерної доби.

Поштовх, даний відновленням державної незалежності до подальшого вивчення проблем регіональної історії переконливо свідчить про глибоку актуальність аргументованих досліджень і водночас доводить необхідність усебічної підтримки пошукових та наукових проектів.

Окреслене доводить, що потреба в написанні узагальнюючої, фундаментальної праці із цієї проблематики є як викликом, так і вимогою часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архіви

1. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 55. Т. 1. Ведомости жителей поселившихся на отведенной Черноморскому казацкому войску земле между Бугом и Днестром. 140 л.
2. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 55а. Т. 2. Ведомости жителей поселившихся на отведенной Черноморскому казацкому войску земле между Бугом и Днестром. 142 л.
3. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 58. О расположении Черноморской конной команды по Днестру с штаб-квартирой кошевого атамана в валовском селении Слободзее, соблюдение должного порядка в тамошних селениях и непрепятствия выселяющимся за Днестр турецкоподданным раскольникам некрасовцам. 25 л.
4. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 87. О сохранении в целости садовых деревьев и лесных пород в Днестровском крае назначенном во владение войску Черноморскому. 16 л.
5. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 89. Об определении войску Черноморскому под поселение земли на Очаковской степи между Бугом и Днестром и обмеживании войсковых границ в Северно-западной части от Бендер до устья Телигула. 12 л.
6. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 136. О церковном устройстве в войске. 5 л.

7. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 191. О притиснении жителей Черноморского войска разными лицами и нанесении им обид и убытков в их имуществе. 55 л.

8. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 215. О нанесении обид жителям войска и о причинении убытков. 39 л.

9. ГАКК. Ф. 249 (Канцелярия наказного (войскового) атамана Кубанского казачьего войска). Оп. 1. Д. 241. Посемейные списки Жителям Черноморского казацкого войска не желающим переселяться из за Буга на Кубань. 47 л.

10. ГАКК. Ф. 250 (Войсковая канцелярия Черноморского казачьего войска). Оп. 1. Д. 26. Об отправлении из Черноморского войска в Екатеринославское Наместничество депутатов для разбирательства спорных дел. 250 л.

11. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 7 (Ковалівське волосне правління). Оп. 1. Спр.1. Посімейні списки селян с.Ковалівки за 1888 рік. 105 арк.

12. ДАМО. Ф. 7 (Ковалівське волосне правління). Оп. 1. Спр.2. Наряд на будівлю споруди Ковалівського волосного правління. 8 арк.

13. ДАМО. Ф. 230 (Канцелярія Миколаївського військового губернатора). Оп. 1. Спр. 444. Переписка з Миколаївською міською поліцією за проханням цехового майстра Сорокіна В. про заборону ведення шмуклерських та золотошвейних робіт Варварівським міщанам Бурту та Гаєртеру. 5 арк.

14. ДАМО. Ф. 230 (Канцелярія Миколаївського військового губернатора). Оп. 1. Спр. 459. Докладні записки та рапорти казначея правителю канцелярії військового губернатора, відомості про виданих в Миколаєві подорожніх та зібраних за них гроші. 15 арк.

15. ДАМО. Ф. 333 (Петровська волосна земська управа). Оп. 1. Спр. 1. Список платників податку та відомості про кількість земель. 18 арк.

16. ДАМО. Ф. 335 (Херсонська губернска межова канцелярія). Оп. 1. Спр. 110. Межова книга села Кір'яківка Одеського повіту. 11 арк.

17. ДАМО. Ф. 335 (Херсонська губернска межова канцелярія). Оп. 1. Спр. 119. Межова книга хутора Кошари Одеського повіту. 12 арк.

18. ДАМО. Ф. 335 (Херсонська губернска межова канцелярія). Оп. 1. Спр. 184. Межова книга села Ново-Григорівка Одеського повіту. 22 арк.

19. ДАМО. Ф. 484 (Колекція метричних книг установ релігійних культів, що існували на території Миколаївської області). Оп. 1. Спр. 302. Миколаївська область Варварівський район метричні книги с. Нечаяне 1890 р., с. Варварівка 1889 р., с. Корениха 1889 р. 266 арк.

20. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 61 (Олександргільфське (Олексіївське)) сільське правління, с. Олександргільф (Олексіївка) Гросс-Лібентальської (Маріїнської) волості Одеського повіту Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 1467. Про видану поселянам-власникам в позики хліба з запасного магазину. 13 арк.

21. ДАОО. Ф. 91 (Одеська повітова земська управа). Оп. 1, 1а.

22. ДАОО. Ф. 91 (Одеська повітова земська управа). Оп. 2.

23. ДАОО. Ф. 91 (Одеська повітова земська управа). Оп. 3.

24. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. 31 (Харківська казенна палата). Оп. 141. Спр. 270. Т. 2. Ревізькі казки на поміщицьких селян Старобільського повіту. Арк. 1709.

25. Державний архів Херсонської області. Ф. 14 (Херсонська губернска креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 51. Копії указів Сенату, пропозицій азовського губернатора про порядок землекористування і сплати земельного податку в Азовській, Новоросійській губерніях і Таврійській області; статистичні відомості Новоросійської казенної палати про поміщицькі земельні дачі по повітах Новоросійської губернії. 198 арк.

26. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернска креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 233. Укази Катеринославського намісницького правління, ордери, рапорти землемірів про відведення, відмежування, повернення у казенне

відомство земельних дач поміщиків і церковнослужителів; відомості про населені пункти Херсонського повіту. 60 арк.

27. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 242. Укази Катеринославського намісницького правління, витяги з межових журналів про складання планів територій, суміжних з Таврійською областю, відмежування землі князя Голіцина С.Ф., план дачі. 14 арк.

28. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 290. Укази Вознесенського намісницького правління, ордери повітовим землемірам про відмежування земельних дач поміщиків, складання плану земель Вознесенського і Новомиргородського повітів для поселення 9 тисяч казенних селян-переселенців із Росії, план відведених земельних ділянок. 19 арк.

29. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 291. Документи (укази, рапорти, економічні описи) про відведення земель для поселення 9 тисяч казенних селян-переселенців з Росії, плани відведених земельних ділянок і болгарських колоній. 45 арк.

30. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 292. Документи (укази, рапорти, клопотання) про відмежування землі молдавського села Троїцьке Тираспольського повіту. 18 арк.

31. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 312. Документи (укази, ордери, листування) про відведення й розмежування земельних дач поміщиків і казенних селян, відомості про казенні села Богопільського, Вознесенського, Єленського, Єлисаветградського, Новомиргородського, Тираспольського, Херсонського повітів. 38 арк.

32. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 315. Документи (укази, положення, листування) про утворення Вознесенської межової експедиції, відомості про кількість землі, жителів і дворів по повітах Вознесенського намісництва. 11 арк.

33. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 333. Документи (укази, рапорти, листування) про відведення

землі поміщикам, відомості про чисельність населення, кількість землі міст і казенних сіл Єлисаветградського, Катеринославського, Ольвіопольського, Тираспольського, Херсонського повітів. 62 арк.

34. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 346. Документи (ордери, рапорти, листування) про складання карти іноземних колоній Херсонської губернії, відомості про чисельність населення по колоніях. 71 арк.

35. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 353. Укази Павла I, Новоросійського губернського правління про початок генерального межування Новоросійської губернії, межування казенних земель; відомості про казенні землі, ліси, населені пункти Херсонського повіту. 69 арк.

36. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 360. Документи (укази, рапорти, відомості) про кількість землі по поміщицьких селах Херсонського повіту, містах і казенних селах Єлисаветградського, Ольвіопольського, Тираспольського повітів. 87 арк.

37. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 384. Документи (укази, ордери, списки) про відведення земель офіцерам і рядовим розформованого Грецького дивізіону в Тираспольському повіті. 39 арк.

38. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 433. Указ Новоросійського губернського правління, листування про незаселені поміщицькі землі, повернуті в казну через несплату земельних податків. 11 арк.

39. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 567. Документи (укази, рапорти, відомості) про межування казенних земель, розмежування спірних земельних ділянок, відведення землі німецьким і сербським колоністам у Тираспольському повіті. 125 арк.

40. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 577. Документи (рапорти, відомості, листування) про зміну

власників поміщицьких земель, складання плану казенних земель, відведення землі Одеському грецькому батальйону в Тираспольському повіті. 45 арк.

41. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 604. Відомості про кількість орної землі німецьких і болгарських колоній Одеського водворіння; документи (указ, листування, плани) про розмежування спірної ділянки між полковником Созоновим Л. Л. і графом Потоцьким С. 22 арк.

42. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 615. Документи (укази, рапорти, плани) про відведення землі і зведення будинків для болгарських, німецьких, сербських колоній у Тираспольському повіті. 48 арк.

43. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 617. Відомості про чисельність населення, кількість і дати відведення землі казенних і поміщицьких сіл Ольвіопольського, Тираспольського повітів. 77 арк.

44. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 643. Документи (приписи, листування, списки) про відведення землі німецьким і болгарським колоністам у Тираспольському повіті. 80 арк.

45. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 694. Рапорти, листування тираспольського повітового землеміра з Тираспольським нижнім земським судом, генеральним землеміром про відведення землі в оброчне утримання, межування землі болгарських колоній, списки казенних незаселених земель Єлисаветградського, Ольвіопольського, Тираспольського повітів. 106 арк.

46. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 744. Документи (укази, відомості, листування) про межування поміщицьких земель, кількість ревізьких душ чоловічої статі по поміщицьких селах Тираспольського повіту. 60 арк.

47. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 749. Документи (укази, рапорти, листування) про з'ясування приналежності землі в Ольвіопольському повіті (колишньої Монастерліїв), прокладання поштової дороги від м. Миколаїв до кордону Тираспольського повіту; реєстр вхідної кореспонденції ольвіопольського повітового землеміра. 53 арк.

48. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 763. Відомості Херсонської казенної палати, міських поліцій про кількість казенних, поміщицьких селян, міських жителів, укладені купчі кріпості на землю в Херсонському повіті. 43 арк.

49. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 771. Документи (укази, рапорти, листування) про відведення землі козакам-переселенцям з Полтавської і Чернігівської губерній, розмежування спірних земельних ділянок у Херсонському повіті. 37 арк.

50. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 778. Документи (укази, відомості, листування, плани) про відведення землі білоруським переселенцям у Херсонському повіті, церковнослужителям церков Тираспольського повіту. 77 арк.

51. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 782. Указ Херсонської казенної палати, листування губернського і повітових землемірів про перевірку меж поміщицьких земель; відомості про німецькі і болгарські колонії Херсонської губернії. 56 арк.

52. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 785. Укази Херсонського губернського правління, ордери, рапорти землемірів про відведення землі полковнику Майнову Н.Р., титулярному раднику Талалаєву Ф. під будівництво церкви в с. Нечаяне Херсонського повіту. 39 арк.

53. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 786. Укази Херсонського губернського правління, рапорти губернського землеміра про охорону губернської креслярні, перевірку земельних

відводів, відведення землі для козаків переселенців з Остерського повіту Чернігівської губернії. 24 арк.

54. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 792. Документи (укази, рапорти, відомості) про відведення землі церковнослужителям сільських церков по повітах Херсонської губернії. 87 арк.

55. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 801. Документи (укази, рапорти, листування) про відведення землі поміщикам у Херсонському повіті, план земельних дач поміщицьких сіл Марківка і Ташине Херсонського повіту. 78 арк.

56. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 805. Документи (укази, рапорти, відомості) про кількість міських жителів, казенних і поміщицьких селян по повітах Херсонської губернії, по ревільських сказках 1812 року. 39 арк.

57. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 809. Припис херсонського цивільного губернатора, рапорти губернського, тираспольського повітового землемірів про відведення землі казенним селам Гидирим і Пасицель Тираспольського повіту, прокладення тротуарів в м. Херсон, план частини Тираспольського повіту. 10 арк.

58. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 820. Документи (укази, рапорти, листування) про перевірку земельних відводів, відведення землі в оброчне утримання, план частини Тираспольського повіту. 46 арк.

59. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 872 а. Документи (ордери, рапорти, листування) про відведення землі поміщикам, дислокацію 8-го корпусу 13-ї піхотної дивізії 2-ї армії у Херсонському і Тираспольському повітах. 43 арк.

60. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 945. Документи (укази, рапорти, плани) про перевірку меж земельної дачі с. Варварівка Херсонського повіту графа де Ламберта К.Й. 42 арк.

61. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 985. Документи (укази, листування, план) про переселення казенних селян сіл Дмитрівка, Плоске, Ухівка Олександрійського повіту у Тираспольський повіт. 56 арк.

62. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 987. Документи (укази, відомості, листування) про переселення казенних селян сіл Дмитрівка, Плоске, Ухівка Олександрійського повіту у Тираспольський повіт, розмежування поміщицьких земель у Тираспольському повіті, список власників приміських садів і хуторів м. Григоріополь. 71 арк.

63. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 1123. Документи (укази, відомості, листування) про пошук в архівах південних губерній карти Новоросійської губернії 1764 року, надання бессарабському обласному землеміру креслень кам'яних пірамід на дорогах, передачу частини німецьких і болгарських колоній з Тираспольського і Херсонського до складу новоствореного Одеського повіту. 45 арк.

64. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 1158. Приписи новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, листування губернського і повітових землемірів про прибуття до креслярні для складання нових повітових планів у зв'язку зі створенням Одеського повіту. 38 арк.

65. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 1216. Укази Херсонського губернського правління, Херсонської казенної палати рапорти, листування губернського землеміра з Катеринославською межевою конторою про складання статистико-топографічних описів міст, генеральне межування казенного с. Біляївка Одеського повіту, передачу частини іноземних колоній до складу Одеського повіту. 47 арк.

66. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 1. Спр. 1873. Алфавітні списки населених пунктів по повітах

Херсонської губернії Анотація: вказано кількість дворів, власників поміщицьких населених пунктів. 48 арк.

67. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 2. Спр. 2. Укази Херсонського губернського правління, рапорти повітових землемірів, переписка з ними та Духовною консисторією про межування земельної дачі церковного приходу с. Ковалівка, Одеського повіту. Межова книга. 75 арк.

68. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 2. Спр. 6 а. Указ Херсонського губернського правління, переписка з Одеським повітовим землеміром про відведення землі селянам с. Кам'яна Балка. 7 арк.

69. ДАХО. Ф. 14 (Херсонська губернська креслярня Міністерства юстиції). Оп. 2. Спр. 37. Припис межової канцелярії Міністерства юстиції, клопотання Херсонської казенної палати, резолюції Креслярської про видачу копій межових документів на с. Петровське та деревню Ново-Григоріївку, Одеського повіту, спадкоємцям – поміщикам Бредихіним та стягнення з них межових мит. 11 арк.

70. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 1. Спр. 1665. Опись к генеральному плану Херсонской губернии 1806 г. 22 арк.

71. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 1354 (Планы дач генерального и специального межевания 1746-1917гг. (коллекция)). Оп. 580. Ч. 1. Губерния Херсонская, уезд Одесский.

72. РГАДА. Ф. 1354 (Планы дач генерального и специального межевания 1746-1917гг. (коллекция)). Оп. 580. Ч. 2. Губерния Херсонская, уезд Одесский.

73. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2201 (Міністерство освіти Української держави). Оп. 1. Спр. 887. Про шкільну сітку та кошти на її утримання в Одеському повіті. 89 арк.

Законодавчі акти

74. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собр. 1-е. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 40: 1825 (по 19 ноября). 629 с.

75. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 1: С 12 декабря 1825 по 1828. 1214 с.

76. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 2 : 1827. 1138 с.

77. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Т. 3 : 1828. 1246 с.

78. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1841. Т. 15 : 1840. Отд-ние 1. 855 с.

79. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1860. Т. 33: 1858. Отд-ние 1. 802 с.

80. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1862. Т. 35 : 1860. Отд-ние 1. 960 с.

81. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1867. Т. 39: 1864. Отд-ние 1. 973 с.

82. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб : Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1874. Т. 46 : 1871. Отд-ние 1. 935 с.

83. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб: Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1875. Т. 47: 1872. Отд-ние 1. 1047 с.

84. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. СПб : Тип. 2-го Отд-ния Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1884. Т. 55: С 19 февраля 1880 г. по 28 февраля 1881 г. Отд-ние 1. 966 с.

Довідкова література

85. Авдеенко И. "Одесский чичероне" : путеводитель по г. Одессе и ее окрестностям: Одесская выставка: Приднестровские курорты (Бугаз, Шабо, Будаки и др.). 5-е изд. Одесса: Тип. "Порядок", 1911. 88 с.

86. Андреев П. Н. Иллюстрированный Путеводитель по Юго-Западным Казенным Железным Дорогам. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1898. 596 с.

87. Андреев П. Н. Иллюстрированный Путеводитель по Юго-Западным Казенным Железным Дорогам. 2-е изд. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1899. 512 с.

88. Военно-статистическое обозрение Российской империи / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Ген. Штаба. СПб: Тип. Департамента Ген. Штаба, 1849. Т. 11. Ч. 1 : Херсонская губерния / сост.: кап. Рогалев, штабс-кап. фон-Витте и Пестов. 229, 85 с.

89. Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму: Письма рус. пешехода. Санкт-Петербург: тип. Глазунова, 1896. 218 с.

90. Военное обозрение Одесского военного округа: составлено по материалам, собранным при окружном штабе офицерами Ген. штаба кап. Бодаревским и подполк. Милорадовичем (3 отд.) / под ред. пом. нач. Штаба полк. Крживоблоцкого. Одесса: Тип. П. Францова, 1871. IX, 631, 222 с.

91. Волости и важнѣйшія селенія Европейской Россіи: по даннымъ обслѣдованія, произведеннаго статистическими учрежденіями Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, по порученію Статистическаго Совѣта / Центр. стат. ком. СПб: Типографія Министерства Внутреннихъ Дѣлъ, 1886. Вып. 8: Губерніи Новороссійской группы / сост. Г. Г. Ершов. 157 с.

92. Волости и гмины 1890 г. СПб., 1890. Т.47хма : Херсонская губерния. 14 с. (Статистика Российской империи, 16. Вып. 22.)

93. Волости России: полный список волостей, станиц, гмин и тому подобных учреждений Российской Империи. Валуйки: Тип. В. И. Ржевского, 1912. 208 с.

94. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год изд. 2-й. Одесса: Одесскія Новости, 1912. 1236 с.

95. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1914 год. Год изд. 4-й. Одесса: Одесскія Новости, 1913. 1403 с.

96. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. СПб: А. С. Суворин, 1899. Т. 1. 322 с.

97. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. СПб: А. С. Суворин, 1900. Т. 1. VIII, 226 с.

98. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. СПб: А. С. Суворин, 1902. 2153 стб.

99. Гавриил (Розанов), архиеп. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Одесса: Город. тип., 1851. 53 с.

100. Городские поселения в Российской империи. СПб: Тип. К. Вульфа, 1865. Т. 5. Ч. 2. 615 с.

101. Григорович В. И. Записка о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-ученом архиве Главного Штаба. Одесса: Тип. Ульриха и Шульца, 1876. 47 с.

102. Детская Энциклопедия / под ред. Ю. Н. Вагнера и др. Москва: Тип. И. Д. Сытина, 1914. Т. I. 248 с.

103. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: Гор. тип., 1844. Т. 1. 694 с.

104. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: Гор. тип., 1848. Т. 2. Отд-ние 1. 440 с.

105. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: Гор. тип. сод. Алексомати, 1875. Т. 9. 525 с.

106. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. Т. 14. 837 с.

107. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: «Экономическая» тип. и литогр., 1896. Т. 19. 465 с.

108. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: «Экономическая» тип. и литогр., 1897. Т. 20. 441 с.

109. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса: «Экономическая» тип. и литогр., 1900. Т. 22. 579 с.

110. Зерцалов С.А. Степное скотоводство в Новороссийском крае, его прошлое и настоящее. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1892. 55 с.

111. Енциклопедія Історії України: в 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г - Д. 524 с.

112. Кеппен П. Несколько слов по поводу ведомости о народонаселении России, составленной при Статистическом отделении Совета МВД. СПб: Тип. Императорской Академии наук, 1850. 15 с.

113. Краткие сведения о народных школах в Одесском уезде за 1903 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1904. С. 36.

114. Краткие сведения о народных школах в Одесском уезде за 1904 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1905. С. 215.

115. Краткие сведения о земских школах Одесского уезда за 1906 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1907. С. 188-191.

116. Краткие сведения о народных школах в Одесском уезде за 1908 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1909. С. 216.

117. Кустарные промыслы Одесского уезда / исследовал и описал по поручению Правительств. Комиссии по исслед. кустар. промыслов в России

Василий Гомилевский. СПб., 1882. IV, 1701-1907 с. (Кустарная промышленность (сельский промысел) Херсонской губернии. Вып. 2.)

118. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / сост. А. Шмидт. СПб: Военная типография, 1863. Ч. 1. XII, 601 с.

119. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / сост. А. Шмидт. СПб: Тип. Калиновского, 1863. Ч. 2. 874 с.

120. Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. Стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. Т.1: Одесский уезд. 542 с.

121. Малий словник історії України / ред. кол.: В. Смолій та ін. Київ: Либідь, 1997. 464 с.

122. Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): статистическое описание поселения, сост. на основании данных, полученных при помощи подворной переписи, произведенной 28 сент. - 4 окт. 1882 г. Статистическим отделением при Херсонской губернской земской управе / Херсонская губернская земская управа. Статистическое отделение. Одесса: Тип. П. А. Зеленого, 1883. 93 с.

123. Микулин А. А. Фабрично заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского Военного губернаторства : с прил. списка фабрик, заводов и сельско-хозяйственных мельниц. Одесса : Тип. Высочайше утвержд. Южно-Русского Общества Печатного дела, 1897. 276 с.

124. Народное образование в Одесском уезде в 1897 году / Стат. отдел Одесской земской управы. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1898. 53 с.

125. Наследие Ф. П. Де-Волана. Из истории порта, города, края / авт-сост.: Н. П. Павлюк, Т. Н. Глеб-Кошанская. Одесса : Астропринт, 2002. 256 с.

126. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. СПб: Тип. "Общественная польза" : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. X, 270, 120 с. (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.).

127. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / сост. В. Ф. Дизендорф. Москва : ЭРН, 2006. 472 с.

128. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности : особое приложение к смете Горного департамента на 1916 г. Петроград: Тип. И. Флейтмана, 1915. XII, 354 с.

129. Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1874 года по 1-е апреля 1875 года. Одесса : Тип. П. Францова, 1875. 215 с.

130. Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го апреля 1875 г. по 1-е августа 1876 г. Одесса: Тип. П. Францова, 1876. 280 с.

131. Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1877 года по 1-е августа 1878 года. Одесса : Тип. Алексомати, 1878. 225 с.

132. Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1878 по 1-е августа 1879 года. Одесса : Тип. Алексомати, 1879. 122, [5], 73 с.

133. Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1879 по 1-е августа 1880 года. Одесса : Тип. Алексомати, 1880. 13, [64], 78, [9] с.

134. Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1880 по 1-е июля 1881 года. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1881. [3], 155, 116 с.

135. Отчет о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1869 по 1-е сентября 1870 года. Одесса, 1870. 74 с.

136. Отчет о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1870 по 1-е сентября 1871 года. Одесса, 1871. 45 с.

137. Отчет о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1871 г. по 1-е августа 1872 года. Одесса, 1872. 73 с.

138. Отчет о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1872 г. по 1-е августа 1873 года. Одесса, 1873. 122 с.

139. Отчет о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1873 г. по 1-е августа 1874 года. Одесса, 1874. 73 с.
140. Отчет о народном образовании в Одесском уезде в 1899 году. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1900. 7 с.
141. Отчет о народном образовании по Одесскому уезду за 1902 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1903. 91 с.
142. Отчет Одесской уездной земской управы за 1882 год. Одесса: Тип. А. Шульце, 1883. [5], 183, 173 с.
143. Отчет Одесской уездной земской управы за 1883 год. Одесса, 1884. 240 с.
144. Отчет Одесской уездной земской управы за 1886 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1887. [3], II, 270, 89 с.
145. Отчет Одесской уездной земской управы за 1889 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1890. 395 с.
146. Отчет Одесской уездной земской управы за 1890 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1891. 406 с.
147. Отчет Одесской уездной земской управы за 1891 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1892. 482 с.
148. Отчет Одесской уездной земской управы за 1892 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1893. 461 с.
149. Отчет Одесской уездной земской управы за 1893 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1894. 408 с.
150. Отчет Одесской уездной земской управы за 1894 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1895. 394 с.
151. Отчет Одесской уездной земской управы за 1895 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1896. 468 с.
152. Отчет Одесской уездной земской управы за 1896 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1897. 577 с.
153. Отчет Одесской уездной земской управы за 1897 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1898. 612 с.

154. Отчет Одесской уездной земской управы за 1898 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1899. 421 с.
155. Отчет Одесской уездной земской управы за 1900 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1901. 314с.
156. Отчет Одесской уездной земской управы за 1901 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1902. 431 с.
157. Отчет Одесской уездной земской управы за 1903 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1904. 405 с.
158. Отчет Одесской уездной земской управы. за 1904 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1905. 698 с.
159. Отчет Одесской уездной земской управы за 1905 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1906. 580 с.
160. Отчет Одесской уездной земской управы за 1907 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1908. 726 с.
161. Отчет Одесской уездной земской управы за 1908 год. Одесса: Тип. «Русской Речи», 1909. 702 с.
162. Отчет по сельскохозяйственному отделению Одесской земской управы за 1903 год. / сост. сельскохозяйственным Отделением Управы. Одесса: Тип. Торг. Дома Г. М. Левинсон, 1904. 56 с.
163. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшее двадцатилетие, т. е. с 1820-го по 1846 год / сост. Н. Мурзакевич. Одесса, 1846. 88 с.
164. Падалка Л. В. Десятинщики Херсонской губернии: историко-статистический очерк (Посвящается Владимиру Бонифатьевичу Антоновичу). *Киевская старина*. Киев : Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. Т. 50. Сентябрь. С. 324-345.
165. Падалка Л. В. Землевладения немцев бывших колонистов в Херсонской губернии. *Сборник Херсонского земства*. 1891. № 6. С. 41.

166. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / сост. священник Феодор Миляновский. Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1902. CVIII, 278, XXXIV с.

167. Памятная книжка для Херсонской губернии на 1866 год. Херсон: Типография Херсонского Губернского Правления, 1865. 124, [4], 85 с.

168. Памятная книжка для Херсонской губернии на 1910 год. Херсон: Типография Херсонского Губернского Правления, 1910. 365 с.

169. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год / сост. Херсонским Губернским Правлением; под ред. Советника Губ. Правления А. А. Золотарева. Херсон : Типография Херсонского Губернского Правления, 1911. Ч. 1. XLII, 260, 341, 15, 18, 6, 7, 12, [1] с.

170. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Спб., 1904. Т. 47: Херсонская губерния. 319 с.

171. Повественное, землемерное и естествословное описание Очаковской земли, содержащееся в двух донесениях и сочиненное Андреем Мейером, Херсон. гренадерского полка подполковником и трех ученых в России обществ членом. СПб: И. К. Шнор, 1794. 203 с.

172. Приложение ко Всеподданнейшему отчету. Обзор Херсонской губернии за 1871 год. Херсон: Тип. губ. правления, 1872. 37 с.

173. Приложение ко Всеподданнейшему отчету. Обзор Херсонской губернии за 1873 год. Херсон: Тип. губ. правления, 1874. 55 с.

174. Приложение ко Всеподданнейшему отчету. Обзор Херсонской губернии за 1874 год. Херсон: Тип. губ. правления, 1875. 45 с.

175. Приложение ко Всеподданнейшему отчету. Обзор Херсонской губернии за 1875 год. Херсон: Тип. губ. правления, 1876. 59 с.

176. Приложение ко Всеподданнейшему отчету. Обзор Херсонской губернии за 1876 год. Херсон: Тип. губ. правления, 1877. 59 с.

177. Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о

помещичьих имениях / ред. комиссия для составления положений о крестьянах. СПб: Тип. В. Безобразова и Комп., 1860. Т. 6. Извлечения из описаний имений по губерниям: Харьковской, Полтавской, Черниговской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Витебской, Виленской, Ковенской и Минской. 550 с.

178. Ремесла и промыслы Херсонской губурнии / Херсон. Губернская земская управа. Херсон : Паровая типография наслед. О. Д. Ходушиной, 1905. 145 с.

179. Сборник Херсонского земства / Херсонская губернская земская управа. Херсон, 1868-1916.

180. Список населенных мест по сведениям 1859 года / ред. Л. Майков; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. СПб. : Тип. Карла Вульфа, 1868. Т.47: Херсонская губернія. 276 с.

181. Список населенных мест Херсонской губернии: статистические данные о каждом поселении / Губернский Стат. Комитет. Херсон: Тип. Губернского правления, 1896. 544 с.

182. Список населенных мест Херсонской губернии: по данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г. / Херсонская губернская земская управа. Александрия: Тип. Ф. Х. Райхельсона, 1917. 377 с.

183. Список населенных мест Херсонской губернии по сведениям 1887 года / Херсон. губернский стат. комитет. Херсон, 1888. 195 с.

184. Список фабрик и заводов Европейской России / Министерство финансов. СПб: Типография В. Киршбаума, 1903. 838 с.

185. Список фабрик и заводов России 1910 г.: По официальным данным фабричного, податного и горного надзора / ред. "Торгово-промышленной газеты" и "Вестника финансов"; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. Москва; СПб.; Варшава : Торговый дом Л. и Э. Метцль и К°, 1910. 1034 с.

186. Список фабрик и заводов Российской Империи / под ред. В. Е. Варзара; отдел промышленности М-ва торговли и промышленности. СПб: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. 312, 314, LXXXIX с.

187. Труды Одесского Статистического Комитета: в 4 вып. Одесса: Тип. П. Францова, 1865. Вып. 1. 316 с.
188. Труды Одесского Статистического Комитета: в 4 вып. Одесса: Тип. П. Францова, 1867. Вып. 2. [4], 296 с.
189. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. *Труды экспедиции, снаряженной Императорским вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России*. СПб. : Тип. В. Безобразова и Ко, 1870. Т. 2. Вып. 2. С. 1-414.

Література

190. Андреева Ж. Пътища в търсене на корена. София: Рекламно-издателска къща "DioMira", 2017. 198 с.
191. Анцунов И. А. Казаки и военные поселенцы на Днестре и Буге XVIII-XIX веков. *Ежегодный исторический альманах Приднестровья*. 1997. № 1. С. 30-39.
192. Анцунов И. А. Казачество российское между Бугом и Дунаем: исторический очерк. Кишинев : И. П. Ф. "Центральная типография", 2000. 287 с.
193. Анцунов И. А. Крестьяне левобережного Поднестровья в дореформенный период. Кишинев: Штиинца, 1990. 213с.
194. Аргатюк С. С. Внесок подільського роду Сцібор-Мархоцьких у заселення та освоєння околиць Одеси в першій половині XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. праць / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 22 . С. 256-264.
195. Аргатюк С. С. Поселення в степовій частині лівого берега Дністра (кінець XVIII – початок XIX століть). *Лукомор'я : археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса: Паллада, 2009. Вип. 3. С. 282-301.
196. Аргатюк С. С. Початок освоєння Очаківської області у 1789-1793 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 50-69.

197. Аргатюк С. С., Сапожников І. В. Минувшина багряних степів: нариси з історії Овідіопольського району. Одеса: Астропринт, 2007. 568 с.
198. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. СПб: Тип. Морского министерства, 1863. Ч. 2. Очерки Днестра. 438 с.
199. Бабійчук Г. В. Історіографічна спадщина краєзнавства Миколаївщини: погляд ХХІ ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*: зб. наук. праць. Серія : Історичні науки. Миколаїв, 2012. Вип. 3.33. С. 360-366.
200. Багале́й Д. І. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры : исторический этюд. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.
201. Баллас М. К. Виноделие в России: историко-статистический очерк. Ч. 5. Южная Россия (Бессарабия, Херсонская, Подольская и Екатеринославская губернии) / департамент земледелия. СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1899. 456 с.
202. Баковецька О. О. Історія становлення і розвитку римо-католицької церкви в ХІХ столітті на території Одещини. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*: зб. наук. праць. Серія: Історичне релігієзнавство. Острог : Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2014. Вип. 9. С. 24-32.
203. Баковецька О. О. Розвиток мережі парафій римо-католицької церкви в Херсонській губернії в ХІХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2014. № 7 (284). С. 34-39.
204. Барбот-де-Марни Н. Геологический очерк Херсонской губернии: с геологическою картою, профилями и рисунками. СПб: Тип. В. Демакова, 1869. 165 с.
205. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України. 1775-1869. Одеса: Маяк, 1995. 55 с.
206. Бачинский А. Д. Некрасовские поселения на Нижнем Дунае и в Южной Бессарабии (XVIII - начало XIX ст.). *Материалы по археологии Северного*

Причерноморья: сб. научн. тр. / ред. кол.: П. О. Карышковский и др. Одесса: Маяк, 1971. Вип. 7. С. 159-163.

207. Бачинський А. Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці *Історичне краєзнавство Одещини* : зб. матеріалів / редкол.: А. Д. Бачинський (відп. ред.) та ін. Одеса, 1995. Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. С. 7-23.

208. Бачинська О. А. Болгары в казачьих формированиях Южной Украины в конце XVIII – XIX вв. *Българите в Северното Причерноморие* : изследвания и материали / под редакцията на Петър Тодоров. Велико-Търново: УИ «Св.св. Кирил и Методий», 2000. Т. 7. С. 283-287.

209. Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель. XVIII-початок XX ст. (Заселення й економічне освоєння): монографія. Одеса: Астропринт, 2002. 328 с.

210. Белова Є. Міграція населення із Придунайських князівств на південноукраїнські землі у XVIII ст. *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 4. С. 48-55.

211. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. *Записки Одесского археологического общества* / ред.кол.: М. С. Синицын и др. Одесса : Одесское книжное изд-во, 1960. Т. 1 (34). С. 175-185.

212. Боровой С. Я. Про економічні погляди А. О. Скальковського. *З історії економічної думки на Україні*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 50-75.

213. Буковський В. Я. Гірка правда : док.-іст. нарис. Ч. 1. Одеса: Астропринт, 2007. 192 с.

214. Буковський В. Я. Б. Гірка правда : док.-іст. нарис. Ч. 2. Одеса: Астропринт, 2007. 408 с.

215. Велицын А. А. Немцы в России : Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. СПб: Тип. Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная польза», 1893. 286 с.

216. Візіров О. В. Катаржино (Знам'янка): історія, сучасність, традиційна культура : нариси / наук. ред. А. В. Шабашов; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса: Сімекс-прінт, 2018. 634 с.

217. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII-XIX ст. : підручник. *Херсон*: ПРІПО, 2001. 176 с.

218. Волос О. В. Агрономічна діяльність земців Херсонської губернії. *Український селянин* : зб. наук. пр. / відп. ред. А. Г. Морозов. Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2010. Вип. 12. С. 49-52.

219. Волос О. В. Заліснення Степового Побужжя зусиллями громадськості та земств у XIX ст. *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій та ін. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 217-219.

220. Волос О. Лісорозведення як один із напрямів діяльності земств Півдня України. *Вісник Одеського Історико-краєзнавчого музею* : наук. зб. / редкол.: В. В. Солодова (гол. ред.) та ін. Одеса : Астропринт, 2011. Вип. 10. С. 255-259.

221. Гамза В. І. Тернівка. Історико-етнографічний нарис: монографія. Миколаїв: Іліон, 2013. 529 с.

222. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / за ред. О. С. Короїда. Київ: Вища школа, 1970. 300 с.

223. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво. Дніпро : Січ, 2008. 494 с.

224. Гончарук Г. І. Комінтернівське : історія і сучасність (1802-2002 роки). Одеса: Астропринт, 2002. 222 с.

225. Гончарук Т. Г. Документи про перенесення поміщиком С. Достаничем ділянки чумацької дороги з Одеси до Тирасполя в районі села Степанівки в кінці 1830-х - на початку 1840-х рр. *Чорноморська минушина* : записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / редкол.: В. А. Смолій та ін.; НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. Одеса: СПД Бровкін О. В., 2012. Вип. 7. С. 128-144.

226. Гончарук Т. Г. Чумацький промисел і Одеса (за матеріалами газети «Одесский вестник» кінця 1850-х - середини 1860-х рр.) *Чорноморська*

минушина : записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / редкол.: В.А.Смолій та ін. Одеса: СПД-ФО Бровкін О.В., 2013. Вип. 8. С. 41-59.

227. Гордуновський О. М., Гуржій О. І., Реент О. П. Торгівля в Південній Україні : організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України, 2017. 155 с.

228. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав, 1954. 451 с.

229. Дерун Н. В. Джерельна база та історіографія до історії села Калаглія Овідіопольського району. *Історіосфера* : матеріали П'ятнадцятої наук. конф. викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського, м. Одеса, 3-4 квіт. 2020 р. Одеса: Ун-т Ушинського, 2020. С. 71-79.

230. Дихан М. Д. 200 років селищу Благоєво. Одеса: Чорномор'я, 2002. 224 с.

231. Дихан М. Д. Преселване на българите в Южна Украина. Одеса : Маяк, 2001. 104 с.

232. Денисюк Н. Доля храмів Веселинівщини. Миколаїв: ФОП Швець В. М., 2019. 224 с.

233. Денисюк Н. І. Катеринина долина (за спогадами жителів села Катериненталь, їх дітей, онуків та знайомих). Вознесенськ, 2014. 127 с.

234. Денисюк Н. І. Незабутнє минуле Піщаного Броду. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2012. 24 с.

235. Денисюк Н. І. Німецькі поселення Веселинівського краю. Миколаїв: Атол, 2009. 72 с.

236. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800-1825 гг. Москва: Наука, 1970. 381 с.

237. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг. Москва: Наука, 1981. 215 с.

238. Дубровин Н. Ф. Присоединение Крыма к России : рескрипты, письма, реляции и донесения. СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1887. Т. 3. 1779-1780 гг. 739 с.

239. З історії Херсонської губернії. 1803-1920 рр.: зб. док. / упоряд. О. І. Стукалова; відп. за вип. В. О. Лебідь, Т. І. Лебідь. Херсон : Держархів Херсонської області, 2013. 104 с.

240. Забіянов Є. В. Поява земських бібліотек-читалень в Одеському повіті та їх внесок у розвиток освіти та культури на селі. *Миколаївщина і Північне Причорномор'я : історія і сучасність*. До 100-річчя Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова: матеріали X Всеукр. наук.-метод. конф., м. Миколаїв, 9 жовт. 2020 р. / відп. за вип. О. В. Бобіна. Миколаїв: НУК, 2020. С. 16-18.

241. Заковоротний Д. І. Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803-1944): к 200-летию первых немецких поселений в Николаевской области. Николаев : Изд-во Ирины Гудым, 2009. 150 с.

242. Іванова Т. Німецька колонізація Північного Причорномор'я. *Причорноморський регіон у контексті європейської політики*. Одеса; Ополє; Вроцлав, 2008. С. 282-290.

243. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Миколаївська область / редкол.: В. О. Васильєв (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 772 с.

244. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Николаевская область / редкол.: В. А. Васильев (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр. Сов. Энцикл. АН УССР, 1981. 710 с.

245. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Одеська область / редкол.: Л. В. Гладка (голова) та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. 911 с.

246. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Одесская область. /редкол.: Чередниченко А.П. (пред.) и др. Киев: Гл. ред. Укр. Сов. Энцикл. АН УССР, 1978. 865 с.

247. Історія селянства Української РСР : у 2 т. / редкол.: В. А. Дядиченко (відп. ред.) та ін.; АН Української РСР, Інститут історії. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої жовтневої соціалістичної революції 551 с.
248. Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / відп. ред. П. Т. Тронько; НАН України, Ін-т історії України та ін. Київ: Рідний край, 1999. Вип. 6. 356 с.
249. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII - первой половине XIX века (1719-1858 гг.). Москва: Наука, 1976. 304 с.
250. Кавелин С. П. Исторический очерк поземельного устройства государственных крестьян. Москва, 1912. 72 с.
251. Карабчевский Н. П. Что глаза мои видели. Т. 1. В детстве. Берлин: Изд-е О. Дьяковой и Ко, 1921. 167 с.
252. Ковальова О., Шарафанов О., Добровольський О. Миколаївщина козацька. Миколаїв: Іліон, 2017. 448 с.
253. Ковалёвка : прошлое и настоящее / авт. кол.: М. А. Багмет, О. Н. Афанасьев и др.; НГПИ им. В. Г. Белинского. Николаев: Тип. НПЦ НКИ, 1991. 108 с.
254. Козацтво, народжене на Одещині: збірник / авт.-упоряд. О. С. Олійників. Одеса : Маяк, 2001. 150 с.
255. Короленко П. П. Некрасовские казаки: исторический очерк, составленный по печатным и архивным данным. Екатеринодар: Тип. Кубанского обл. правления, 1899. 74 с.
256. Короленко П. П. *Предки кубанских казаков на Днепре и на Днестре*. Екатеринодар: Тип. П. Ф. Бойко, 1900. 203 с.
257. Короленко П. П. Черноморцы. СПб: Тип. Департамента уделов, 1874. 288 с.

258. Клаус А. А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. СПб: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. Вып.1. 554 с.

259. Кривопішин О. Поєднання верст та миль: шлях від Одесько-Балтської до Південно-Західних залізниць через Російське Товариство Пароплавства і Торгівлі (РОПіТ). *Сіверянський літопис*. 2012. № 3-4. С. 111-122.

260. Лаффит-Клаве Ж. Описание пути от Константинополя до Очакова. СПб: Тип. Ген. Штаба, 1821. 92 с.

261. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае: исторические очерки : по данным из архива бывшего Новороссийского генерал-губернатора. Одесса: Тип. Г. М. Левинсона, 1901. 240 с.

262. Линюк Ю. С. Сторінки історії Одеської залізниці. 1865-2005 / редкол. : Г. А. Бойко та ін. Одеса : Астропринт, 2005. 248 с.

263. Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр.: Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. Київ; Донецьк: Промінь, 2008. 496 с.

264. Ложешник А., Ложешник Н. Аграрні відносини другої половини ХІХ ст. (на прикладі поміщицького землеволодіння Тираспільського повіту). *Південний захід. Одесика* : історико-краєзнавчий наук. альманах / гол. ред. В. А. Савченко. Одеса : Друкарський дім, 2019. Вип. 27. С.59-67.

265. Ложешник А., Ложешник Н. Земський банк Херсонської губернії - перша іпотечна установа на території України. *Південний захід. Одесика*: історико-краєзн. наук. альманах / гол. ред. В. А. Савченко. Одеса: Друкарський дім, 2020. Вип. 28. С.59-67.

266. Ложешник А., Ложешник Н. Поміщицька колонізація та господарське освоєння Південної України (на прикладі освоєння Тираспольського повіту Херсонської губернії князівськими родами Аргутинських-Долгоруких та Абамеліків). *Південний захід. Одесика*: історико-краєзн. наук. альманах / гол. ред. В. А. Савченко. Одеса: Друкарський дім, 2019. Вип. 26. С. 97-110.

267. Макієнко О. А. Біля витоків земської періодики в Україні: "Сборник Херсонского земства" (1868–1906 рр.). *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* : зб. наук. пр. / редкол.: О.П. Реєнт (гол. ред.) та ін. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. 19. С. 415-428.
268. Миколаївський район. Сторінки історії. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2005. 170 с.
269. Миколаївщина : літопис історичних подій: 65-річчю утворення Миколаївської області присвячується / авт. кол.: О. М. Гаркуша та ін.; під заг. ред. М. М. Шитюка. Херсон : Олді-плюс, 2002. 710 с.
270. Милько В. І. Підготовка повітових органів земського самоврядування України до запровадження загальної початкової освіти (1907- 1914 рр.). *Проблеми історії України XIX - поч. XX ст.* : зб. наук. пр. / редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. Київ, 2019. Вип. 29. С. 185-201.
271. Мильчев В. И. Дискуссия о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского государственного архива древних актов. *Липоване: история и культура русских-старообрядцев* / редкол.: Н. Бобков и др. Одесса, 2005. Вып. 2. С. 25-30.
272. Мінц М. О. Використання «чарівного ліхтаря» в народних школах Херсонської губернії в кінці XIX - на початку XX ст. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: V миколаївська обласна краєзнавча конференція*. Миколаїв: Атол, 2004. С. 240-242.
273. Мінц М. О. Земські початкові школи на Півдні України наприкінці XIX ст. *Історичні і політологічні дослідження* / гол. ред. П. В. Добров; Донецький нац. ун-т ім. В. Стуса. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2006. № 1-2 (27-28). С. 50-57.
274. Мінц М. О. Початкові школи Міністерства народної освіти на Півдні України у другій половині XIX - на початку XX ст. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція*. Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2006. С. 180-185.

275. Мінц М. О. Церковні школи Херсонської губернії у XIX - на початку XX ст. *Південний архів: зб. наук. пр. Історичні науки*. Херсон: ХДУ, 2006. Вип. 21. С. 145-152.

276. Немцы Одессы и Одесского региона : сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Геттингене (Германия) / сост. А. Айсфельд, Э. Г. Плесская; науч. ред. Э. Г. Плесская. Одесса: Астропринт, 2003. 440 с.

277. Німці Півдня України . Історія і сучасність: монографія / М. М. Шитюк та ін. Миколаїв, 2009. 424 с.

278. Ніточко І. І., Корецька О. А., Комаровський І. Л. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період. Одеса: Прес-кур'єр, 2011. 440 с.

279. Осадчий Т. И. Крестьянское землепользование в Херсонской губернии. Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелось, 1898. 66 с.

280. Паненко М. І. Моє село - радість і гордість: історичний нарис. Вінниця: ДП "ДКФ", 2005. 96 с.

281. Пеетерс В. Сталь у степу. Київ, 2010. 104 с.

282. Петрова І. Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 123-131.

283. Пивовар А. В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. Київ : Академперіодика, 2009. 91 с.

284. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья. Одесса: Астропринт, 2008. 136 с.

285. Поляки на Півдні України / ред. Т. Цисельський, В. Кушнір; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2006. 251 с.

286. Поляки на Півдні України: історія та сьогодення: у 2 т. / ред. В. Бонусек; Миколаїв. держ. гуманітар. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2008. Т. 1. 326 с.

287. Поляки на Півдні України : історія та сьогодення: у 2 т. / ред. В. Бонусек; Миколаїв. держ. гуманітар. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2008. Т. 2. 262 с.

288. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. Москва: Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1891. 392 с.
289. Пригарин О. А. Козаки-некрасівці на Дунаї: кінець XVIII - перша третина XIX ст. *Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.* / гол. ред. В.А. Смолій. Одеса: Друк, 2000. С. 29-41.
290. Резник В. Ф. Беяевка: исторический очерк. Винница: ГП "ГКФ", 2003. 360 с.
291. Рябчикова Н. Громадський і культурний резонанс діяльності істориків-краєзнавців Миколаївщини у другій половині 1980-х - першій половині 1990-х років. *Емінак: наук. щокв.* 2018. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С.75-81.
292. Сабалдашов В. Німецькі колоністи на Миколаївщині. *Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення* : монографія / відп. ред. М. О. Багмет. Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. С. 159-196. (Серія: «Україна: історія і сучасність». Вип. 1.)
293. Сапожников И., Аргатюк С. Иван Кедрин и его экспедиция 1850 года по Северо-Западному Причерноморью. *Південний захід. Одесика: історико-краєзн. наук. альманах.* Одеса : Друкарський дім, 2018. Вип. 24. С. 9-39.
294. Сень Д. В. “Войско Кубанское Игнатово Кавказское”: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. - конец 1920-х гг.). 2-е изд., испр. и доп. Краснодар: Изд-во «Кубанькино», 2002. 286с.
295. Середа О. Г. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку. *Чорноморська минушина* : записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. пр. / ред. кол. : В. А. Смолій та ін. Київ, 2009. Вип. 4. С. 55-72.
296. Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. Одеса: Астропринт, 2015. 312 с.
297. Середа А. Силистренско-Очаковскія еялет през XVIII - нач. на XIX в.: административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. София: Дио Мира, 2009. 262 с.

298. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края : в 2 ч. Одесса : Тип. Л. Нитче, 1853. Ч. 2 : Хозяйственная статистика Новороссийского Края. [2], 552, III, [1] с.

299. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. Одесса, 1838. Ч. 2 : 1796-1823. [2], IV, [4], 349, [1] с.

300. Скороход О. В. Роль народної та урядової колонізації Півдня України у дореформений час : історіографія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 237-244.

301. Станко В., Пригарин А., Самаритаки Е. Материалы по греко-болгарским переселениям из Румелии в Северное Причерноморье 1801 – 1806 гг. *Българите в Северното Причерноморие* : исследования и материалы. Одесса: Друк, 2006. Т. 9. С. 209-224.

302. Степовое : история, события, люди / авт. кол.: М. А. Багмет и др. Николаев : Тип. НПЦ НКИ, 1991. 84 с.

303. Сторінки історії села Парутине / авт.-упоряд. О. Тригуб. Миколаїв, 2012. 20 с.

304. Страницы истории села Каменка / авт.-упоряд. О. Тригуб. Миколаїв, 2012. 16 с.

305. Страницы истории села Нечаянное / авт.-упоряд. О. Тригуб. Миколаїв, 2012. 20 с.

306. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году : с историческим и топографическим описанием всех тех мест. Москва: Университетская Типография у Риднера и Клаудия, 1800. 238 с.

307. Татарка 1793 : Козацький фестиваль / підготував С. С. Аргатюк. Одеса : Бондаренко М. О., 2021. 110 с.

308. Темірова Н. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 320 с.

309. Тригуб П. Скасування кріпосного права на Миколаївщині. *Краєзнавство*. 2011. № 1. С. 49-55.

310. Тригуб О. П. Аркасівська перлина (сторінки історії села Стара Богданівка). *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 61-68.
311. Тучинський В. А. Молдовани Півдня України в II половині XIX - на початку XX ст.: соціально-економічний та культурний розвиток. Київ, 2001. 217 с.
312. Тучинський В. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст.: монографія. Вінниця: О. Власюк, 2007. 220 с.
313. Фареній І. А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.*: зб. наук. пр. Київ : Інститут історії України, 2011. Вип. 18. С. 163-171.
314. Флоровский А. В. Несколько фактов из истории русской колонизации Новороссии в начале XIX в. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, 1919. Т. 33. С. 25-40.
315. Хижняков В. В. Пришлые сельскохозяйственные рабочие в Херсонской губернии. По данным, собранным на лечебно-продовольственных пунктах Херсонского Губернского Земства. Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1899. 145 с.
316. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова*. Одеса : Гермес, 1998. Вип. 6. 318 с.
317. Хрящевська Л. М. Історична доля німецьких колоністів в Херсонщині. *Наукові аспекти розвитку інституту історії та права* : зб. наук. пр. Миколаїв. 2006. Вип. 1. С. 69-73.
318. Хрящевська Л. М. Торговельна діяльність німецьких колоністів Південної України (XVIII - поч. XX ст.). *Науковий вісник МДУ ім. В. О. Сухомлинського. Історичні науки* : зб. наук. праць. Миколаїв: МДУ, 2009. Вип. 27. С. 216-225.
319. Хрящевська Л. Переселення менонітів у південні райони України. *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 204-209.
320. Ципперштейн С. Евреи Одессы : история культуры. 1794 - 1881 / пер. с англ. и науч. ред. А. Локшина. Москва; Иерусалим: Гешарим, 1995. 207 с.

321. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX - на початку XX століть. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. 220 с.
322. Шкварець В. П., Мельник М. Ф. Миколаївщина : погляд крізь століття : нарис історії. Миколаїв, 1994. 386 с.
323. Шкрібітько О. Огляд радянської історіографії з проблем заселення Півдня України XVI - XVIII ст. *Південний Захід. Одесика*: історико-краєзн. наук. альманах. Одеса : Друкарський дім, 2013. Вип. 16. С. 10-21.
324. Штах Я. Очерки из истории и жизни южнороссийских колоний. Москва, 1916. 87 с.
325. Щетенко Л. А. З історії німецьких колоній на Півдні України. *Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку*: наук. доп. Міжнар. наук.-метод. конф., м. Херсон, 21-24 трав. 1997 р. / Херсон. держ. пед. ін-т; Всеукр. спілка краєзнавців; ред. : Є. Г. Сінкевич, Г. А. Чумаченко. Херсон, 1997. Ч. 2. С. 23-25.
326. Щукін В. В., Павлюк А. Н. Еврейские земледельческие колонии Херсонской губернии (XIX – начало XX вв.) / под. ред. М. Д. Гольденберга. Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2016. 408 с.
327. Щукін В. В., Павлюк А. Н. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII - начало XX вв.). Николаев: Изд-во Ирины Гудим, 2009. 352 с.
328. Ярова В., Задвірний О. Трихати - село над Бугом: історія, факти, спогади, дослідження, нариси. Миколаїв : Шамрай В. П., 2016. 149 с.
329. Alfred J. Rieber. The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. Pp. X, 640.
330. Blackwell, William L. The Industrialization of Russia: An Historical Perspective. New York : Thomas Y. Crowell Company, 1970. 198 p.
331. Evrydiki Sifneos. Imperial Odessa : Peoples, Spaces, Identities. Leiden, Boston, MA: Brill, 2017. X, 286 s.

332. Francis William Wcislo. *Reforming Rural Russia: State, Local Society, and National Politics, 1855–1914*. (Studies of the Harriman Institute). Princeton : Princeton University Press. 1990. Pp. XVIII, 347.

333. Haxthausen A. von. (1847-1852) *Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Rußlands*. 3Bände. Bde 1-2, Hannover 1847. Bd. 3, Berlin 1852.

334. Height, Joseph S. *Paradise on the Steppe : A Cultural History of the Kutschurgan, Beresan, and Liebental Colonists, 1804-1972*. Bismarck, N. D.: North Dakota Historical Society of Germans from Russia, 1973. 429 p.

335. Kraszewski, Józef Ignacy. *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budzaku: dziennik przejazdki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 wrzesnia*. Wilno : nakład i druk T. Glücksberga, 1845. T.1. 296 s.

336. Leonard G. Friesen. *Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1774–1905*. (Harvard Series in Ukrainian Studies). Cambridge, Mass. : Harvard Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2008. Pp.VIII, 325.

337. Lindeman, Karl. *Von den deutschen Kolonisten in Russland : Ergebnisse einer Studienreise 1919-1921*. Stuttgart : Ausland und Heimat Verlags-Aktiengesellschaft, 1924.

338. Manning, Roberta Thompson. *The Crisis of the Old Order in Russia: Gentry and Government*. (Studies of the Russian Institute.) Princeton: Princeton University Press. 1982. Pp. XV, 555.

339. Patricia Herlihy. *Odessa Recollected: The Port and the People*. Brighton, MA : Academic Studies Press, 2018. IX, 256 s.

340. Petzholdt, Alexander. *Beiträge zur Kenntniss des Inneren von Russland: zunächst in landwirthschaftlicher Hinsicht*. Leipzig. Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber, 1851. 413 p.

341. Petzholdt, Alexander. *Reise im Westlichen und Südlichen Europäischen Rußland im Jahre 1855*. Leipzig: H. Fries, 1864. XV, 501 p.

342. Terence Emmons. The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861. Cambridge: Cambridge University Press, 1968. XI, 484 pp.

343. Ukrainian Economic History : Interpretive Essays. Koropecykj, I. S., ed. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1991. 390 p. (Sources and Documents Series).

344. Zhuk S. I. Book Reviews. *The American Historical Review*. 2009. Vol.114, Issue 3. P. 862-863. Review of the book: Leonard G. Friesen. Rural Revolutions in Southern Ukraine: Peasants, Nobles, and Colonists, 1774-1905. (Harvard Series in Ukrainian Studies). Cambridge, MA : Harvard Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, Cambridge, MA, 2008. Pp. VIII, 325.

Карти

345. Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо, во время управления генерал квартирмейстера Нейдгарта под руководством генерал-лейтенанта Шуберта. MDCCCXXXII / сост. Ф. Шуберт. 1: 420 000, в 1 дюйме 10 верст. СПб. : изд. Военно-топогр. Депо Гл. штаба, 1832. Л. LI.

346. Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо с 1826 по 1840 год под руководством генерал-лейтенанта Шуберта / сост. Ф. Шуберт. 1: 420 000, в 1 дюйме 10 верст. СПб. : изд. Военно-топогр. Депо Гл. штаба, 1832. Л. LI.

347. Часть прожектного плана Одесского уезда. С показанием ныне существующей и вновь предполагаемой учредится - от Одессы к Николаеву и Вознесенску почтовой дороги / Исполняющий должность Херсонского губернского одесский уездный землемер Голомский. В 1 дюйме 7 верст. [б. м.]: [б. и.], [ок. 1827]. 1к.

348. Karta granic Polski, zaczawszy od Balty az do rzeki Sina-Woda, zawieraiaca slobody Kozakow Humanskich y Zaporohowskich, stepy Tatarow Oczakowskich, Bessarabskich y Nogayskich z ich ordami tak ie w roku 1767 han-

Krymski poosadzał, znajduie sie tu ieszcze dalsze wyciagnienie Bogu y Dniestru, Dnieper takze od Porohow az do wpadnienia w Morze Czarne / Jabłonowski Józef Aleksander, Rizzi-Zannoni, Giovanni Battista Antonio. 1: 690 000. Париж, 1772. 33,4x53 см.

Періодична преса

349. Андріївка-Зорино. Дописи (од власних кореспондентів). *Рада*. 1908. 25 іюля (8 серпня). (№ 170). С. 4.

350. Анти-єврейское движение в Одесском уезде. Дневник. *Одесский Листок*. 1881. 24 мая (5 июня). (№ 114). С. 3.

351. Богачев В. Тузловский и Куяльницкий соляные промыслы. *Горный журнал*. 1883. № 3. С. 387-399.

352. В Одеському повіті. З Українського життя. *Громадська думка*. 1906. 13 червня. (№ 134). С. 2.

353. В Одеському повіті. З Українського життя. *Громадська думка*. 1906. 12 липня. (№ 159). С. 3.

354. Ведомость о школах заведенных при церквах Херсонской епархии, для обучения детей прихожан. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. 15 января. (№ 2). С. 13-27.

355. Вести из Одесскаго уезда. *Одесские Новости*. 1901. 5 июня. (№ 5313). С. 3.

356. Вибори. З Українського життя. *Громадська думка*. 1906. 12 березія (марта). (№ 58). С. 3.

357. Види на урожай в Одесском уезде. *Одесские Новости*. 1899. 20 мая. (№ 4628). С. 3.

358. Втихомирено. З Українського життя. *Громадська думка*. 1906. 22 березія (марта). (№ 66). С. 2.

359. Гросс-Либенталь. Русская почта. *Одесский Листок*. 1881. 31 марта (12 апреля). (№ 71). С. 3.

360. Долинский Л. Статистические сведения за 1886 и 1887 гг. По Юго-Западному горному округу. *Горный журнал*. 1888. Т. 4. С. 62-65.

361. Еще о колониальных училищах. *Одесские Новости*. 1885. 18 января. (№ 37). С. 2.
362. З Херсонщины. До Америки. По Україні. *Рада*. 1908. 2(15) грудня. (№ 275). С. 3.
363. З Херсонщины. До Америки. По Україні. *Рада*. 1908. 3 (16) грудня. (№ 276). С. 3.
364. Заявление гласных Кергарта и Цушки о народном образовании. Продолжение заседания 28 октября 1868 года. Журнал заседаний губернского собрания. *Сборник Херсонского губернского земства*. 1869. № 2. Февраль. С. 187-188.
365. Земская управа. Местные новости. *Одесские Новости*. 1895. 25 июля. (№ 3358). С. 2.
366. Из колонии Гросс-Либенталь. Русская почта. *Одесский Листок*. 1881. 18 (30) апреля. (№ 84). С. 2.
367. Из Одесского уезда, 5 января. Внутренняя почта. *Одесские Новости*. 1892. 11(23) января. (№ 2167). С. 3.
368. Из Одесского уезда, 29 декабря. О департаментской молочной ферме в уезде. Новости Юга. *Одесские Новости*. 1893. 31 декабря. (№ 2830). С. 3-4.
369. Из Одессы от 21 января. Члена Херсонской губернской земской управы В. П. Андреевского. Сообщения членов Херсонской земской управы, командированных в местности, пораженные неурожаем, для наблюдения за ходом продовольственного дела. *Сборник Херсонского земства*. 1892. № 2. Февраль. С. 15-16.
370. Из Одессы от 27 января. Члена Херсонской губернской земской управы В. П. Андреевского. Сообщения членов Херсонской земской управы, командированных в местности, пораженные неурожаем, для наблюдения за ходом продовольственного дела. *Сборник Херсонского земства*. 1892. № 2. Февраль. С. 16-25.
371. Извлечение из отчета по управлению Одесским учебным округом, за 1865 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1866. Т. 131. С. 1-107.

372. История одного вопроса на волостном сходе. *Одесский Листок*. 1883. 9 (21) февраля. (№ 31). С. 2-3.

373. К неурожаю в Одесском уезде. *Одесские Новости*. 1899. 15 июля. (№ 4679). С. 2.

374. К состоянию народного образования в уезде. *Одесские Новости*. 1909. 28 мая (10 июня). (№ 7825). С. 2.

375. Кумбурслієво. *Рада*. 1908. 2 июля (6 сепня). (№ 169). С. 4.

376. М. Анатолиевка. Русская почта. *Одесский Листок*. 1881. 18 февраля (2 марта). (№ 39). С. 2.

377. М. Варваровка. Корреспонденции. *Одесский Вестник*. 1892. 2 (14) апреля. (№ 86). С. 4.

378. М. Варваровка. Русская почта. *Одесский Листок*. 1881. 30 мая (11 июня). (№ 119). С. 3.

379. Материалы Херсонского губернского присутствия по крестьянскому вопросу. *Одесский Вестник*. 1861. 4 июня. (№ 74). С. 326.

380. Местная хроника. *Одесский Вестник*. 1892. 21 апреля (3 мая). (№ 102). С. 3.

381. Местная хроника. *Одесский Вестник*. 1893. 27 июня (9 июля). (№ 166). С. 2-3.

382. Наши экономические вопросы. Крестьянский кредит в Херсонской губернии. *Одесский Вестник*. 1892. 11(23) апреля. (№ 92). С. 2.

383. О новооткрытых церковно-приходских школах в Херсонской епархии. От Херсонского Епархиального Училищного Совета. *Херсонские епархиальные ведомости*. 1888. 15 апреля. № 3 (март). С. 13.

384. О передаче всех училищ при римско-католических церквях ведомству Министерства народного просвещения. *Циркуляр по управлению Одесским учебным округом*. 1893. № 3 (март). С. 13.

385. О свободной ловле рыбы в лиманах при речных устьях и непосредственно связанных с морем. *Одесский Вестник*. 1892. 13 (25) апреля. (№ 94). С.1-2.

386. Одесса 11-го апреля. *Одесский Вестник*. 1892. 12 (24) апреля. (№ 93). С. 1.
387. Одесская уездная земская управа посылает на днях на Всероссийскую выставку в Нижнем Новгороде свои экспонаты. *Одесские Новости*. 1896. 18 апреля. (№ 3608). С. 3.
388. Одесский уезд, 7 октября. Новости Юга. *Одесские Новости*. 1895. 9 сентября. (№ 3428). С. 3.
389. Операции общества соляных промыслов. *Одесские Новости*. 1901. 18 февраля. (№ 5216). С. 3.
390. Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края. Отдельные статьи. *Сборник Херсонского земства*. 1890. № 10. Октябрь. С. 25-40.
391. Письмо в редакцию. *Одесский Вестник*. 1892. 25 марта (6 апреля). (№ 79). С. 3.
392. По селах. Вісті з краю. *Рада*. 1912. 6 октября (19 жовтня). (№ 227). С. 3.
393. Положение вопроса о рабочем скоте в Херсонской губернии. *Одесский Вестник*. 1892. 1 (13) апреля. (№ 85). С. 2.
394. Предложение Ратнера земской управе. Местные новости. Местные новости. *Одесские Новости*. 1895. 25 июля. (№ 3358). С. 2.
395. Продовольственное положение Одесского уезда. Дневник. *Одесский Листок*. 1883. 22-го января (3 февраля). (№ 17). С. 2.
396. Проект новой железнодорожной линии на Одессу и Николаев. *Киевлянин*. 1907. 7 августа. (№ 216). С. 3.
397. Противопожарные меры в Одесском уезде. Местные новости. *Одесские Новости*. 1895. 29 апреля. (№ 3276). С. 2.
398. Сельскохозяйственные новости. Сельскохозяйственная хроника Одесского уезда. *Одесские Новости*. 1893. 5 (17) грудня. (№ 2806). С. 3.
399. Совещание земских ветеринаров. *Одесские Новости*. 1901. 23 декабря. (№ 5503). С. 3.

400. Состояние народного продовольства в Одесском уезде. *Одесский Листок*. 1883. 20 января (1 февраля). (№15). С. 2.

401. Судоходный съезд. *Киевлянин*. 1903. 14 декабря. (№ 345). С. 3-4.

402. Чрезвычайное собрание Одесского земства. Местные новости. *Одесские Новости*. 1893. 28 декабря. (№ 2827). С. 2.

403. Что говорит подворная статистика Одесского уезда. *Одесский Листок*. 1883. 21 января (2 февраля). (№ 16). С. 1-2.

Дисертаційні дослідження

403. Баковецька О. О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII – XIX століть : вплив на суспільно-політичний розвиток: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2016. 36 с.

404. Вербицкий В. А. Фізичне виховання і спорт у середніх навчальних закладах Півдня України : 1864-1917 рр. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2009. 20 с.

405. Волос О. В Діяльність земств Херсонської губернії в галузі сільського господарства (остання третина XIX - початок XX століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2014. 20 с.

406. Гамза В. І. Культура та побут тернівських болгар в XIX - першій половині XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Миколаїв, 2011. 19 с.

407. Желан А. В. Становлення та розвиток музичної освіти в Херсонській губернії (кінець XIX - початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Миколаїв, 2008. 240 с.

408. Задерейчук І. П. Розвиток системи освіти в німців на Півдня України 1789- 1938 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Сімферополь, 2005. 245 с.

409. Замуруйцев О. В. Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX - на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. 367. Київ, 2008. 20 с.

410. Коциевский А. С. Крестьяне Южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX ст. : дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1962. 310 с.

411. Кузовова Н. М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки XIX - початок XX століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2007. 220 с.
412. Кучеренко А. А. Український культурно-освітній рух у Херсонській губернії в період з 1861 по 1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Херсон, 2003. 234 с.
413. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX - початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 269 с.
414. Макієнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2006. 20 с.
415. Мінц М. О. Розвиток початкової освіти на півдні України (1861-1917): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2007. 255 с.
416. Нагрибельний Я. А. Розвиток професійної освіти на Херсонщині у другій половині XIX ст. - на початку 1920 р.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2012. 240 с.
417. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2005. 17 с.
418. Павлюк А. М. Участь єврейського населення в економічному розвитку південноукраїнського регіону в XIX - на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2013. 20 с.
419. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX - початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2000. 201с.
420. Тригуб О. П. Історія Херсонської єпархії (1775-1918): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2000. 242 с.

421. Федорченко О. В. Розвиток поштового зв'язку в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX - на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2011. 20 с.

422. Хрящевська Л. М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII - початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2008. 248 с.

423. Щетина Т. П. Становлення і розвиток початкової освіти в Херсонській губернії (1803-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2019. 19 с.

424. Щукін В. В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX - на початку XX століття: дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2006. 221 с.

ДОДАТКИ

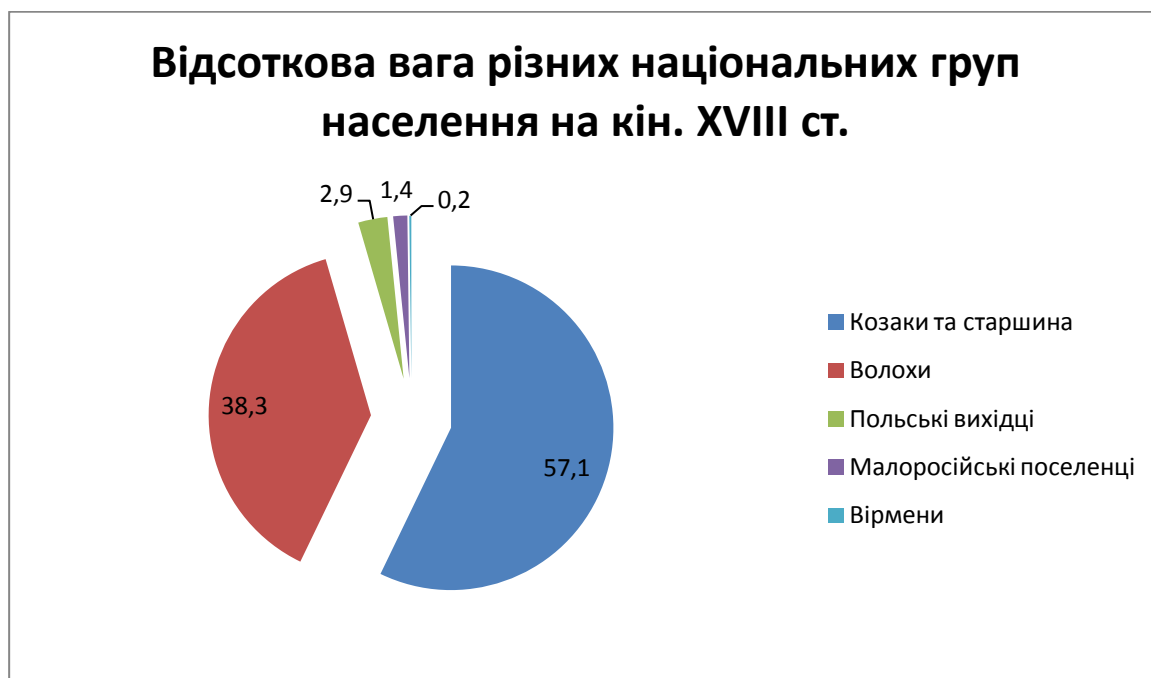
Додаток 2.1.1. Часть проектного плана Одесского уезда

Часть проектного плана Одесского уезда. С показанием ныне существующей и вновь предполагаемой учредится - от Одессы к Николаеву и Вознесенску почтовой дороги / Исполняющий должность Херсонского губернского одесский уездный землемер Голомский. В 1 дюйме 7 верст.

Додаток 2.1.2. Вага різних національних груп населення на досліджуваних нами територіях відповідно даних Короленко на кін. XVIII ст. населення

Короленко П. П. Черноморцы. СПб: Тип. Департамента уделов, 1874. с. 172-185.

**Додаток 2.1.3. Посімейні списки жителів Чорноморського козацького
війська не бажаючих переселитися з-за Бугу на Кубань**

Назва та тип поселення	Кількість населення		
	Кількість родин	Чоловіків	Жінок
Слобода Незавертайловка	45	137	115
Поселення Карагаш	2	3	2
Поселення Суклея	68	160	124
Поселення Глинна	29	65	67
Слобода Коротка	30	67	62
Поселення Головкина	58	154	126
Ніколаєвка	42	107	89
Поселення Терновка	3	4	2
Поселення Паркани	2	7	2
Слобода Яски	92	221	198
Поселення Чобручі	14 козацьких 95 молдавських	266	233
Поселення Аджидер	3	6	4
Урочище Бузиноватой	2		
Поселення Слободзея	20	36	39
Хутір при Березані	2	3	3
Слобода Пази	8	20	13
По Березані з слобод та хуторів та з Слободи Пікужа та Очакова	17	63	55
Лура(нерозбірливо)	3	9	9
Слобода Ковалівка	2	7	4
Слобода Трихати	1	3	1
Слобода Солониха	5	8	10
Слобода Піщана (Гола)	3	9	8

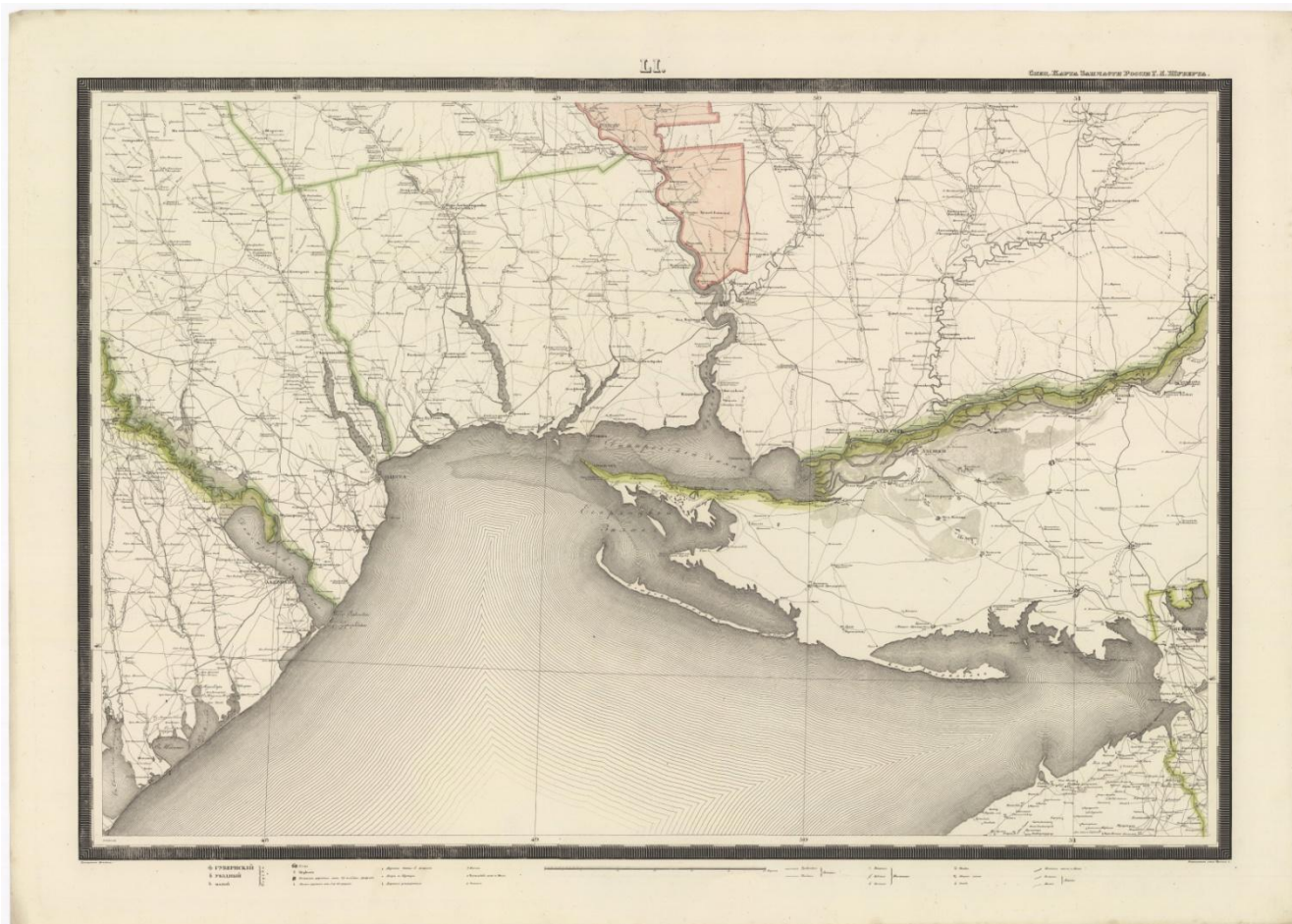
ГАКК Ф. 249 оп. 1 д. 241 арк. 1-39 зв.

Додаток 2.1.4 Казенні села на початку XIX ст.

Назва	Землі зручної	Землі незручної	Населення
Градениці	12.000	300	283
Троїцькому	12.000	250	223
Яски	7.500	450	609
Біляївка	21.000	2.500	171
Маяки			166
Калаглея	12.000	500	103

Державний архів Херсонської області. Ф.14 оп.1 спр 333 арк. 62.

Додаток 2.2.1 Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо, во время управления генерал квартирмейстера Нейдгарта под руководством генерал-лейтенанта Шуберта». Масштаб: 10 верст у дюйма Л. LI.

Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо, во время управления генерал квартирмейстера Нейдгарта под руководством генерал-лейтенанта Шуберта. MDCCCXXXII / сост. Ф. Шуберт. 1: 420 000, в 1 дюйме 10 верст. СПб. : изд. Военно-топогр. Депо Гл. штаба, 1832. Л. LI.

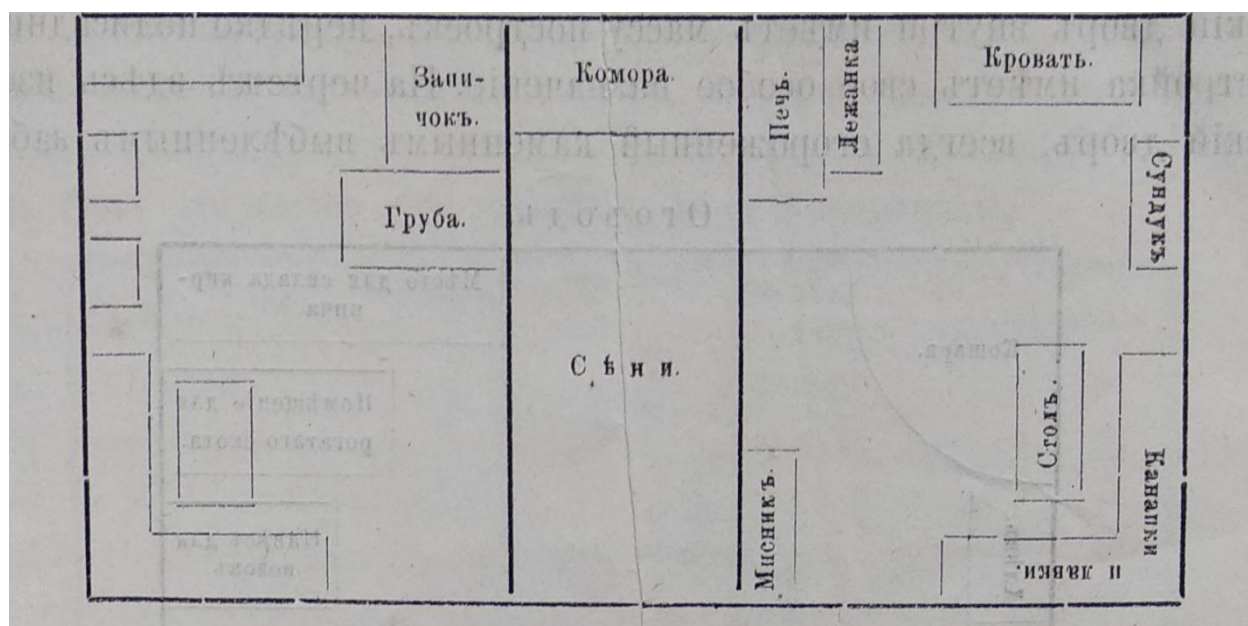
Додаток 2.2.2 Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо с 1826 по 1840 год под руководством генерал-лейтенанта Шуберта Л. Л.

Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо с 1826 по 1840 год под руководством генерал-лейтенанта Шуберта / сост. Ф. Шуберт. 1: 420 000, в 1 дюйме 10 верст. СПб. : изд. Военно-топогр. Депо Гл. штаба, 1832. Л. LI.

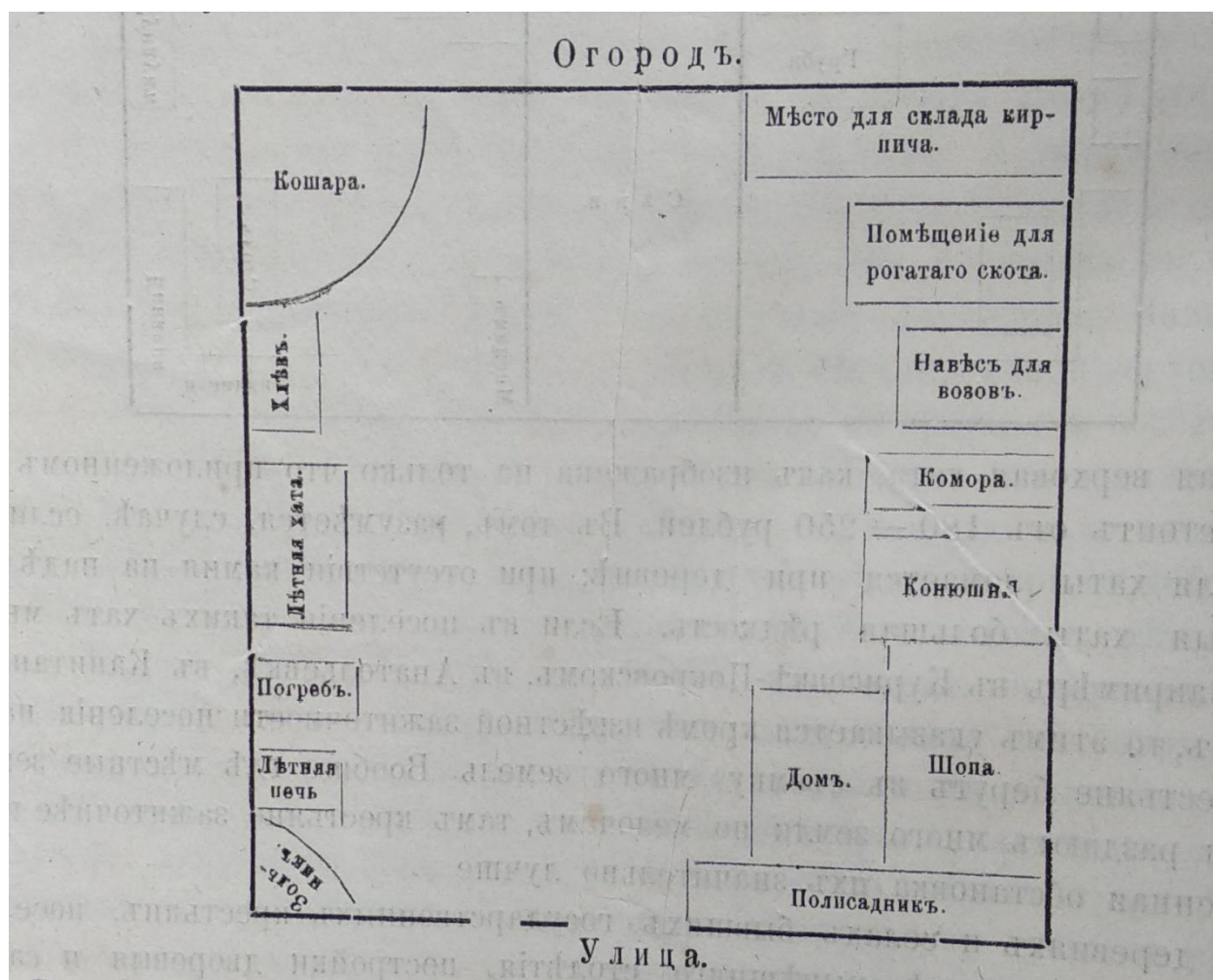

Додаток 2.2.3 План української хати

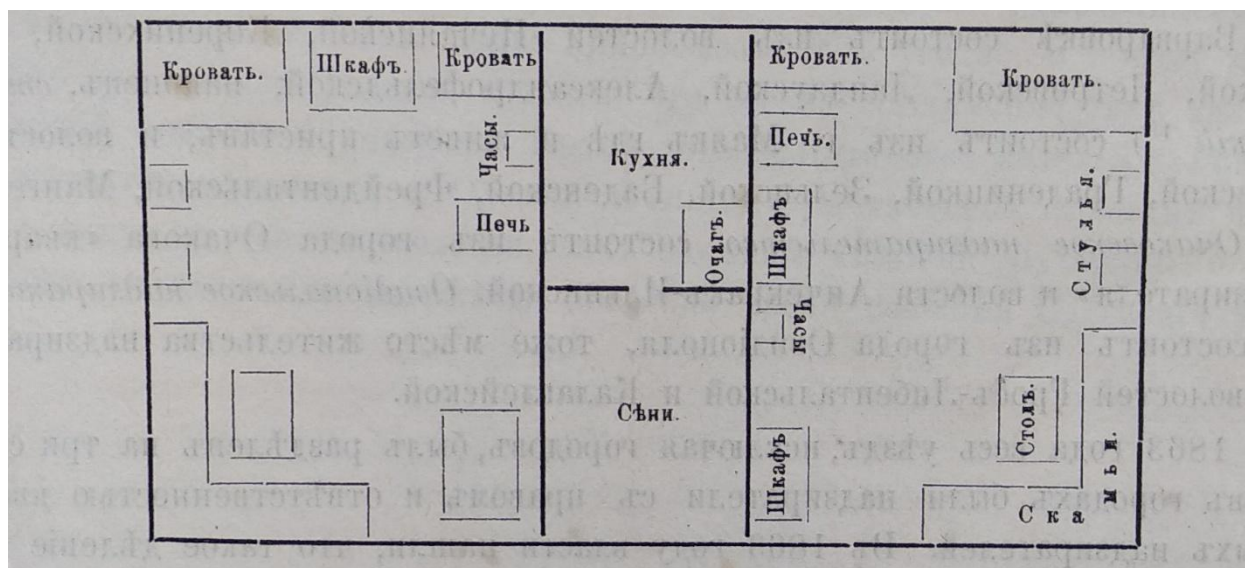
Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. Стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Херсон : Тип. Н.О. Ващенко, 1883. Т.1 : Одесский уезд. 542 с. ст.37

Додаток 2.2.4 План болгарського двору

Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. Стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Херсон : Тип. Н.О. Ващенко, 1883. Т.1 : Одесский уезд. 542 с. ст. 38.

Додаток 2.2.5 План німецької садиби

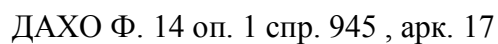
Материалы для оценки земель Херсонской губернии / сост. Стат. отд-нием при Херсон. губ. зем. управе. Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. Т.1: Одесский уезд. 542 с. ст.39

**Додаток 3.1.4 Таблиця колоністів землевласників дочірньої колонії
Гальбштадт Петрівської волості**

1.Бартоломеуса Михайлова	31.Карла Валтейнова Браун
2.Густина Шириака	32.Якова Томасова Браун
3.Лоренсова Гейзь	33.Іогана Петрова Гейзь
4.Валенг(т)ина Франциска	34.Петра Мартинова Шмидт
5.Гатценбилеръ Іосифа	35.Петра Христофорово Мейер
6.Фридрихова Ренера	36.Іосифа Лекслева Гефнер
7.Іогана Ларенсова Гейзь	37.Іогана Теобольдова Ренер
8.Іогана Францева Бем	38.ПіусаДанилова Ландейсь
9.Паула Яковлева Гофмана	39.Тиматеуса Іосифова Рейзенещера
10.Людвига Яковлева Гофманъ	40.Якова Іосифова Гек
11.Михаила Іоганова Гейгера	41.Іогана Георгієва Лану
12.Михаила Павлова Штеклера	42.Андреаса Матвеева Шмидт
13.Георга Яковлева Гофмана	43.Филипа Антонова Ландейс
14.Іосифа Данилова Горукера	44.Паула Андреева Реннер
15.Николая Михайловича Шардтъ	45.Іогана Іоганова Шардт
16.Томаса Яковлева Бритнеръ	46.Якова Михайлова Гельман
17.Іогана Іосифова Рейзекаунера	47.Алекса Іоганнова Гейгеръ
18.Андреаса Антонова Фау	48.Якоба Антова Фау
19.Августина Маркова Мец	49.Іосифа Іоганова Гатценбилер
20.Якова Филипова Гельдорих	50.Іогана Федорова Реннеръ
21.Петра Карлова Баранъ	51.Іогана Францева Гатценбилеръ
22.Адама Іосифа Фафъ	52.Валентина Бернгардова Мессер
23.Теобольда Іосифова Илли	53.Бенидикта Іоганова Швейгердъ
24.Петра Михайлова Гельманъ	54.Георга Антонова Гатценбилеръ
25.Фердинанда Яковлева Антонъ	55.Людвига Яковлева Фридь
26.Станислауса Іоганова Гатценбилера	56.Франца Іосифа Баранъ
27.Іосифа Волдейнова Моутъ	57.Николая Михайлова Гельман

28.Франца Михайлова Руф	58.Іогана Іосифова Гертнер
29.Михайла Іоганова Руф	59.Яков Георгієв Лану
30.Фридриха Іосифова Ретеръ	

ДАМО Ф 335 оп. 1 спр.184 арк.6-8

Додаток 3.1.5 Подушне та подвірне землеволодіння в волостях Одеського повіту

Назва волості	Кількість десятин, що належать волості	Розмір подушного (на ревізку душу) чи подвірного наділу виділеного при створенні колонії
З переважно українським населенням		
1.Калаглейська	10.890 і 3,4	В усіх селах по 6 десятин на ревізку душу
2.Біляївська	18.814 $\frac{3}{4}$	В селі Біляївка по 10 $\frac{1}{4}$ десятини, а в селі Яськи по 8 десятин
3.Граденицька	18.338 $\frac{1}{4}$	В селі Градениці по 7 $\frac{1}{2}$, а в селі Троїцьке 6,9 десятин
4.Куртівська	3.666	По 5 десятин на ревізку душу
5.Більчанська	1.659	По 5 десятин на ревізку душу
6.Северинівська	4.004	По 5 $\frac{1}{2}$ на ревізку душу
7.Ільїнська	2.849	По 5 $\frac{1}{2}$ десятин на ревізку душу
8.Антоново-Коднівська	1.924	В шести поселеннях по 5 $\frac{1}{2}$ дес., в одному 4 $\frac{3}{4}$ та в одному 3 $\frac{3}{4}$ десятини
9.Курисівсько-Покровська	3.337 $\frac{1}{4}$	В трьох селах по 5 $\frac{1}{2}$ і в трьох хуторах по 1 $\frac{1}{4}$ десятині
10.Новопокровська	2.828 $\frac{1}{2}$	Деревня Степановка і Донська Балка по 1/4 десятини на душу всі інші поселення по 5 десятин на душу
11.Ряснопольська	4.379	Дер. Єленовка 1 $\frac{1}{4}$ дес. Дер Ігнатівка 1 і 1/4 решта по 5 $\frac{1}{2}$ і 8 десятин
12.Анатоліївська	5.910	По 5 $\frac{1}{2}$ десятин на ревізку душу
13.Олександрівська	10.216 $\frac{3}{4}$	5 $\frac{1}{2}$
14.Тузлівська	5.708 $\frac{1}{2}$	5 $\frac{1}{2}$
15.Нечаянська	3.760 $\frac{3}{4}$	5 $\frac{1}{2}$
16.Ковалівська	9.891 $\frac{1}{2}$	В чотирьох селах по 5 $\frac{1}{2}$ десятин на ревізку душу, а в деревні Авдотєвка по 1 $\frac{1}{4}$ десятин на ревізку душу
17.Коренихська	1.069	В деревні Новій Богдановці – 5 $\frac{1}{2}$ десятин, в містечку Корениха – 3 десятини
18.Петрівська	2.521 $\frac{1}{2}$	Три поселення по 5 $\frac{1}{2}$ три по 1 $\frac{3}{4}$ та три села німецьких колоністів на купленій землі загальною площею 9.300 десятин
19.Анчекрат-Ільїнська	3.708	Від 1 $\frac{1}{4}$ до 6 десятин на ревізку душу
Таким чином всього	115.476 $\frac{1}{2}$	
З переважно німецьким населенням		
1.Грос-Лібентальська	29.776 $\frac{1}{2}$	По 60 десятин на сімейство
2.Фрейдентальська	3.803	—
3.Зельцька	16.157	—
4.Баденська	3.724 $\frac{1}{2}$	—
5.Мангеймська	12.575 $\frac{3}{4}$	—
6.Гільдендорфська	5.185 $\frac{1}{2}$	—
7.Ней-Фрейденталь	8.083 $\frac{1}{2}$	—
8.Рорбахська	13.338	—
9.Нейзацька	12.108	Земля придбана по купчій в 1857 році та розподілена посімейно в кількості від 15 до 345 десятин на родину
10.Олександрфельдська	12.600 $\frac{1}{2}$	Земля придбана в 1867-1870 рр. Першопочатково земля придбана 182 господарями
11.Ландауська	40.674	По 60 десятин на сім'ю
В трьох селах Петрівської волості Штайнберг, Шенфельд і Гальбштадт на	9.300	Земля придбана по купчій в 1865 році

купленій землі		
В деревні Аненталь (Олександрівської волості)	363 $\frac{3}{4}$	Земля придбана по купчій в 1865 році
Загалом	172.989 $\frac{3}{4}$	
З переважно болгарським населенням		
1.Великобуялицька	17.874	По 53 десятини на сімейство
2.Кубанська	7.824	Теж саме
3.Малобуяликська	10 625 $\frac{1}{2}$	Теж саме
Загалом	38.914 $\frac{1}{4}$	
Загалом по повіту у селян та німців колоністів	327.480	

Кустарные промыслы Одесского уезда / исследовал и описал по поручению Правительств. Комиссии по исслед. кустар. промыслов в России Василий Гомилевский. СПб., 1882. IV, 1701-1907 с. (Кустарная промышленность (сельский промысел) Херсонской губернии. Вып. 2.) с. 1706-1708.

Додаток 3.2.1 Худоба населення Одеського повіту на початку 70-х рр..

XIX ст.

№	Волость	Число худоби			
		Волів	Корів	Коней	Овець
1	Грос-Лібентальська	-	4981	5485	284
2	Великобуялицька	1200	520	2000	3200
3	Граденицька	400	796	1690	3538
4	Кандельська	-	2300	3001	4
5	Мангеймська	-	1293	1934	30
6	Фрейдентальська	-	554+145	721	46
7	Нейфрейдентальська	37	1370	1053	51
8	Ряснопольська	448	360	952	603
9	Коренихська	695	279	419	280
10	Кубанська	979	400	867	245
11	Ільїнська	319	213	459	1339
12	Тузлівська	855	863	929	1294
13	Нечаянська	474	713	687	1017
14	Біляївська	552	1231	1307	3811
15	Анчекрак-Ільїнська	1025	716	705	140
16	Олександрівська	236	180	564	1206
17	Северинівська	297	327	607	1190
18	Куртівська	378	191	138	600
19	Покровська	677	487	640	1246
20	Антоново-Кодинцівська	575	314	411	667
21	Ново-Покровська	194	300	264	1295
22	Малобуялицька	324	204	800	2500
23	Біляївська	82 пари	96	120	249
24	Калаглейська	85	268	686	1008
25	Нейзацька	44	2357	2217	95
26	Ландауська	52	8100	8599	30
27	Анатоліївська	495	751	823	1128
28	Петрівська	399	570	602	646
29	Ковалівська	213	385	499	781
Разом		11,117	21,264	39,149	32,016

Отчет о действиях Одесской уездной земской управы с 1-го сентября 1872 г. по 1-е августа 1873 года. Одесса, 1873. 122 с. с .20.

**Додаток 3.2.2 Худоба населення Одеського повіту на початку 80-х рр.
XIX ст.**

Назва волості	Рогатої худоби	Коней	Овець	Свиней
Калаглейська	1.340	55	65	11
Грос-Лібентальська	5.370	5.678	7	3.473
Фрейдентальська	928	823	35	350
Біляївська	3.303	2.470	4.000	2.000
Граденицька	1.640	2.023	3.505	1.117
Зельцька	2.771	2.359	-	1.350
Баденська	757	815	-	383
Мангеймська	2.731	2.700	28	1.623
Куртівська	936	325	950	115
Більчанська	364	174	160	205
Великобуялицька	1.341	1.151	1.623	110
Северинівська	1.151	627	1.475	268
Ільїнська	708	519	878	-
Кубанська	1.232	946	3.552	200
Гільдендорфська	780	749	-	483
Малобуяликська	703	791	2.350	212
Антоново-Кодніцька	1.246	714	-	-
Курисово-Покровська	2.797	1.603	1.951	964
Ней.Фрейденталь	1.857	1.307	-	1.038
Новопокровська	1.330	820	823	311
Рорбахська	2.687	2.662	47	1.415
Ряснопольська	2.488	1.700	743	932
Анатоліївська	2.349	1.720	1.345	896
Нейзацька	2.245	1.704	75	396
Олександрівська	1.108	1.079	95	200
Тузлівська	1.966	1.669	816	782
Олександрфельдська	1.610	1.334	120	1.020
Нечаянська	4.822	3.092	1.634	1.259
Ландауська	9.769	8.645	220	1.718
Ковалівська	1.357	830	868	549
Коренихська	1.526	400	-	450
Петрівська	1.686	1.857	1.079	1.256
Анчекрат-Ільїнська	2.148	1.245	27	-

Кустарные промыслы Одесского уезда / исследовал и описал по поручению Правительств. Комиссии по исслед. кустар. промыслов в России Василий Гомилевский. СПб., 1882. IV, 1701-1907 с. (Кустарная промышленность (сельский промысел) Херсонской губернии. Вып. 2.) с. 1712-1713.

Додаток 3.2.3 Хлібний магазин у містечку Варварівка, сучасний стан

Фото з колекції автора

Додаток 3.2.4 Хлібний магазин у містечку Варварівка, сучасний стан

Фото з колекції автора

Додаток 3.2.5 Хлібний магазин у містечку Варварівка, сучасний стан

Фото з колекції автора

Додаток 3.2.6 Хлібний магазин у містечку Варварівка, сучасний стан

Фото з колекції автора

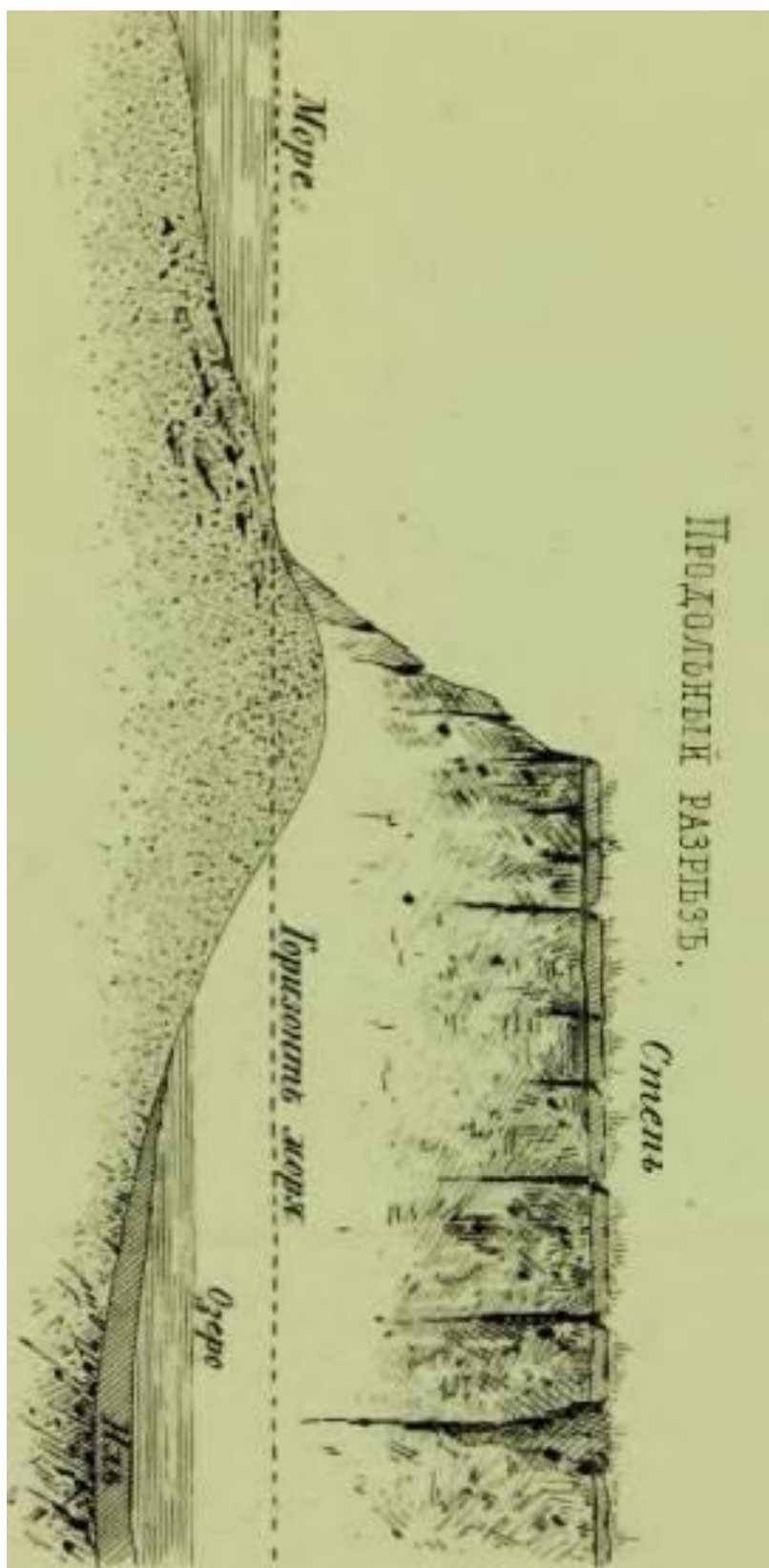

Додаток 3.3.1. Корсунцовські басейни для осідання солі на Куяльницькому соляному промислі 1865 р.

План Корсунцовских бассейнов на Куяльницком лимане 1865 года

Додаток 3.3.2 Повздовжний розріз Тузлівського соляного лиману

Богачев В. Тузовский и Куяльницкий соляные промыслы. *Горный журнал*. 1883. № 3. С. 387-399.

Додаток 3.3.3 Кагати солі на Куяльницькому лимані початку XX ст.

Детская Энциклопедия / под ред. Ю. Н. Вагнера и др. Москва : Тип. И. Д. Сытина, 1914. Т. I. 248 с. с. 26

Додаток 3.3.4 Чоловіки на збиранні солі на Куяльницькому лимані поч.. XX ст.

Детская Энциклопедия / под ред. Ю. Н. Вагнера и др. Москва : Тип. И. Д. Сытина, 1914. Т. I. 248 с. с.27

**Додаток 3.3.5 Жінки на ламанні солі на Куяльницькому лимані
початку XX ст.**

По истеченіи извѣстнаго времени вода испаряется изъ водоемовъ и оставляетъ блестящую соль на днѣ въ видѣ кристалловъ. Соляные кристаллы собираются, женщины складываютъ ихъ въ кучи лопатами, какъ это изображено здѣсь; изъ этихъ кучъ воздвигаются впоследствии большія бѣлыя горы въ нѣсколько тысячъ пудовъ вѣсомъ, похожія на тѣ, которыя изображены на верхнемъ рисункѣ.

Додаток 3.3.6. Відомості про деякі промисли і виробництва на 1890 р.

Тип підприємства	Кількість	Дохідність	Робітників
Олександрівська волость			
Рибні заводи	5	10,000	65
Кузні	9	1080	9
Парові млини	1	1000	3
Вітряні млини	13	4600	13
Виробництво возів	1	400	2
Олександрфельдська волость			
Рибні заводи	1	100	4
Кузні	8	1000	19
Парові млини	1	400	4
Вітряні млини	4	420	4
Виробництво возів	6	530	6
Анатоліївська волость			
Винокурня	1	17000	37
Кузні	8	720	8
Парові млини	1	1800	10
Вітряні млини	11	780	11
Антоново-Кодинцівська волость			
Винокурні	1	Не працювала	
Рибні	3	3900	15
Кузні	30	13140	60
Парові млини	3	5000	6
Вітряні млини	15	19400	15
Виробництво возів	36	11760	26
Анчекрак-Ільїнська волость			
Рибні	1	500	12
Кузні	4	340	5
Столяр	2	100	2
Вітряк	32	2850	32
Баденська волость			
Шорний	4	780	4
Колісні	19	1275	30
Сапожні	6	1125	10
Кузні	20	4600	40
Парові млини	1	3600	4
Великобуялицька волость			
Кузні	6	480	10
Вітряк	21	2392	21
Біляївська волость			
Кузні	12	966	22
Столярні	7	350	7
Бондарні	2	90	2
Сапожн	5	400	5

Тулупні	4	650	11
Парові млини	1	3150	4
Вітряні млини	24	8652	24
Більчанська волость			
Кузні	4	240	4
Бондарні	2	200	3
Парові млини	4	2900	16
Вітряні млини	10	1000	10
Гільдендорфська волость			
Кузні	3	500	4
Слюсарні	1	-	1
Столярні	3	400	3
Парові млини	1	1300	3
Вітряк	1	50	1
Граденицька волость			
Кузні	8	240	8
Слюсарні	1	200	1
Столярні	1	150	1
Вітряки	21	940	21
Грос-Лібентальська волость			
Гончарні	3	1300	3
Кузні	35	14050	72
Маслобій	4	626	4
Парові млини	5	16163	22
Вітряки	8	2230	9
Зельцька волость			
Кузні	53	12200	99
Маслобій	3	350	6
Парові млини	3	3000	17
Вітряки	2	150	2
Ільїнська волость			
Парові млини	1	1500	5
Вітряк	5	520	5
Коренихська волость			
Кузня	11	3400	25
Паровий млин	1	6000	4
Вітряки	17	7050	19
Курисово-Покровська волость			
Парові млини	2	3800	8
Вітряки	20	2135	20
Калаглейська волость			
Рибні	18	1480	206
Кузні	7	850	8
Паровий млин	1	2500	6
Вітряки	17	2620	17
Кубанська волость			

Вітряки	7	1400	7
Куртовська волость			
Кузні	1	30	1
Вітряки	4	400	4
Драч	1	30	1
Ландауська волость			
Черепичні	2	1000	20
Гончарні	7	120	7
Кузні	20	350	40
Маслобійні	1	380	1
Парові млини	5	4750	15
Вітряки	19	970	19
Мангеймська волость			
Кузні	13	700	25
Маслобійні	2	40	2
Вітряки	7	175	6
Сапожні	12	600	14
Малобуяликська волость			
Кузні	2	150	2
Вітряки	7	350	7
Нейзацька волость			
Маслобій	1	150	2
Кузні	6	875	8
Парові млини	2	1000	6
Вітряки	4	455	7
Нейфрейдентальська волость			
Кузня	6	620	7
Маслобій	2	80	4
Парові млини	2	800	6
Вітряки	4	350	4
Драч і крупорушка	2	60	2
Нечаянська волость			
Кузні	1	60	1
Парові млини	5	4200	12
Вітряки	22	2208	20
Ново-Покровська волость			
Парові млини	2	1200	6
Вітряки	8	610	8
Петрівська волость			
Рибних	3	600	8
Кузні	3	650	6
Парові млини	2	3700	9
Вітряки	17	2600	17
Рорбахська волость			
Кузні	24	4800	51
Маслобійні	3	250	3

Парові млини	2	1700	7
Вітряки	8	1200	8
Страсбургська волость			
Кузні	10	1700	15
Парові млини	1	5000	5
Севериновська волость			
Вітряк	10	645	10
Тузлівська волость			
Рибні	13		
Вітряк	23	1170	23
Фрейдентальська волость			
Кузні	7	420	10
Маслобійні	1	20	1
Парові млини	1	500	4
Вітряки	1	50	1
Ковалівська волость			
Рибні	1	450	3
Кузні	8	790	12
Вітряки	17	1860	17
Ряснопольська волость			
Кузні	12	1240	12
Маслобійні	1	80	1
Парові млини	1	3456	6
Вітряки	17	1742	17
Драч	1	90	1
Разом по повіту			
Черепичні заводи	2	1000	20
Гончарні	10	1420	10
Рибні	45	17030	313
Кузні	331	67185	583
Парові млини	48	92119	182
Вітряки	396	71974	399
Водяні млини	1	2500	6
Драчі	4	180	4

Отчет Одесской уездной земской управы за 1890 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1891. 406 с., с. XLV-LI

Додаток 3.3.7 Черепиця Петрівського черепичного заводу початку XX ст.

Фото з колекції автор

Додаток 3.3.8 Черепиця Петрівського черепичного заводу початку XX ст. експортний варіант

Фото з колекції автора

Додаток 3.3.9 Черепиця заводу Горнбахер, Еберггард і Міллер села Грос-Лібенталь

Фото з колекції Дмитра Якобчука

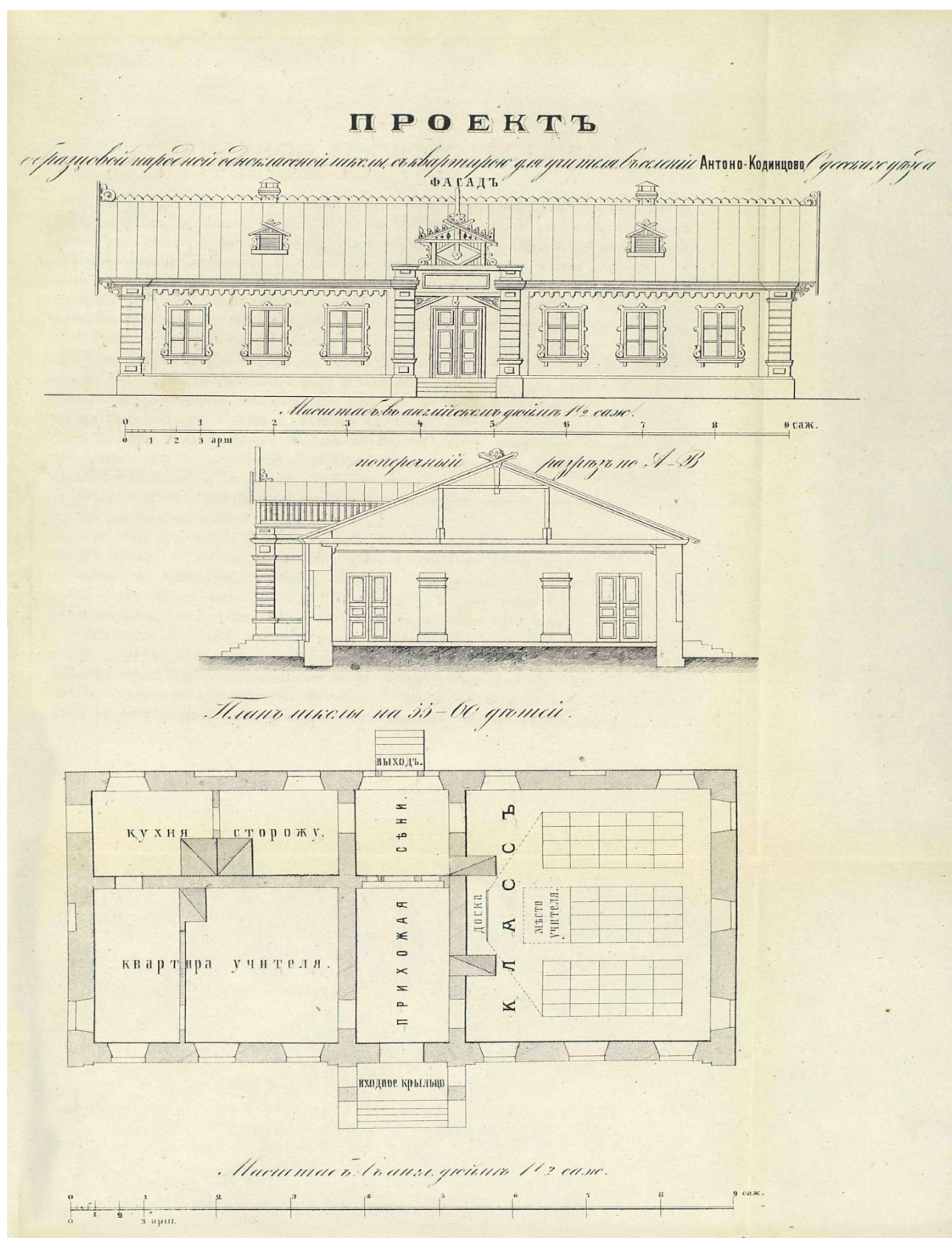
Додаток 3.3.10 Черепиця заводу Георга Келлера села Зульц

Фото з колекції Дмитра Якобчука

Додаток 4.1.1 План Антоно-Кодинцівської школи

Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1874 года по 1-е апреля 1875 года.
Одесса: Тип. П. Францова, 1875. 215 с., с. 55.

Додаток 4.1.2 Опис шкіл директором народних училищ І.Т. Ісаїним після відвідин в період грудня 1876 р. – травня 1877 р.

Барановська школа. Увесь контингент вихованців школи був розподілений на три відділення. В молодшому знаходилось сім хлопчиків, в середньому -14, в старшому- 10 хлопчиків та одна дівчинка. В 1874-1875 навчальному році було випущено вісім учнів, в 1875-1876 навчальному році було випущено шість учнів. В 1876-1877 навчальному році через малолітство учнів випуску не було. Шкільне приміщення було побудоване в 1869 р. за рахунок земства. Місцеве населення ставиться до школи добре та регулярно надає школі опалення, освітлення та обслуговуючий персонал, для чого і асигнує щорічно по 75 руб.

В **Нечаянській** школі, впродовж 1875-1876 навчального року, навчалось всього 46 учнів та 14 учениць, а саме: в першому відділенні 26 учнів та дев'ять учениць, в другому відділенні -14 учнів та чотири учениці і в третьому відділенні - шість учнів та одна учениця. Приміщення зручне. Місцеве населення ставиться до школи добре і вже отримано заяви від 20 батьків про намір помістити в школу своїх дітей після завершення польових робіт. Навчальних посібників в школі всього 184.

В **Біляївській** школі протягом звітнього року нараховувалося: в першому відділенні -вісім учнів, в другому дев'ять учнів та одна учениця, в третьому -сім учнів. Випущено в цьому році 5 учнів, вступило восьмеро. Хоча приміщення школи зручне, проте досить швидко воно буде тісним через великий наплив вступаючих до школи. Шкільні меблі задовільної якості. При школі існує бібліотека з 470 екземплярів книг. Селянське товариство видає школі щорічно 170 р. та наймає сторожа.

В **Яській** навчалось впродовж 1875-1876 навчального року 40 хлопчиків, з них в першому відділенні -14, в другому відділенні -11 та в третьому -15. Хоча до випуску було підготовлено чотири учні, проте через невикладання Закону Божого, ученики не були допущені до іспитів. Управа зверталася до законовчителя,

священика села Троїцького Павла Постригаєва, але останній невчасно з'явився до школи. Вступило до школи 11 хлопчиків та 1 дівчинка, троє учнів з другого відділення залишили школу та найнялися на роботи. Шкільний будинок вальковий, збудований в 1873 р., класна кімната світла, проте взимку холодна та сира. Місцева громада щорічно відпускає на утримання школи 200 р. на найм сторожа, опалення, освітлення та поточний ремонт.

Троїцьке училище нараховувало в першій групі: 30 хлопчиків та 12 дівчаток в другій -8 хлопчиків, в третій- 6 хлопчиків ,всього- 56 учнів. Школа розміщується в суспільному будинку. Класна кімната має розміри три сажні в довжину та два сажні один аршин та чотири вершки в ширину ,при висоті один сажень та сім вершків, проте взимку в ній холодно. При училищному приміщенні є 785,75 квадратних сажнів землі, на якій заводиться піклувальником школи Степаненком та вчителем Журавльовим сад, в котрому висаджено до 211 штук різних сортів дерев. Селянське товариство в минулому році виявило бажання збудувати нове приміщення для училища, з цією метою було засіяло частину суспільного поля ячменем, проте через неврожай будівництво нового приміщення для школи довелося відкласти. Шкільна бібліотека складалася з:

- 1) букварів, азбук та книг для початкового читання -154 екземплярів;
- 2) керівництв по Закону Божому- 62 екз.;
- 3) керівництв з арифметики- 6 екз.;
- 4) з географії -1 екземпляр для читання;
- 5) хрестоматій -23 екз.
- 6) з Богослов'я- 55 екз.
- 7) з російської мови- 5 екз.
- 8) з історії- 1 екз.
- 9) з географії та природознавства- 8 екз.
- 10) з арифметики та геометрії -2 екз.

Навчальних посібників з географії- 7, з природознавства- 2, по Закону Божому- 120 предметів, з арифметики- 9.

Северинівська школа розділена на три відділення: в першому навчалися- 21 хлопчик та сім дівчаток, в другому -29 хлопчиків та 5 дівчаток в третьому -13 хлопчиків. Випущено в звітному році п'ять учнів, вступило в школу 19 хлопчиків та 7 дівчаток. Северинівська школа розташовувалась в економічному будинку, котрий належав Ефрусі і Ко та був збудований економією в 1874 р., та огорожений кам'яною стіною, при школі збудовано криницю та квартиру для сторожа.

Вчитель не має приміщення при школі, що перешкоджало йому постійно слідкувати за поведінкою та заняттями учнів. В дворі облаштовується учителем Топольницьким сад та город для практичного ознайомлення дітей з деякими предметами при наочному навчанні. Северинівське сільське товариство дало обіцянку в минулому році давати на школу 100 р. щорічно, а також наймати сторожа, проте до даного моменту цього не виконала.

Внаслідок цього, витрати з утримання училища поповнюються лише завдяки опікуванню школи Ебергардом, котрий покриває витрати з доходів економії та зі збору з учнів не селянського стану, (на підставі постанови губернських зборів), який досяг 22 р. Северинівська школа бідна на навчальні посібники, котрих разом 270 екземплярів. Навчання проводиться в двох кімнатах, що значно утруднює викладання та створює потребу в помічнику для вчителя. В 1875 р було піднято клопотання про перетворення Северинівської земської школи в зразкову міністерства народного просвітлення, внаслідок чого було складено приговор в присутності колишнього інспектора народних шкіл Макієвського, проте до цих пір клопотання не мало результатів.

В **Каїрській** школі заняття почалися у вересні 1876 р. з 12 учнями, та потім число учнів дійшло до 54. Вступило сім учнів, випустилися троє- один хлопчик та дві дівчинки. Інші учні не були допущені до іспиту через ранній вік. В першій групі (молодшій) було 14 хлопчиків та чотири дівчинки, вік дітей коливався від семи до десяти років. В другій групі було 28 дітей, віком від 9 до 13 років, в тому числі дві дівчинки. В третій групі було 8 учнів від 11 до 13 років та один у віці 14. В останній віковій категорії учні починали відвідувати школу досить пізно,

деякі вперше приходили 18 листопада та рано були забрані з школи, часто в середині березня. В звітний рік в Каїрській школі іспиту було піддано лише троє учнів- один хлопчик та 2 дівчинки, інші не були допущені через ранній вік.

В Курисово-Покровському училищі навчалось 53 учні та 4 учениці. Вони ділились на три відділення. В першому було 15 учеників та 3 учениці, в другому відділенні -25 учеників і в третьому- 13 учнів та одна учениця. З них витримало іспит четверо учнів. В підзвітному році вступило в перше відділення 15 учнів, на другий рік в тому ж відділення лишилося п'ятеро - разом 20 учнів. В другому відділенні -25 учнів та 3 учениці, в третьому -19 учнів. Всього в навчальному році було 64 учні та 3 учениці. Внаслідок такого значного напливу учнів, є тіснота шкільного приміщення.

Ряснопільське училище в минулому навчальному році відвідував 41 учень, в числі 34 хлопчиків та 7 дівчат, котрі були розподілені на три групи: в першій- наймолодшій, було 7 хлопчиків та 3 дівчинки, в другій - 27 хлопчиків та 4 дівчинки, в третій - 4 хлопчики. Наприкінці 1876 р. в училище вступило 9 учнів, з них 7 хлопчиків та 2 дівчинки. Вибуло п'ять хлопчиків та одна дівчинка. Наразі навчається 34 учні. Класна кімната має в довжину чотири сажні та в ширину два сажні, висота -півтора сажні, проте не задовольняє усіх гігієнічних вимог, холодна та сира. Бібліотека складається з 115 назв, представлених 521 екземпляром. Навчальних посібників 235 одиниць.

В Коблівському училищі протягом звітного року навчалось в першому відділенні -10 учнів та 6 учениць, в другому- 6 учнів і 2 учениці, було випущено одного учня. Училище поміщається в будівлі, спеціально збудованій коштом Коблівського сільського товариства та Одеського земства. Воно утримується за рахунок земства при позиції від громади, розміром 150 р. на опалення, проте паливо доставляється до училища вкрай хаотично. Шкільний будинок потребує значного ремонту. Класна кімната тісна, через що доводиться відмовляти багатьом бажаючим вступити до училища. Всіх посібників в училищі -581 екземпляр.

В Олександрівському (Сичавському) народному училищі в 1876-1877 році навчалось 36 хлопчиків і 14 дівчаток, в молодшому відділенні було- 36, а в старшому -14 учнів, в 1877 році очікувався випуск чотирьох учнів. Наразі в Олександрівському училищі нараховується 50 учнів. Школа розміщується в будинку, збудованому в 1874 р. на кошти громадського капіталу та позиці від земства у розмірі 400 р. Класна кімната задовольняє педагогічні вимоги, чого нажаль не можна сказати про шкільні меблі, половина котрих зовсім не придатна до використання, оскільки не прилаштована до віку учнів.

В Петрівському (Солонихському) народному училищі в минулому році навчалось: в першому відділенні -13 учнів, в другому -26 учнів з них- 5 дівчаток та в третьому відділенні -6 учнів. Випущено два учні. Протягом окресленого року вступило 13 учнів. З п'яти осіб, підготованих до випуску, з'явилося на іспит тільки двоє, котрі його успішно здали, три учня перед іспитом були передані батькам.

В Олександрівському (Арнаутському) училищі навчалось 29 учнів, а саме: в першому відділенні- 9 хлопчиків та 4 дівчинки, в другому- 10 учнів в третьому- п'ять хлопчиків та одна дівчинка. На екзамені всі шість учнів третього відділення визнані комісією достойними отримати свідоцтво.

Протягом року вступило 11 осіб. Будинок училища наданий товариством. В цій же будівлі поміщається квартира вчителя та сільське правління, котре заважає класним заняттям постійним шумом.

В Анатоліївському училищі в 1876-1877 навчальному році навчалось в першому відділенні 38 учнів і 9 учениць, в другому -20 учнів та чотири учениці, в третьому- 2 хлопчиків та 1 дівчинка. Протягом року втупило четверо хлопчиків та три дівчинки, закінчили курс два учня та учениці. Вибуло з різних причин - чотири хлопчика та три дівчинки. Всього залишилося -58 учнів та 13 учениць. Класна кімната , шириною у два сажні та один аршин ,в довжину шість сажнів і висотою один сажень та півтора аршини. Навчальних посібників в школі- 71 екземпляр, з них- книг для читання та навчальних книг- 132 екземпляри.

В **Куртовському** училищі навчалось 29 хлопчиків та 1 дівчинка, а саме: в першому відділенні -20 учнів та в другому- 10учнів. Оскільки школа існує другий рік, то випуску з неї ще не було. Приміщення школи дуже незручне, воно являє собою просту селянську землянку, сиру, темну та малопристосовану для занять. Всіх підручників та книг для читання в школі- 105 екземплярів.

В **Ільїнській (Парутинській)** школі навчалоя 40 учнів, з них лише четверо нових, решта навчалися рік в школі. В першому відділенні (молодшому) було 13 учнів, в другому- 15, в третьому- 12 учнів. Школу відвідували тільки хлопчики, оскільки місцеве населення, не дивлячись на всі переконання з боку земства, не хоче зрозуміти необхідність освіти для своїх доньок. При цьому минулого року були поміщені до школи дві дівчинки, однак їх швидко забрали батьки. Школа заснована в 1875 р., тому ще не було випущено жодного учня.

В **Баденському** училищі, протягом академічного року навчалось: в першому відділенні -4 учнів, в другому- 22 учні. Випуску не було, оскільки школа існує лише один рік. Сільське товариство ремонтує школу, отоплює її та наймає сторожа. При школі підручників та книг для читання- 279 екземплярів, географічних карт -9 та 1 глобус. Таблиць для наочного викладання релігійної історії та природознавства -8, інших навчальних посібників- 42.

В **Рорбахському** училищі навчалось 56 учнів ,з них в першому відділенні- 17 учнів, в другому відділенні -39 учнів. Впродовж звітнього навчального року вибуло 19 учнів, вступило- 8. Оскільки школа існує з минулого року, то випуск учнів ще не проводився. З навчальних посібників в школі: географічних карт- 9 та 1 глобус. Таблиць для наглядного викладання релігійної історії та природознавства -9. Підручників та книг для читання -112.

В **Антоно-Кодинцівському** училищі навчалось в першому відділенні (молодшому)- 20 хлопчиків та 8 дівчаток, в другому відділенні- 9 хлопчиків та 5 дівчаток. Випуску не було, оскільки школа заснована у вище згаданому році. Сільське товариство прийняло на себе опалення, освітлення та найм сторожа і ремонт шкільного приміщення, котре досить зручне для навчання. Шкільна бібліотека складається з невеликої кількості книг, надісланих Земською Управою.

Також місцевий законовчитель , священник отець Лука Загоруйченко, подарував училищу наступні книги: «Беседы о природе» Зобова; «Арифметика для начальных училищ» Деве; «Задачи для начальной школы»; «Краткое изъяснение Божественной Литургии»; «Подвиги спасения утопающих»; дві книги «Руководство» барона Корфа; «Руководство для преподавания грамотности» Орбинскаго; «Начальная школа» барона Корфа.

В **Граденицьком** училищі в 1876-1877 навчальному році навчалось: в першому відділенні- 14 хлопчиків і 2 дівчинки, в другому- 14 хлопчиків та 2 дівчинки та в третьому- 7 хлопчиків та 1 дівчинка. В звітному році випущено 3 хлопчиків, вступило -10 хлопчиків і 2 дівчинки. Шкільний дім збудований в 1873 р, розділений на дві кімнати, класну та квартиру учителя. Довжина класної кімнати- три сажні один аршин, ширина два сажні два аршини, висота один сажень 13 вершків. При училищі, стараннями місцевого вчителя Кондратовича, розведено фруктовий сад. Всіх посібників при школі -120 екземплярів.

Отчет Земской управы Одесского уезда с 1-го августа 1877 года по 1-е августа 1878 года. Одесса : Тип. Алексомати, 1878. 225 с., с. 47-50.

Додаток 4.1.3 Співвідношення числа шкіл до числа жителів у різних місцевостях у складі Російської імперії

Повіт	Нараховується			На 100 дітей шкільного віку обох статей	
	На 1 школу жителів обох статей	На 1 учня жителів обох статей		Учнів	Учениць
		Чол.	Жін.		
Маріупольський пов.	2478	16.3	73.0	43.8	9.8
Саратовський пов.	-	16.6	63.9	43.0	11.2
Полтавський пов.	4144	34.2	243.6	20.9	2.9
Казанська губ.	1484	23.5	96.1	30.4	7.4
Московська губ.	2437	27.3	103.4	31.6	9.5
Тверской губ	2128	24.3	135.4	29.4	5.3
Херсонська губ.	3511	28.2	80	-	-
Херсонський пов.	2120	18.2	51	35.5	16.2
Єлисаветградський пов.	5714	37.5	274.6	22.2	3
Олександрійський пов.	6429	36.9	402	22.6	2.1
Ананьєвський пов.	3764	43	248.6	19.4	3.3
Тираспольський пов.	2709	28.5	56.8	33.1	14.7
Одеський пов.	1626	15.4	22.7	53.3	36

Отчет Одесской уездной земской управы за 1886 год. Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1887. [3], II, 270, 89 с., с. 176.

**Додаток 4.1.4 Витрати Одеського повітового земства у період
1866-1886 рр.**

Рік	Утримання викладачів придбання підручників, меблів та іншого		На пристосування будівель та буд. нових		Нагороди вчителям		Утримання ремісничого відділення		Загалом з врахуванням інших витрат	
	руб	коп	Руб.	Коп..	Руб	Коп	Руб	Коп.	Руб	Коп.
1866	425	0,5	-	-	-	-	-	-	425	0,5
1867	350	-	-	-	-	-	-	-	350	-
1868	438	82	-	-	-	-	-	-	438	82
1869	200	-	250	-	-	-	-	-	450	-
1871	523	95	-	-	-	-	-	-	523	95
1872	1571	37	-	-	-	-	-	-	1571	37
1873	8219	55	300	-	-	-	-	-	8519	55
1874	7919	76	400	-	-	-	-	-	8319	76
1875	8655	59	100	-	-	-	-	-	9455	59
1876	9432	85	-	-	-	-	-	-	10.132	85
1877	7593	65	254	70	-	-	-	-	8848	35
1878	9965	65	279	35	-	-	-	-	10.945	-
1879	10.547	91	500	-	-	-	-	-	11.747	91
1880	12.292	69	2364	-	-	-	-	-	15.356	69
1881	14.233	72	1250	-	1000	-	495	32	17.681	04
1882	16.917	49	885	-	930	-	43	33	20.610	82
1883	17.698	8	775	-	1070	-	-	-	21.298	08
1884	19.144	73	2340	-	1000	-	-	-	23.929	73
1885	19.247	90	807	81	915	-	-	-	22.198	21
1886	20.163	5	69	60	1075	-	-	-	22.512	65
Всього	185.543	76.05	10.555	46	5990	-	538	65	215.315	37.05

Отчет Одесской уездной земской управы за 1886 год. Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1887. [3], II, 270, 89 с. с. 180.

Додаток 4.1.5 Церковно-приходські школи та школи грамоти у 1886 р.

Назва	Учні		Вчителів		Місце розташування
	х	д	ч	ж	
Аджигольська церковно-приходська	20	5	2	-	Аджигол
Граденицька	36	14	2	-	Градениці
Ташинська	35	2	2	-	Ташино
Яновська	20	2	2	-	Яновка
Біцілівка школа грамоти	15	5	1	-	М.Біцілівка
Василівська	6	3	1	-	М.Василівка
Вигоднянська	11	4	1	-	Вигода
Єреміївська	18	6	2	-	Єреміївка Більчанської волості
Лізіновська	18	6	2	-	Лізіновка Северинівської
Марківська	6	1	1	-	Марківка Нечаянської
Ново-Кіряківська	20	5	-	1	Хут.Новокіряківка Більчанської
	205	53	16	1	
	258				

Отчет Одесской уездной земской управы за 1886 год. Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1887. [3], II, 270, 89 с., с. 206.

Додаток 4.1.6 Школи Одеського повіту 1889 р.

	Поселення	Тип навчального закладу		Учні			Вчителів*		
				х	д	раз	I кат.	II кат.	III кат.
Міста та приміські хутори	Маяки	За положенням 1872	1879	37	-	37	3	-	-
		Початкове міське	1880	-	36	36	-	1	-
	Очаків	За положенням 1872	1870	113	-	113	3	-	-
		Початкове міське	—	-	50	50	-	-	-
		Приватна єврейська	1884	4	10	14	-	1	-
	Бейкуш	Початкове міське	1870	25	7	32	-	-	-
	Куцуруб	Початкове міське	1872	43	5	48	-	1	-
	Овідіополь	Початкове міське		98	42	140	-	1	-
Олександрфелдська	Скурти	Початкове міське	1889	64	19	83	-	1	-
	Олександрфелд	Німецька церковно-приходська	1866	38	36	74	-	-	1
	Гофнунгсбург	Німецька церковно-приходська	1867	34	39	73	-	-	1
	Вільгельмсталь	Німецька церковно-приходська	1870	35	35	70	-	-	1
	Красне	Німецька церковно-приходська	1870	25	19	44	-	-	1
	Себастьянфельд	Німецька церковно-приходська	1870	23	12	35	-	-	1
Олександрівська	Олександрівська (Сичавка)	Земська	1873	63	38	101	-	1	-
	Аненталь	Німецька-церковно-приходська	1868	53	35	88	-	-	1
	Любополь-Тишківська	Земська	1882	48	24	72	-	1	-
Анатоліївська	Анатоліївська	Земська	1873	99	13	112	1	1	-
Антоново-Кодинцівська	Антоново-Кодинцово	Земська	1876	39	9	48	-	1	-
Анчекрак-Ільїнська	Анчекрак	Земська	1887	27	9	36	-	1	-
	Паругіно (Ільїнське)	Земська	1875	45	5	50	-	1	-
Баденська	Баден	Земська	1876	15	-	15	1	-	-
		Німецька церковно-приходська	1831	90	85	175	-	-	2
Великобуялиць	Велики Буялик	Земська чоловіча	1881	155	-	155	-	1	-

ька		Земська жіноча	1886	-	93	93	-	1	-
Більчанська	Бараново з Рацулово	Земська	1869	47	6	53	-	1	-
	Вигода	Німецька церковно-приходська	1882	19	29	48	-	-	1
Біляївська	Біляївка	Земська	1873	85	12	97	-	2	-
	Яськи	Земська	1873	94	20	114	1	1	-
Гільдендорфська	Гільдендорф	Німецька церковно-приходська	1830	85	87	172	-	-	1
Граденицька	Градениці	Земська	1874	44	14	58	-	1	-
	Траїцьке	Земська	1873	55	15	70	-	1	-
Грос-Лібентальська	Грос-Лібенталь	Центральна	1869	39	1	40	-	2	-
		Німецька церковно-приходська	1804	215	223	483	-	2	3
	Марієнталь	Земська	1886	31	-	31	-	1	-
		Німецька церковно-приходська	1803	60	73	133	-	-	2
	Олександргільф	Німецька церковно-приходська	1820	78	86	164	-	-	3
	Іозефсталь	Німецька церковно-приходська	1803	75	95	170	-	1	2
	Кляйн-Лібенталь	Німецька церковно-приходська	1804	145	140	285	-	2	1
	Люстдорф	Німецька церковно-приходська	1805	41	36	77	-	2	-
	Нейбург	Німецька церковно-приходська	1807	80	90	170	-	1	2
	Петерсталь	Німецька церковно-приходська	1807	68	78	146	-	2	1
	Францфельд	Німецька церковно-приходська	1810	57	45	102	-	2	-
Зельцська	Зельц	Земська	1878	19	3	22	1	-	-
		Німецька церковно-приходська	1810	130	166	296	-	1	3
	Кандель	Земська	1883	27	5	32	-	1	-
		Німецька церковно-приходська	1808	92	113	205	-	-	3
	Страсбург	Центральна	1870	37	1	38	-	2	-
		Німецька церковно-приходська	1840	114	122	236	-	-	2
Калаглейська	Калаглей	Земська	1872	63	12	75	1	-	-
	Олександрівська (Арнаутське)	Земська	1875	28	22	50	-	1	-
	Роксоляни	Земська	1882	36	14	50	1	-	-
Ковалівська	Ковалівка	Земська	1881	47	2	49	1	-	-
Коренихська	Корениха	Земська	1883	24	13	37	1	-	-
	Варварівка	Земська	1884	55	5	60	1	-	-
Кубанська	Кубанка	Міністерська	1878	88	6	94	1	1	-
Курисово-Покровська	Курисово-Покровське	Земська	1873	39	31	70	-	2	-
	Каїри	Земська	1873	40	12	52	1	-	-
	Слов'яно-Сербка	Земська	1881	25	11	36	-	1	-
	Іракліївка	Німецька церковно-приходська	1880	29	25	54	-	-	1
	Оленівка	Земська	1889	30	8	38	-	1	-
	Куртовка	Земська	1875	38	2	40	1	-	-
Ландауська	Ландау	Німецька церковно-приходська	1844	53	57	110	-	-	1
		Німецька церковно-приходська	1872	60	37	97	-	1	-
	Шпеєр	Німецька церковно-приходська	1810	124	100	224	-	2	-
	Карлсрує	Німецька церковно-приходська	1820	70	92	162	-	-	2
	Ватерлоо	Німецька церковно-приходська	1834	58	58	116	-	1	-
	Зульц	Німецька церковно-приходська	1852	84	80	164	-	1	1
	Іоганесталь	Німецька церковно-приходська	1835	78	68	146	-	1	-
	Катериненталь	Німецька церковно-приходська	1820	81	76	157	-	1	1
Мангеймська	Мангейм	Земська	1882	30	1	31	-	1	-
		Німецька церковно-приходська	1808	105	93	198	-	1	2
	Ельзас	Земська	1883	16	1	17	-	1	-
		Німецька церковно-приходська	1808	128	137	265	-	-	3
	Георгієнталь	Німецька церковно-приходська	1857	26	27	53	-	1	-
	Іоганесталь	Німецька церковно-приходська	1882	12	15	27	1	-	-
Малобуяликська	Малий Буялик	Земська	1881	91	14	105	1	-	-
Нейзацька	Нейзац	Німецька церковно-приходська	1858	54	56	110	-	1	-
	Блюменфельд	Німецька церковно-приходська	1863	59	45	104	-	-	1
	Ней-Люстдорф	Німецька церковно-приходська	1862	21	20	41	-	-	1
	Ейгенфельд	Німецька церковно-приходська	1867	17	23	40	-	-	1
Нейфрейдентальська	Ней-Фрейденталь	Центральна	1886	25	-	25	1	1	-
		Німецька церковно-приходська	1828	71	59	130	-	1	1
		Німецька церковно-приходська баптиська	1879	16	17	33	-	-	1

	Гелененталь	Німецька церковно-приходська	1838	30	32	62	-	1	-
	Ней-Баден	Німецька церковно-приходська	1868	18	16	34	-	-	1
Нечаянська	Нечаяне	Земська	1872	38	19	57	1	-	-
Ново-Покровська	Стара-Донська	Німецька церковно-приходська	1863	10	11	21	-	-	1
Петрівська	Петровское (Солониha)	Земська	1874	35	8	43	1	-	-
	Три-Хати	Земська	1884	52	18	70	-	1	-
	Шейнфельд	Німецька церковно-приходська	1878	22	13	35	-	-	1
	Штейнберг	Німецька церковно-приходська	1870	20	20	40	-	-	1
	Гальбштадт	Німецька церковно-приходська	1868	26	18	44	-	-	1
Раснопольська	Раснопол	Земська	1880	85	18	103	2	-	-
	Комісарівка	Земська	1884	48	5	53	-	1	-
	Основа	Земська	1879	46	12	58	-	1	-
Рорбахська	Рорбах	Німецька церковно-приходська	1809	135	143	278	-	-	3
		Німецька церковно-приходська	1867	33	31	64	-	1	-
	Вормс	Німецька церковно-приходська	1809	58	45	103	-	-	1
		Німецька церковно-приходська	1809	54	60	114	-	-	2
Северинівська	Северинівка	Земська	1872	59	20	79	1	-	-
Тузлівська	Тузли	Земська	1881	25	10	35	-	1	-
	Коблево	Земська	1873	22	18	40	-	1	-
	Коза	Земська	1888	50	13	63	1	-	-
Фрейденталь	Фрейденталь	Німецька церковно-приходська	1806	139	130	269	-	1	2

*І кат. Зі спеціальною освітою; II кат. Витримавших іспит; III кат. Без свідоцтва Отчет Одесской уездной земской управы за 1889 год. Одесса: «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1890. 395 с.

Додаток 4.1.7. Відомість про школи Одеського повіту 1897 р.

	Поселення	Тип навч. закладу	Рік створення	Учні		
				Хлоп.	Дів.	Разом
Міста та приміські хутори	Маяки	Двокласна за положенням 1872	1879	61	-	61
		Початкова міська жіноча школа	1880	-	45	45
		Церковно-приходська	1888	34	10	44
	Очаків	Трикласне за положенням 1872	1882	143	-	143
		Початкова міська жіноча школа	1870	-	77	77
		Єврейська третього розряду	1883	20	8	28
	Бейкуш	Початкова міська	1870	37	12	49
		Церковно-приходська	1887	19	6	25
	Куцуруб	Початкова міська	1872	36	6	40
	Овідіополь	Початкова міська	1802!	121	32	153
Олександрфельдська	Олександрфельд	Початкове міське	1889	64	19	83
		Церковно-приходська	1888	28	14	42
	Вільгельмсталь	Німецька церковно-приходська	1870	36	25	61
	Красне	Німецька церковно-приходська	1870	35	23	58
	Себаст'янфельд	Німецька церковно-приходська	1870	34	20	54
Олександрівська	Олександрівська (Сичавка)	Земська	1873	54	55	109
	Кошари	Земська	1897	27	18	45
	Аненталь	Німецька-церковно-приходська	1862	43	11	54
	Візірка	Церковна школа грамотності	1889	88	32	120
	Ново-Міщанка	Церковна школа грамотності	1895	30	6	36
Анатолійівська	Анатолійівка	Земська	1873	81	18	99
		Церковно-приходська	1887	28	7	35
	Блюменфельд	Німецька-церковно-приходська	1864	47	41	88
	Адамовка	Земська	1890	30	13	43
	Ташино	Церковно-приходська	1885	28	5	33
Антоново-Кодинцівська	Антоново-Кодинцово	Земська	1876	59	16	75
	Любополь-Тишківська	Земська	1882	54	32	86
	Ней-Люстдорф	Німецька-церковно-приходська	1862	24	36	60
	Ейгенфельд	Німецька-церковно-приходська	1867	32	37	74
	Бутовка	Церковна школа грамотності	1895	19	21	40
Анчекрак-Ільїнська	Анчекрак	Земська	1887	39	9	48
		Церковно-приходська	1888	11	4	15
	Парутіно (Ільїнське)	Земська	1895	51	-	51
		Церковно-приходська	1889	36	6	42
	Аджигол	Церковно-приходська	1887	15	7	22
	Олександродар	Церковна школа грамотності	1888	22	15	37
Баденська	Баден	Земська	1876	23	12	35
		Німецька церковно-приходська	1808	79	91	170
Великобуялицька	Велики Буялик	Земська чоловіча	1881	163	-	163
		Земська жіноча	1885	-	94	94
		Церковна школа грамотності	1895	30	-	30
Більчанська	Бараново	Земська	1869	56	11	67
	Біцілівка	Церковно-приходська	1888	39	12	51
	Єгорівка	Церковно-приходська	1888	33	8	41

	(Фестерівка)					
	Янівка	Церковно-приходська	1885	31	9	40
	Отрадівка	Церковна школа грамотності	1895	11	2	13
Біляївська	Біляївка	Земська	1888	83	16	99
		Церковно-приходська	1888	27	6	33
		Церковна школа грамотності	1896	23	12	35
	Яськи	Земська	1873	110	20	130
		Церковно-приходська	1889	39	1	40
Гільдендорфська	Гільдендорф	Німецька церковно-приходська	1830	112	114	226
Граденицька	Градениці	Земська	1892	45	8	53
		Церковно-приходська	1884	52	12	64
		Церковна школа грамотності 1	1892	25	5	30
		Церковна школа грамотності 2	1895	24	3	27
	Троїцьке	Земська	1873	126	49	175
Зельська	Зельц	Німецька церковно-приходська	1808	130	128	258
	Кандель	Земська	1883	35	21	56
		Німецька церковно-приходська	1808	69	56	125
Ільїнська	Ільінка	Церковна школа грамотності	1890	20	7	27
	Маринівка	Церковна школа грамотності	1895	25	6	31
Калаглейська	Калаглея	Земська	1872	79	8	87
		Церковна школа грамотності	1896	23	4	27
	Олександрівська (Арнаутське)	Земська	1874	31	20	51
	Роксоляни	Земська	1882	39	15	54
	х.х. Санжійські	Церковно-приходська	1887	24	8	32
Ковалівська	Ковалівка	Земська	1881	50	18	68
Корениська	Корениха	Земська	1884	68	14	82
		Церковно-приходська	1889	7	13	20
	Варварівка	Земська	1884	69	13	82
	Нова Богданівка	Земська	1896	37	16	53
	Богданівка	Церковна школа грамотності	1886	18	8	26
Кубанська	Кубанка	Міністерська двокласна	1878	68	10	78
		Земська	1897	50	12	62
Куртовська	Куртовка	Земська	1875	44	-	44
		Церковна школа грамотності	1888	2	30	32
	Новоселка	Церковна школа грамотності	1894	28	7	35
Курисово-Покровська	Курисово-Покровське	Земська	1873	79	65	144
	Каїри	Земська	1873	42	14	56
	Слов'яно-Сербка	Земська	1880	37	21	58
	Іракліївка	Німецька церковно-приходська	1880	40	30	70
	Оленівка	Земська	1889	28	18	46
	Олександрівка	Церковно-приходська	1888	38	2	40
	Капітонівка	Церковно-приходська	1891	24	7	31
Ландауська	Ландау	Німецька церковно-приходська 1	1814	73	68	141
		Німецька церковно-приходська 2	1844	65	55	120
	Шпесер	Німецька церковно-приходська	1809	122	118	240
	Карлсруе	Німецька церковно-приходська	1820	86	93	179
	Ватерлоо	Німецька церковно-приходська	1834	58	58	116
	Зульц	Німецька церковно-приходська	1854	77	78	155
	Іоганесталь	Німецька церковно-приходська	1852	86	57	143
	Катериненталь	Німецька церковно-приходська	1821	90	89	179
Маріїнська	Михайлівка	Німецька церковно-приходська	1803	47	35	82
	Маріїнське	Центральна	1887	59	-	59
		Німецька церковно-приходська	1803	216	224	440
	Олексіївка	Німецька церковно-приходська	1859	103	90	193
	Сергіївка	Німецька церковно-приходська	1803	83	69	152
	Ксенівка	Німецька церковно-приходська	1804	108	79	187

	Ольгино	Німецька церковно-приходська	1805	35	40	75
	Георгієвка	Німецька церковно-приходська	1803	67	53	120
	Володимирівка	Німецька церковно-приходська	1807	94	80	174
	Петрівка	Німецька церковно-приходська	1807	90	80	170
Мангеймська	Мангейм	Земська	1882	47	23	70
		Німецька церковно-приходська	1808	82	68	150
	Ельзас	Земська	1883	30	19	49
		Німецька церковно-приходська	1810	71	69	140
	Георгієнталь	Німецька церковно-приходська	1858	40	20	60
	Іоганесталь	Німецька церковно-приходська	1883	20	14	34
	Вигода	Німецька церковно-приходська	1884	32	33	65
	Василівка	Церковна школа грамотності	1894	22	11	33
Малобуяликська	Малий Буялик	Земська	1881	143	21	164
		Церковно-приходська	1889	-	74	74
Нейзацька	Нейзац	Німецька церковно-приходська	1858	64	64	128
Нейфрейдентальська	Ней-Фрейденталь	Центральна	1886	13	-	13
		Німецька церковно-приходська	1828	35	33	68
	Гелененталь	Німецька церковно-приходська	1838	32	38	70
	Ней-Баден	Німецька церковно-приходська	1868	31	11	42
Нечаянська	Нечаяне	Земська	1871	43	20	63
	Гофнунгсбург	Німецька церковно-приходська	1867	38	24	62
	Матіасово	Церковна школа грамотності	1892	20	5	25
	Марковка	Церковно-приходська	1886	18	4	22
	Андріївка	Церковна школа грамотності	1892	25	5	30
Ново-Покровська	Гуляївка	Земська	1891	40	15	55
	Вікторівка	Земська	1896	48	8	56
	Златоустово Поле	Церковна школа грамотності	1889	28	6	34
	Ново Покровське	Церковна школа грамотності	1895	10	-	10
Миколаївська	Миколаївське (Фрейденталь)	Німецька церковно-приходська	1807	98	88	186
Петрівська	Петровське (Солониха)	Земська	1874	35	20	55
		Церковна школа грамотності	1895	8	6	14
	Три-Хати	Земська	1884	37	18	55
		Церковна школа грамотності	1888	6	7	13
	Чубовка (Ново-Григорівка)	Земська	1896	37	17	54
	Шейнфельд	Німецька церковно-приходська	1880	21	21	42
	Штейнберг	Німецька церковно-приходська	1880	18	12	30
Раснопольська	Раснополь	Земська	1880	59	15	74
	Комісарівка	Земська	1884	55	30	85
	Основа	Земська	1884	54	27	81
Рорбахська	Рорбах	Німецька церковно-приходська 1	1809	135	120	255
		Німецька церковно-приходська 2	1867	29	31	60
	Вормс	Німецька церковно-приходська 1	1809	75	76	151
		Німецька церковно-приходська 2	1809	88	69	157
		Школа для глухонімих	1887	13	15	28
Северинівська	Северинівка	Земська	1872	62	23	85
	Павлінка	Земська	1895	48	12	60
	Адамівка (Ново-Вандалінка)	Земська	1896	68	19	87
	Олександрівка	Церковно-приходська	1887	22	-	22
	Лізінка	Церковна школа грамотності	1887	31	4	35
Стразбурзька	Страсбург	Міністерська двохкласна	1895	156	97	253
Тузлівська	Тузли	Земська	1881	72	31	103
		Церковно-приходська	1884	19	13	32
	Коблево	Земська	1873	45	-	45
		Церковна школа грамотності	1890	1	15	16

	Коза	Земська	1888	34	15	49
	Аджіяска	Земська	1896	81	25	106
	Вікторівка	Церковна школа грамотності	1888	16	14	30

Народное образование в Одесском уезде в 1897 году / Стат. отдел Одесской земской управы.
Одесса : «Славянская» типография Н. Хрисогелось, 1898. 53 с.

**Додаток 4.1.8. Кількісний склад шкіл Одеського повіту упродовж
90 х рр. XIX ст.**

Школи різного типу									
Тип школи	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Міністерських двокласних	1	1	1	1	1	2	2	Н.д	2
Земських народних	41	41	41	41	41	48	49	59	62
Міських за положенням 1872	2	2	2	2	2	2	2	Н.д	2
Міських початкових	6	6	6	6	6	6	6	Н.д	7
Міських приватних	1	1	1	1	1	1	1	Н.д	-
Німецьких центральних училищ	3	3	3	3	3	2	2	Н.д	2
Німецьких для глухонімих	-	-	1	1	1	1	1	1	1
Німецьких церковно-приходських	51	51	52	52	51	49	48	48	48
Православних церковно-приходських	61	57	41	48	Н.д	22	19 +3 в містах	Н.д	28
Церковних шкіл грамотності	Н.д	Н.д	Н.д	Н.д	Н.д	32	26	Н.д	21
Хедерів	Н.д	Н.д	Н.д	Н.д	14	17	Н.д	Н.д	Н.д
Разом	166	162	148	156	106	182	159	Н.д	173

Отчеты Одесской уездной земской управы за 1891-1900 гг.

Додаток 4.2.1. Розповсюдження ремесел та зайнятість у них населення Одеського повіту

Волость	Каменярі	Гончарі	Корзини	В'язання мітел	Землероб прилади	Майстри возів	Бондарі	Загот. лісу.	Столярі	Плотник	Ковалі	Слюсарі	Швеці
1.Калаглейська	-	1	-	20	-	2	12	-	7	-	7	-	6
2.Грос-Лібентальська	-	6	-	50	10	36	10	-	22	4	43	2	25
3.Фрейдентальська	-	-	-	2	6	4	-	1	-	-	6	-	2
4.Біляївська	-	-	-	-	8	4	14	-	8	-	8	-	50
5.Граденицька	-	-	5	1	-	1	6	-	8	-	9	-	6
6. Зельцька	-	-	25	-	90	140	-	3	10	-	65	-	12
7.Баденська	-	-	2	-	10	14	1	-	1	-	12	-	2
8.Мангеймська	-	-	-	-	11	10	1	-	6	-	13	-	8
9.Куртівська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.Більчанська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.Великобуялицька	-	-	-	-	-	1	3	-	1	-	-	-	3
12.Северинівська	-	-	-	-	-	-	6	-	14	-	5	1	5
13.Ільїнська	35	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2	-	-
14.Кубанська	50	-	-	-	2	2	1	-	-	-	4	-	3
15.Гільдендорфська	-	-	-	-	3	4	-	-	-	-	5	-	4
16.Малобуяликкська	-	-	-	-	4	30	4	-	5	-	7	-	4
17.Антоно-Кодинська	-	1	-	-	-	-	5	-	1	-	1	-	3
18. Курисово-Покровська	-	3	-	-	-	-	9	-	5	-	6	-	2
19.Ней-Фрейденталь	-	-	-	-	-	8	3	-	-	-	6	2	3
20.Новопокровська	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	1
21.Рорбахська	14	-	-	-	-	22	1	-	8	-	26	-	4
22.Ряснопольська	-	-	-	-	-	-	7	-	7	-	9	-	9
23.Анатолієвська	-	3	-	-	3	-	-	-	5	3	9	1	-
24.Нейзацька	-	-	-	-	-	4	1	-	5	-	11	1	3
25.Олександрівська	-	-	-	-	-	2	3	-	2	1	6	-	3
26.Тузлівська	-	-	-	-	-	12	10	-	15	-	12	-	5
27.Олександрфельдська	-	-	-	-	-	4	-	-	3	-	8	-	1
29.Нечаянська	-	-	-	-	-	1	-	-	10	-	6	-	4
30.Ландауська	-	12	-	-	3	25	8	-	13	-	47	1	23
31.Ковалівська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	1
32.Коренихська	-	-	-	-	-	2	-	-	10	-	7	1	31
33.Петрівська	40	-	-	-	-	2	1	-	3	-	8	1	1
34. Анчокрак-Ільїнська	-	-	-	-	-	1	1	-	1	1	11	-	3
Загалом	139	35	32	73	130	331	109	4	169	9	368	10	227

Волость	Чоботар	Шкіряник (Кожевник)	Кушнар	Шорняк	Шерстяними тканинами	Пеньковими та лляними тканинами	Вишивка та вязання	Плетіння з соломи	Іконопис	Живопис	Штукатурство
1.Калаглейська	12	1	1	1	300	10	-	-	-	-	-
2.Грос-Лібентальська	60	5	-	5	3	3	130	-	-	-	-
3.Фрейдентальська	5	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
4.Біляївська	32	1	12	-	1.450	23	-	-	-	-	-
5.Граденицька	14	2	3	1	200	5	-	-	-	-	-
6. Зельцька	19	2	-	2	1	-	-	-	-	-	-
7.Баденська	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8.Мангеймська	14	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.Куртівська	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-
10.Більчанська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.Великобуялицька	3	3	-	-	120	-	-	-	-	-	-
12.Северинівська	10	-	2	-	1	2	-	10	-	-	-
13.Ільїнська	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
14.Кубанська	2	-	1	-	250	28	-	-	-	-	-
15.Гільдендорфська	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16.Малобуяликська	4	-	2	-	100	-	-	-	-	-	-
17.Антоно-Кодинська	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
18. Курисово-Покровська	16	2	2	2	2	2	-	-	-	-	-
19.Ней-Фрейденталь	7	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
20.Новопокровська	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
21.Рорбахська	14	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
22.Ряснопольська	20	2	-	4	3	6	-	-	-	-	-
23.Анатолієвська	2	1	4	2	2	2	12	-	-	-	-
24.Нейзацька	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.Олександрівська	12	2	2	2	2	-	-	-	1	-	-
26.Тузлівська	22	1	1	3	-	3	1	-	-	-	-
27.Олександрфельдська	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29.Нечаянська	10	10	-	1	-	6	-	-	-	-	-
30.Ландауська	31	8	-	6	-	-	-	-	-	-	-
31.Ковалівська	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32.Коренихська	5	13	-	-	-	11	-	-	-	-	1
33.Петрівська	2	1	-	-	-	2	2	-	-	-	2
34. Анчокрак-Ільїнська	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Загалом	349	57	32	32	2.438	108	145	10	1	2	4

Волость	Переплітна справа	Музики	Трубочисти	Металевих справ	Пічники	Виготовлювачі навозного кірпичу	Войлочники
1.Калаглейська	-	-	-	-	1	10	-
2.Грос-Лібентальська	-	-	-	1	2	16	-
3.Фрейдентальська	-	-	-	-	-	14	-
4.Біляївська	-	-	-	-	-	6	-
5.Граденицька	-	6	-	-	2	10	-
6. Зельцька	-	-	-	-	-	-	-
7.Баденська	-	-	-	-	-	-	-
8.Мангеймська	-	-	-	-	-	-	-
9.Куртівська	-	-	-	-	-	10	-
10.Більчанська	-	-	-	-	-	20	-
11.Великобуялицька	-	-	-	-	-	-	-
12.Северинівська	-	3	-	-	1	40	-
13.Ільїнська	-	-	-	-	-	25	-
14.Кубанська	-	-	-	-	-	10	-
15.Гільдендорфська	-	-	-	-	-	15	-
16.Малобуяликкська	-	-	-	-	-	10	-
17.Антоно-Кодинська	-	-	-	-	-	10	-
18. Курисово-Покровська	-	-	-	-	-	12	-
19.Ней-Фрейденталь	-	-	-	-	-	-	-
20.Новопокровська	-	-	-	-	-	-	-
21.Рорбахська	-	-	-	-	1	-	-
22.Ряснопольська	-	-	-	-	-	10	-
23.Анатолієвська	-	-	-	-	-	6	2
24.Нейзацька	-	-	-	-	-	-	-
25.Олександрівська	-	-	-	-	1	4	-
26.Тузлівська	-	-	-	-	-	-	-
27.Олександрфельдська	-	-	-	-	-	-	-
29.Нечаянська	-	-	-	-	-	10	-
30.Ландауська	-	-	-	-	-	-	-
31.Ковалівська	-	-	-	-	-	-	-
32.Коренихська	-	-	-	-	-	30	-
33.Петрівська	1	-	2	-	2	10	-
34. Анчокрак-Ільїнська	-	-	-	-	1	4	-
Загалом	1	9	2	1	11	282	2

Кустарные промыслы Одесского уезда / исследовал и описал по поручению Правительств. Комиссии по исслед. кустар. промыслов в России Василий Гомилевский. СПб., 1882. IV, 1701-1907 с. (Кустарная промышленность (сельский промысел) Херсонской губернии. Вып. 2.) С. 1752-175.

Додаток 5. СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Дробний В. С. Розвиток німецької колонії Гальбштадт у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2019. № 2 (48), грудень 2019. С. 134–140

2. Дробний В.С. Соляні промисли Одеського повіту Херсонської губернії XIX – початку XX ст. / Віктор Дробний // Емінак: науковий щоквартальник. 2021. № 4 (36) (жовтень-грудень). С. 72–85. (Історія України). DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.4\(36\).557](https://doi.org/10.33782/eminak2021.4(36).557)

3. Дробний, В. С. До питання подолання наслідків неврожаїв в Одеському повіті Херсонської губернії у 70-ті роки XIX ст./ Віктор Дробний // Південний архів (історичні науки). Збірник наукових праць. 2022. Вип. 37. с. 12–20. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-37-2>

4. Дробний, В. С. Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку Одеського повіту Херсонської губернії кін. XIX-поч. XX ст./ Віктор Дробний // Південний архів (історичні науки). збірник наукових праць. 2022. Вип. 38. с. 19–27. <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-38-3>

Статті у періодичних наукових виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача:

5. Drobnyj V. Formation and Development of Spiritual And Cultural Centers of the Town of Kovalivka on the XIX and Early XX Centuries / Victor Drobnyj // IntellectualArchive. 2021. Vol. 10, №. 2. P. 16–28. (History). DOI: [10.32370/IA_2021_06_4](https://doi.org/10.32370/IA_2021_06_4)

Апробація результатів дослідження у виступах, доповідях та тезах регіональних всеукраїнських і міжнародних конференцій:

1. Дробний В.С. Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку східної частини Одеського повіту в кінці XIX – на початку XX ст. // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л. Л. Левченко. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2020. Випуск IX. Том I. С. 151–159

2. Дробний, В. С. Формування та розвиток пункту хлібної торгівлі Одеського повіту Херсонської губернії за матеріалами містечка Варварівка (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / В. С. Дробний // Миколаївщина і Північне Причорномор'я: історія і сучасність. До 100-річчя Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова: матеріали X Всеукраїнської науково-методичної конференції. 9 жовтня 2020 року. Миколаїв: НУК, 2020. С.10–12.

3. Дробний В.С. Цегельно-черепична промисловість Одеського повіту Херсонської губернії у другій половині XIX – початку XX століття // Матеріали 19-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 28 – 30 жовтня 2020 р.) / Відп. ред. Гріффін Л.О.: Асоц. праців. музеїв тех. проф.; Ін-т досл. наук. -тех. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України; Нац. істор-архіт. музей «Київська фортеця»; Держ. політех. музей при НТУУ «КПІ»; Акад. інж. наук України; Акад. наук вищої освіти України. К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2020. С. 100–103

4. Дробный В. Урбанизация сельских поселений Одесского уезда Херсонской губернии второй половины XIX – начала XX в. // А "Mediul si dezvoltarea durabila", conferinta stiintifica nationala cu participare internationala (5; 2020; Chisinau). Materialele conferintei stiintifice nationale cu participare internationala "Mediul si dezvoltarea durabila", Editia a 5-a jubiliara, 90 de ani ai UST, 30-31 octombrie 2020 / comitetul stiintific: Coropceanu Eduard [et al.]; comitetul de organizare: Mironov Ion [et al.]. Chisinau: Tipografia UST, 2020. P. 219–222

5. Дробний, В. С. Єврейське населення західної та центальної частин одеського повіту в кінці XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний аспект /

В.С. Дробний // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. Л. Л. Левченко. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2021. Випуск X, Том II. С. 109–116

6. Дробний В.С. Формування мережі закладів початкової освіти в Одеському повіті Херсонської губернії у середині та другій половині XIX ст. / В.С. Дробний // Сучасна освіта: проблеми, реалії та перспективи». Матеріали Міжрегіональної науково-практичної онлайн-конференції (м. Миколаїв, 29 квітня 2021 року) / [за заг. ред. д.і.н., проф. Н. О. Рижевої]. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2021. с. 106-109

7. Drobnyj Victor. Development of the school education system of Odessa district of Kherson province in the 1860-70's. / Victor Drobnyj // International Scientific Conference Trends in Development of Innovative Scientific Research in the Context of Global Changes: Conference Proceedings, May 7-8, 2021. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2021. P.29–31

8. Дробний В. С. Матеріально-технічне оснащення Тузлянського соляного промислу Одеського повіту Херсонської губернії (остання чверть XIX – поч. XX століття) / В. С. Дробний // Матеріали 20-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2021. С. 94–96

9. Дробний В.С. До питання малого кредитування поселян Одеського повіту Херсонської губернії у другій половині XIX ст./ Victor Drobnyj // Features of the development of modern science in the pandemic's era: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 3), December 3, 2021. – Berlin, Germany: European Scientific Platform 2021 P.98-99

10. Дробний В.С. Роль єврейського населення в соціально-економічному розвитку Одеського повіту Херсонської губернії кін. XIX-поч. XX ст. / В. С. Дробний // Матеріали міжнародної наукової конференції Голокост у регіональному вимірі: передумови, жертви, стратегії порятунку, дослідження та збереження пам'яті / Херсон 22-23 лютого 2022 р.

11. Дробний В.С. Первинна переробка молочної продукції як одна із форм економічної діяльності населення Одеського повіту Херсонської губернії кін. XIX – поч. XX ст. /Дробний В.С./. Наука. Студентство. Сучасність. Практико-орієнтований підхід до розвитку педагогічної та соціальної освіти в міждисциплінарному дискурсі. Збірник матеріалів XIII Всеукраїнської науково–практичної конференції 26 травня 2022 року / за заг. ред. В.Д. Будака, О.Є. Олексюк. Миколаїв: МНУ, 2022. с. 42-45

12. Дробний В. С. Інцидент з англійськими пароплавами у акваторії Варварівської хлібної пристані Одеського повіту Херсонської губернії у травні 1894 р. як один із факторів початку техніко-економічної модернізації її інфраструктури у кінці XIX – на поч. XX ст. / В. С. Дробний, Г. П. Коваль // Матеріали 21-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2022. С. 62–65. Бібліогр.: с. 64–65.

13. Drobnyj V Transformation of forms of land use in the settlements of Odessa district of Kherson governance throughout the 19 th century as one of the basic factors of the economic well-being of the population/ Victor Drobnyj// Conferința științifică a Muzeului Național de Istorie a Moldovei: ediția a 32-a, 27-28 octombrie 2022: Program. Rezumatele comunicărilor Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 2022 (Bons Offices), p.156-157 ISBN 978-9975-166-14-0

14. Рижева Н., Дробний В. Меценатство та його роль у розвитку мережі освітніх установ Одеського повіту Херсонської губернії др. пол. XIX – поч. XX ст. // Аркасівські читання: історичні та краєзнавчі дослідження: виклики та перспективи: матеріали XII і XIII Міжнародних наукових конференцій (20 травня 2022 р.; 26-27 травня 2023 р.). Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2023. С. 95–96.

15. Дробний В. Формування та розвиток бібліотечної справи в поселеннях Одеського повіту Херсонської губернії (друг. пол. XIX – поч. XX ст.) / Віктор Дробний, Євген Забіянов // Південний Захід. Одесика : істор.-краєзн. наук. альманах / Нац. спілка краєзнавців України ; Асоц. європ. культури "Золота

акація"; [голов. ред. В. А. Савченко]. Одеса: Бондаренко М. О., 2023. Вип. 34. С. 100–106. (Степи лукомор'я).

16. Дробний В. С. До питання використання нових способів розбудови транспортної інфраструктури на території Одеського повіту Херсонської губернії у кін. 60-х. рр. XIX ст. // Матеріали 22-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». Київ: Вид-во «Політехніка», 2023. С. 54–56.